

Az Acta Universitatis de Carolo Eszterházy Nominatae új kiadványsorozata

KELET-KÖZÉP-EURÓPAI TÖRTÉNELMI TANULMÁNYOK

A (nagy)birtok változó szerepei
a kora újkortól a 20. századig

2024 2. ÉVFOLYAM
2. SZÁM

TÖRTÉNELEMTUDOMÁNYI INTÉZET
ESZTERHÁZY KÁROLY KATOLIKUS EGYETEM

New series of Acta Universitatis de Carolo Eszterházy Nominatae

*EAST CENTRAL EUROPEAN
HISTORICAL STUDIES*

The changing roles of the
(large) estate from the early modern
period to the 20th century

VOLUME 2
NUMBER 2 2024

INSTITUTE OF HISTORY
ESZTERHÁZY KÁROLY CATHOLIC UNIVERSITY

KELET-KÖZÉP-EURÓPAI TÖRTÉNELMI TANULMÁNYOK

**A (nagy)birtok változó szerepei
a kora újkortól a 20. századig**

LÍCEUM
KIADÓ

Eger, 2024

FŐSZERKESZTŐ / EDITOR-IN-CHIEF

Pap József, PhD, dr. habil (EKKE)

SZERKESZTŐK / EDITORS

Bajnok Dániel, PhD, (EKKE); Ballabás Dániel, PhD, (EKKE); Balogh Judit, PhD, dr. habil, (EKKE); Borbély Zoltán, PhD, (EKKE); Kristóf Ilona, PhD, dr. habil, (EKKE); Majtényi György, DSc, (EKKE)

SZERKESZTŐSÉGI TITKÁR / EDITORIAL SECRETARY

Nagy Andor, PhD (EKKE)

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG / EDITORIAL BOARD

Dobszay Tamás, PhD, dr. habil (Eötvös Lóránd Tudományegyetem); Gebei Sándor, DSc (EKKE); Hermann Róbert, DSc (Veritas Történetkutató Intézet és Levéltár); Kalmár János, CSc, dr. habil (EKKE); Kármán Gábor, PhD (HUN-REN Magyar Kutatási Hálózat, Történelemtudományi Intézet); Makai János, PhD, dr. habil (EKKE); Pál Judit, MTA külső tagja (EKKE); Püski Levente, DSc (Debreceni Egyetem); Rainer M. János, MTA tagja (EKKE); Romsics Ignác, MTA tagja (EKKE); C. Tóth Norbert, DSc (Magyar Nemzeti Levéltár, HUN-REN-MNL-SZTE Magyar Medievisztikai Kutatócsoport); Valuch Tibor, DSc (EKKE); Verók Attila, PhD, dr. habil (EKKE); Vlad Popovici, PhD (Babeş–Bolyai Tudományegyetem)

TUDOMÁNYOS TANÁCSADÓK / ADVISORY BOARD

Börries Kuzmány (egyetemi docens, Bécsi Egyetem, Kelet-Európa Történelme Intézet), Dini Metro-Roland (professzor, Western Michigan Egyetem, Kalamazoo), John L. Rury (professzor, University of Kansas), Judy Biber (professzor, Új-Mexikói Egyetem Történettudományi Intézete, Albuquerque), Konrad Gündisch (professzor, Délkelet-Európa Német Kulturális és Történeti Intézete, Ludwig-Maximilians-Universität, München, Németország), Maciej Górny (professzor, igazgató-helyettes, Lengyel Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete, Varsó), Michel Figeac (professzor, Bordeaux-3 [Michel de Montaigne] Egyetem Történeti Intézete), Olga Khavanova (professzor, Orosz Akadémia Történettudományi Intézete, Moszkva), Pertti Ahonen (professzor, Jyväskyläi Egyetem, Jyväskylä), Peter Konya (professzor, Eperjesi Egyetem Történelemtudományi Intézete, Eperjes), Stanislav Holubec (professzor, osztályvezető helyettes, Cseh Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete, Prága), Tuomas Laine-Frigren (kutató, egyetemi docens, Tamperei Egyetem)

INDEXÁLVA / INDEXED / ABSTRACTED IN

EPA

OLVASÓSZERKESZTŐ / PROOF READER

Báthory Kinga

ISSN 3004-0981 (PRINT)

MTA
Kiváló
Kutatóhely

Eszterházy Károly Katolikus Egyetem
Bölcsészettudományi és Művészeti Kar
Történelemtudományi Intézet

TARTALOM / CONTENTS

Szerkesztői előszó5

TANULMÁNYOK / STUDIES

BORBÉLY ZOLTÁN

A földbirtoklási formák változásai a 16-17. században

Felső-Magyarországon 11

RÓZSA SÁNDOR

Az ártér birtokjoga, környezeti jellemzői és használati értéke a Nagykunságban az átfogó Tisza-szabályozást megelőzően..... 35

DEMETER GÁBOR

A kisbirtok és nagybirtok jövedelmezőségének differenciái (1780–1930)63

Szilágyi Adrienn

A Károlyi család közös birtokkormányzatának hivatali hálózata

1827 és 1877 között.....95

BALLABÁS DÁNIEL

Hítbizományok, földbirtokpolitika és nacionalizmus Magyarországon

a 19–20. század fordulóján 119

GAUCSÍK ISTVÁN

Az első csehszlovák földreform cseh és szlovák percepciója

és historiográfiája..... 137

MŰHELY / WORKSHOP

BERDE IMRE

„...bejön Magyarországba egy olasz honpolgár...” Három interpelláció, három botrány, egy körút. Parlamenti interpellációk a „Kossuth-járvánnyal” kapcsolatban 159

GUSZMANN GERGELY

A földbirtokviszonyok változásai délnyugat Amerikában

a 17–19. században..... 179

TÖRTÉNELMI IRODALOM / REVIEWS

MAJTÉNYI GYÖRGY

Fogyasztói magatartás és etnikai identitás a gábor roma közösségekben205

RÓZSA SÁNDOR

Gleccserek, vikingek, járványok – Európa éghajlattörténete a történetész és
a természettudós szemüvegén keresztül 209

Számunk szerzői..... 215

Szerkesztői előszó

A Kelet-Közép-Európai Történelmi Tanulmányok (KETT) második évfolyamának második számát tartja kezében az olvasó. A folyóiratot az Eszterházy Károly Katolikus Egyetem Történelemtudományi Intézete és Doktori Iskolája szerkeszti és adja ki 2023 óta. A periodika a 49 számot megélt tudományos folyóirat – legutóbbi elnevezése szerint: Acta Universitatis de Carolo Eszterházy Nominatae. Sectio Historiae – jogutódja. A Kelet-Közép-Európai Történelmi Tanulmányok című lektorált (double blind peer review), nyílt hozzáférésű kiadvány, mely tematikus számokkal jelentkezik. A folyóirat három fő rovatból áll. A Tanulmányok rovat tartalmazza az adott szám tematikusan összekapcsolódó munkáit. A Műhely rovatban jelenhetnek meg a tematikához közvetlenül nem kapcsolódó írások. A Történeti irodalom rovatban pedig recenziókat közlünk. A tematikus számok elsősorban felkért szerzőkkel készülnek. Várjuk azonban további hazai és külföldi szerzők írásait is, melyek a tematikus vagy a műhely rovatban is megjelenhetnek. 2025-ben két számmal tervezünk jelentkezni, az egyiknek a tematikája – angol nyelvű – a romatörténet, a másiknak pedig a Jagelló-kor, a Mohács előtti Magyarország és Európa lesz. A 2024-es első számunk a várostörténettel foglalkozott, a második pedig birtoktörténethez kapcsolódó cikkeket közöl. A folyóirat teljes egészében hozzáférhető az interneten. (<https://ojs.uni-eszterhazy.hu/index.php/ecehs>)

A szám első tanulmányát Borbély Zoltán jegyzi (EKKE). *A földbirtoklási formák változásai a 16-17. században Felső-Magyarországon* címet viselő tanulmány azt a nyugat-európai változásokkal ellentétes magyarországi folyamatot mutatja be, melyben a nagybirtok újbóli megerősödése figyelhető meg a központi hatalommal szemben. Az oszmán hódítással párhuzamosan a királyi hatalom gyengülése következett be, ami együtt járt azzal, hogy a helyi közösségek ellátásának és védelmének funkcióját teljes egészében a nagybirtok vette magára. Ebben a szituációban a központi hatalom kiépítése megbicsaklott. A szerző már hosszú ideje foglalkozik a felső-magyarországi területtel, ahol szemléletesen tudja bemutatni a központi hatalom és a nagybirtokos arisztokrácia kapcsolatának alakulását és a változó kora újkori nagybirtok szerepét. Rózsa Sándor (EKKE) tanulmánya – *Az ártér birtokjoga, környezeti jellemzői és használati értéke a Nagykunságban az átfogó Tisza-szabályozást megelőzően* – arra tesz kísérletet, hogy a fő kutatási területén, a Nagykunság ártereinek történetén keresztül vizsgálja meg a gazdaságtörténeti és néprajzi szakirodalomban előszeretettel emlegetett ártéri gazdálkodás hasznát. A rekonstrukcióhoz korabeli kéziratos térképeket használ fel, melyeket térinformatikai eszközökkel elemez. A rekonstrukció több szempontból is hasznos. Egyrészt ennek alapján érthető meg a folyószabályozási munkák következtében előállt átalakulási folyamat. Másrészt azonban a jelenkor számára is fontos ez a tájtörténeti kép,

hiszen a klímaváltozás kapcsán újra és újra előkerül a folyószabályozás előtt történeti táj mint egy rekonstruálandó érték. Demeter Gábor (HUN REN BTK TTI) írása egy történetileg hosszabb perspektívából közelíti meg a birtoktípusok jövedelmezőségét (*A kisbirtok és nagybirtok jövedelmezőségének differenciái (1780–1930)*). Ez a téma is gyakran kerül mind a történeti, mind pedig a politikai diskurzus középpontjába. Hiszen a 19. század közepe óta számos reformelképzelés született a birtoktípusok vélt vagy valós versenyképességi, gazdaságossági differenciáinak, valamint az ezzel összefüggő, összefüggésbe hozott társadalmi kérdéseknek a megoldására. A szerző többéves kutatását foglalja össze, mikor négy időmetszetre fókuszálva (1780, 1865, 1910, 1935) közli adatait. Megállapítása szerint a jelenség térben és időben annyira diverz, hogy az alapkérdés – a nagybirtok vagy a kisbirtok termelékenyebb – nem is dönthető el kategorikusan, aminek alapján úgy látja, hogy azt az egymástól eltérő agrárpolitikák legitimációs eszközeként használni nem célszerű. A nagybirtokokkal foglalkozik a következő két tanulmány is. Szilágyi Adrienn (HUN REN BTK TTI) *A Károlyi család közös birtokkormányzatának hivatali hálózata 1827 és 1877 között* című munkája a Károlyi család 1827 és 1877 között fennállt közös birtokkormányzatának hivatali hálózatát vizsgálja. A szerző a feltárt hatalmas iratanyagot relációs adatbázisba rendezte, és az ebből származtatott kapcsolatokat a nodegoat hálózatelemző és vizualizáló keretrendszerben jelenítette meg és elemezte. A hálózat csomópontjai az ügyviteli folyamatokban részt vevő személyek (2.444 fő), akik között a több mint 15.000 ügyviteli kapcsolatot tárt fel. A hálózat résztvevőit a kapcsolataik száma (fokszám) alapján csoportosította, és ennek megfelelően tudta elemezni a különböző birtokkormányzati szinten elhelyezkedő és az adminisztrációban eltérő funkcióval bíró tisztviselőket. A tanulmányban érintett fontos fogalmak a bürokratizálódás, a professzionalizáció és a klientelizmus. A szerző által alkalmazott módszer lehetőséget kínál az informális kapcsolatok pontosabb feltárására, a hivatali karriereknek és a földesúri birtokigazgató apparátus működésének jobb megértésére. Ballabás Dániel (EKKE) *Hitbizományok, földbirtokpolitika és nacionalizmus Magyarországon a 19–20. század fordulóján* című tanulmánya a hitbizományok szerepe és a magyarosítás programja körül a 19–20. század fordulóján zajló közéleti diskurzust elemzi. A századfordulóra már az 1868-as nemzetiségi törvény liberális szellemisége már nagyrészt a múlt része lett, a korban politizáló magyar közvélemény széles körei részéről elvárásként fogalmazódott meg a nyelvi és kulturálisan homogén nemzetállam kiépítése. A gazdaság világa is ennek rendelődött alá. A szerző által bemutatott, gyakran igen agresszív hangvételű írások azonban nem bírtak érdemleges kormányzati támogatással, valamint a megvalósításukhoz sem állt rendelkezésre a szükséges anyagi forrás. A hitbizományok azonban mint a nemzetiségi probléma megoldásának lehetséges eszközei új szerepet kaptak a közbeszédben. Hiszen a nemzetiségi területre történő áthelyezésük a nemzetiségi lakosság birtokterületének a beszűkítését jelentette volna. A szerző bemutatja a Beksics

Gusztáv által kidolgozott és népszerűsített tervet, amely az 1918-as összeomlásáig jelen volt a témáról zajló diskurzusban. A szám tervezésekor három tanulmányt szerettünk volna elkészíttetni, melyek Románia, Csehszlovákia és a délszláv állam birtokpolitikáját mutatták volna be, pontosabban egy historiográfiai áttekintést adtak volna az adott állam vonatkozó történetírásáról. A terv azonban csupán részben sikerült, hiszen egyedül Csehszlovákia esetében találtunk vállalkozó szerzőt. Gaucsik István (Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézet) *Az első csehszlovák földreform cseh és szlovák percepciója és historiográfiája* című tanulmánya az első Csehszlovák Köztársaság földreform-politikájával foglalkozik. A szerző bemutatja annak politikai és társadalmi mozgatórugóit és a reform mérlegét. Ezt követően a cseh és a szlovák történetírás földreformról szóló értelmezési keretét tekinti át, kiemelten foglalkozva a marxista történetírással, az 1989 utáni időszak esetében pedig külön-külön ismerteti a cseh és a szlovák történetírás eltérő jellemvonásait.

A szám két tanulmányt közöl a Műhely rovatban. Berde Imre (EKKE) „...bejön Magyarországra egy olasz honpolgár...” Három interpelláció, három botrány, egy körút. Parlamenti interpellációk a „Kossuth-járvánnyal” kapcsolatban című írása a Kossuth Ferenc hazatérése körül kibontakozó vitát mutatja be. Guszman Gergely írása pedig a földbirtokviszonyok átalakulását mutatja be az USA délnyugati területein a spanyol hódítást követően a 19. századig.

A szám két recenziót tartalmaz. Az első Berta Péter munkáját (Materializing Difference: Consumer Culture, Politics, and Ethnicity among Romanian. University of Toronto Press, Roma–Toronto, 2019.), a második Christian Pfister és Heinz Wanner kötetét (Klíma és társadalom Európában. Az utolsó ezer év. Fordította: Rác Lajos. Osiris Társadalomtudományi Könyvtár, Budapest, 2024) mutatja be.

Pap József

TANULMÁNYOK / STUDIES

A földbirtoklási formák változásai a 16-17. században Felső-Magyarországon

BORBÉLY ZOLTÁN

Abstract. Changes in land tenure patterns in Upper Hungary in the 16th–17th centuries. In the course of the 16th and 17th centuries, the status of Hungarian aristocracy changed in the opposite way compared to their contemporaries in Western Europe, i.e. the aristocracy's position consolidated. In the decades of civil wars after the battle of Mohács royal power weakened to such an extent that not only was it unable to perform its previous function of government, but it was also very slow to act in a centralised manner in organising defence against the Turks. In this situation, the function of providing for and defending local communities was taken over entirely by the large estates, which had already been an increasingly important political factor for almost a century, as the monarchy had developed and strengthened.

Keywords: Upper Hungary, 16th–17th centuries, large estates, local communities

A mohácsi csatát követő közel két évszázadra állandósult háborús körülmények az élet minden területén alkalmazkodásra kényszerítették az ország lakosságát, de a leghosszabb ideig kiható következmények a gazdasági és társadalmi folyamatokban jelentkeztek.¹ Ezek közül a jelen tanulmány keretei között a katonai védelem megszervezésével szoros összefüggésben álló földbirtokviszonyok és birtoklási formák változását igyekszem felvázolni és a felső-magyarországi régióban megfigyelhető folyamatokkal alátámasztani. Ez a társadalmi gyakorlat a középkori földbirtokláson alapuló katonai, hadkiállítási és ellátási rendszernek a 16-17. század körülményei által módosult tovább élése volt, ami alapvetően a főnemesség és a nagybirtok már addig is meglévő dominanciáját tette szinte kizárólagossá.²

A Mohács utáni polgárháborús évtizedekben a királyi hatalom olyan mértékben meggyengült, hogy nemcsak az addigi kormányzati funkcióját nem tudta ellátni, hanem a török elleni védelem megszervezésében is csak nagyon lassan tudott

¹ Szakály 1994: 5–23.

² Szekfű 1943: 168–171.

központosított módon fellépni. Ebben a helyzetben a helyi közösségek ellátásának és védelmének funkcióját teljes egészében a nagybirtok vette magára, amely ekkor már közel egy évszázada, a rendi állam kialakulásával és megerősödésével egyre jelentősebb politikai tényezővé is vált. Olyannyira, hogy az 15. század végére az ország legnagyobb birtokosai már önálló renddé különültek a nemesség tömegein belül, ami éppen hadügyi téren biztosított jól látható előjogokat számukra. A 16. század folyamán még tovább erősödött az arisztokrácia pozíciója, és az 1608/1. törvénycikk már politikai előjogokat is biztosított számukra, amivel létrejött az örökös főrendiség.

Magával az örökös főrendiség fogalmával kapcsolatban fontos tisztázni, hogy alapvetően egy jogi intézményt jelölő definíció, amely Schiller Bódog megfogalmazása szerint egy *„meghatározott kör tagjait jog szerint megillető előkelő jogi állás... örökségként száll apáról fiúra, nemzedékről nemzedéke, és a jogilag megkülönböztetett, kiváltságos körbe való tartozás az azzal járó jogokkal együtt pusztán a születés tényével szerzetetik meg”*.³ Vagyis elsősorban jogi kiváltságokról van szó, amelyek közül a legfontosabb az országgyűlés felső tábláján történő személyes megjelenés joga. Azonban szintén Schiller Bódog teszi hozzá azt is, hogy *„e jogi alap mögött mégis a földbirtok volt az a döntő tényező, a mi előidézte s irányította az örökös főrendek létrejöttét. Ha nem is a birtok minősége – mert a szabad birtok nemében a magyar korona területén különbség nem létezett, de a földbirtok mennyisége teremtett különbséget a magyar nemesség tagjai között s vont a maga után a közjogi egység részleges megszűnését.”*⁴

Közismert, hogy a nemesség már az 1608. évi törvény szentesítése előtt is, még mint jogilag egységes társadalmi csoport, vagyoni szempontból rendkívül differenciált volt, melynek az alapját a földbirtok jelentette, amelyet korszakonként különböző jogcímenen birtokoltak a nemesek. Ezek a különféle jogcímen tett birtokadományok adtak lehetőséget az uralkodónak arra, hogy a birtokviszonyok átalakításával a társadalmi viszonyokba is beavatkozzanak, és különféle birtokstruktúrájú politikai rendszereket építsenek ki. Ez a megoldás IV. Bélától kezdve az Anjoukon és Luxemburgi Zsigmondon keresztül Hunyadi Mátyásig ismert és alkalmazott módszer volt.⁵

A 16-17. század legjelentősegteljesebb változása e tekintetben az örökös főrendiség kialakulása és megerősödése volt, amely a Habsburg uralkodók hasonló irányú tevékenységéhez kapcsolható. Ennek hatása azonban nemcsak az örökölhető bárói, majd grófi címek adományozásában ragadható meg, hanem hol egy jobban átgondolt, hol pedig a körülmények kényszere által vezérelt birtokpolitika is rendkívül fontos alkotórésze volt. Míg az örökös tartományokban és a Cseh Korona országaiban a birtokviszonyok módosításával a 17. század közepére sikerült egy olyan udvarhű főnemesi kört

³ Schiller 1900: 11.

⁴ Schiller 1900: 202.

⁵ Engel 2003: 162–197.

kialakítaniuk, amely a monarchia központi irányítását megalapozó fontos pillérré vált, addig a folyamatosan ostromlott Magyar Királyságban a katonai szerepbe kényszerült főnemesek egy része a rendi ellenállás meghatározó tényezőjévé vált.⁶

Az örökíthető rang tehát szilárd körvonalakat adott a főnemességnek, amelyet a családok egy zárt csoportja alkotott. Ennek a zárt csoportnak a létszáma, vagyis a főnemesei családok száma azonban igen csekély változást mutat a késő középkortól egészen a 18. századig. Lawrence Stone hasonlatával élve úgy tekinthetünk a főnemesei társadalmi csoportra, mint egy buszra vagy hotelre, ahol meghatározott számú ülés vagy szoba van, és csak a személyek cserélődnek idővel.⁷ A helyek számát pedig a főnemesei társadalmi szerepet és politikai-hatalmi súlyt adó nagybirtok határozta meg, amelynek struktúrája még a késő középkorban kialakult.

A 16. század folyamán ez a rekrutációs folyamat kiválóan meg is figyelhető, vagyis a század elejének arisztokrata családjait 82%-ban új családok váltották fel a század végére, a 17. század közepére pedig szinte teljes egészében kicserélődött a felső tábla résztvevőinek köre. A mobilitás lehetőségeit számba véve azonban az átalakulás közel sem olyan fundamentális, mint ahogy azt a nevek változása sugallja, ugyanis a Mohács utáni évtizedek új arisztokratái számtalan szállal kötődtek az 1526 előttiekhez, amiben a rokoni és házassági kapcsolatok voltak a döntők.⁸ Vagyis a kihalt családok társadalmi presztízsét és vagyonának jelentős részét a beházasodott rokon vitte tovább, tehát a birtokviszonyok arányaiban nem módosultak jelentősen.

Ez a folyamat a demográfiai véletlenek folytán az ország nyugati felében már a mohácsi csatát követő évtizedekben elég intenzíven zajlott. Ekkor kerültek be a főnemesség soraiba a Batthyány, Dessewffy, Erdődy, Nádasdy, Nyáry, Révay, Zrínyi családok, csak hogy a legjelentősebbeket említsem, akik a rokoni és egykori familiárisi kapcsolataikat kihasználva szereztek hatalmas birtokállományt. Meg kell említeni, hogy Ferdinánd és János király közel másfél évtizedes vetélkedésének idején a birtokadományozás volt a leghatékonyabb, azonban közel sem állandó és végleges pártformáló tényező. Szapolyai János koronázásakor az ország legnagyobb birtokállományával rendelkezett. Vele szemben Ferdinánd 1527. november 3-ai koronázásakor gyakorlatilag nem rendelkezett birtokokkal, így ő a Szapolyai-párti főurak (elsősorban Nyugat-Dunántúlon) lefoglalt javait adományozta előszeretettel. 1527 őszén, alig két hónap alatt 110, míg a következő évben újabb 123 adománylevelet állíttatott ki Ferdinánd,⁹ 1527–1532 között pedig 1142 hívét adományozta meg, ami mintegy 700–800 község és mezőváros tulajdonlását bolygatta meg.¹⁰ Szapolyai János adományozásairól sajnos nem rendelkezünk hasonló adatok-

⁶ Evans 1984: 169.

⁷ Stone 1965: 23.

⁸ Péter 1979: 259–271.

⁹ Kenyeres 2001: 1114.

¹⁰ Acsády 1894: 53–58.

kal, de talán nem tévedünk nagyot, ha hasonló nagyságrendet feltételezünk, ugyanis a hadjáratokban elfoglalt várakat és birtokokat ő sem tartotta meg saját kezelésben.

A Ferdinánd és Szapolyai pártharcai folyamán tett adományozásokat azonban pénzügyi szempontból egyik fél sem tudta kihasználni. Vagyis nem a Mohács előtti időszakban már jól ismert és gyakran alkalmazott zálogosítás útján, pénzbeli ellenszolgáltatásért cserébe adományozták el a birtokokat, hanem leginkább örök adományként, a megadományozott személy párthűségéért cserébe. Ennek következtében a már egyébként is tekintélyes birtokokkal rendelkező arisztokrácia tovább tudta növelni birtokállományát.

Az 1540-es évek végétől a társadalmi mobilitás indikátora a bárói címszerzés volt, amit már a Habsburg uralkodók az arisztokráciaformálás eszközeként használtak. A 16. század második felében bárói címet szerzett személyek mintegy 70%-a katonai szolgálatoknak köszönhetően a felemelkedését és a birtokai gyors gyarapodását.¹¹ Sok esetben azonban már azt látjuk, mint a Pálffy, Illésházy, Esterházy, Dóczy vagy Forgách családok esetében is, hogy az előnyös házassággal vagy uralkodói adományként megszerzett birtokokat már nem örökjogon kapták meg, hanem a Habsburg uralkodók által ismét felélesztett donatio mixta, vagyis zálogbirtok formájában. Ezzel létrejött egy kölcsönösen előnyösnek mondható üzleti kapcsolat az uralkodó és a főnemesség között, ugyanis a török elleni védelmi rendszer kiépítése és anyagi alapjainak megteremtése elemi érdeke volt az uralkodónak és a birtokos nemességnek egyaránt.

Felső-Magyarországon azonban a „régí” nagybirtokos arisztokrácia befolyásának átmentése a Mohács előtti időszakból lényegesen más hatalmi helyzetet teremtett a század közepén, mint az ország nyugati részein, ahol az arisztokrácia javát ekkor már szinte kivétel nélkül a másodvonalból felkapaszkodott családok adták. A Mohács előtti mágnás famíliák közül a század közepén csak a lindvai Bánffy, Báthory, Bebek, Drágffy, Homonnai Drugeth, lévai Cseh, Lossonczy, Ország és a Perényi családok maradtak a vezető birtokosok csoportjában. Szapolyai János és Ferdinánd küzdelmei során, majd az azt követő néhány évtizedben, egészen a kis várháborúk időszakáig egyértelműen a régi arisztokrácia „állami funkciót teljesítő hatalma” érvényesült az ország északkeleti részében.¹²

Perényi Péter 1542. február 14-én sárospataki birtokközpontjában szerződésre lépett a térség hasonló politikai és vagyoni súlyú mágnásaival, Bebek Ferencsel, Drágffy Gáspárral, Báthory Andrással és Györggyel, Ráskay Istvánnal, valamint a három Homonnai Drugeth testvérrel, Antallal, Imrével és Gáborral. Az egyezmény lényege az volt, hogy ha a két király között folyó harcokban elfoglalnák valamelyikük birtokait, tüstént visszaadják azokat, egymás között országos ügyekben is saját familiárisaikból álló bíróságot tartanak, és ha bármelyiküket támadás érné, közösen szállnak szembe

¹¹ Pálffy 2009: 9–23.

¹² Borbély 2017a: 169–193.

a támadóval.¹³ Szekfű szerint „*a szerződés királytalan magaslaton mutatja be a nagybirtokosok állami funkciót teljesítő hatalmát, hisz megegyezésük, hogy a két király közt folyó harcokban egymás várait visszaadják, nem kevesebbet, mint a királyi donatiójog megkerülését és tagadását jelentette*”.¹⁴

Vagyis ezek a családok a Mohács előtti időszakból örökölt birtokaikat kizárólagosan saját tulajdonuknak tekintették, ami az uralkodó(k)tól független társadalmi súlyt biztosított számukra. Ezek a családok ráadásul szoros rokonságban is álltak egymással, szinte zárt közösséget alkottak. Ez a zárt rokoni kör rendelkezett az 1540-es évek végén a felső-magyarországi 13 vármegye birtokállományának 41%-ával, és országosan 16 vármegye főispáni méltóságát töltötték be, de jellemzően egyetlen országos vagy udvari főméltóságot sem.¹⁵

Az 1540-es években azonban jelentős birtokgyarapításba kezdett a térségben Ferdinánd, melynek célja a végvárrendszer első vonalába került várak megszerzése volt.¹⁶ Felső-Magyarországon a kincstári uradalmak gyarapításának ezen első hullámában a stratégiaileg kiemelkedő jelentőségű Eger került kincstári kezelésbe, amit a Perényiektől vett át az uralkodó, és még ugyanezen évben (1548) az egri püspökség bevételeinek kétharmad részét is a vár fenntartására rendelték.¹⁷

Az ország védelmi rendszerének központi megszerzése 1556-tól indult az Udvari Haditanács vezetésével.¹⁸ Az ország védelmi övezeteinek kialakulása azonban csak Miksa uralkodására forrta ki magát, és ekkorra jött létre hat kerületi és végvidéki főkapitányság. Ennek sorában az utolsó volt a felső-magyarországi főkapitányság megszerzése, amely gyakorlatilag Lazarus von Schwendi 1565/66. évi, János Zsigmond elleni hadjárata után jött létre. Nagyon jól rámutat a felső-magyarországi régió viszonyainak problémás voltára, hogy itt a kerületi és végvidéki főkapitányi tisztség nem vált el egymástól, hanem már kezdettől fogva ugyanaz a – jellemzően osztrák vagy német származású – személy töltötte be. Az ország nyugati részein a rendi és magánföldesúri haderő szervezésével megbízott kerületi főkapitányt a magyar főnemesség soraiból nevezte ki az uralkodó, a bécsi Udvari Haditanácsnak alárendelt végvárak irányítását pedig általában idegen származású végvidéki főkapitányok látták el, megosztva ezáltal a különféle végvári és mezei csapatok szervezésének és irányításának terheit. Felső-Magyarországon azonban a főnemesség magánkatonaságának és a rendi haderőnek a „túlsúlya” talán túl kockázatosá tette volna, hogy az uralkodótól csak

¹³ Bunyitay 1909: 29–30.

¹⁴ Szekfű 1943: 193.

¹⁵ Borbély 2017a: 176.

¹⁶ Kenyeres 2001: 20–21.

¹⁷ Sugár 1975: 9. Kenyeres István kimutatása alapján az 1550-es évek elején már 14 vár és hozzá tartozó uradalom állt kincstári kezelés alatt. Kenyeres 2001: 26–29.

¹⁸ Pálffy 1996: 163–196.

lazább függésben álló kerületi főkapitánynak egy olyan helyi nagybirtokost nevezzenek ki, aki esetlegesen az Erdély felé ingadozó magatartásával az egész régiót destabilizálhatta volna. A kerületi főkapitányok mint a rendi haderő irányítói hivatalosan a nádor fennhatósága alatt álltak volna, de Nádasdy Tamás halálát követően, 1562-től a nádori méltóság betöltetlen volt, ami tovább nehezítette az uralkodói kontroll gyakorlását felettük. Emiatt tehát célszerűbb volt a két tisztséget az Udvari Haditanács függelmi rendszerébe tartozó tiszttal kezében összpontosítani. Az 1560-as évek második felétől egészen a Bocskai-felkelés lezárásáig magyar nemesek csak főkapitány-helyettesként vagy ahhoz hasonló jogkörrel tűnnek fel a főkapitányok mellett.¹⁹

Ennek a rendszernek a kialakításával párhuzamosan – amit tekinthetünk a kincstári birtokszerzés második hullámának is – került kincstári kezelésbe Krasznahorka, Szatmár, Szádvár, Szendrő és Tokaj, amelyek pénzügyi igazgatásának megszervezésére és igazgatására a következő évben felállították a Szepesi Kamarát. Ennek a pénzügyigazgatási szervnek a felállítása szintén nem előzmények nélküli, ugyanis már az 1540-es évek végétől gyalui Torda Zsigmond és Wernher György irányításával megindult a felső-magyarországi királyi jövedelmek adminisztrációjának megszervezése, aminek a végső állomása a Szepesi Kamara felállítása volt.²⁰ A kamara elsődleges feladata tehát a védelmi rendszer anyagi fedezetének előteremtése és a katonaság ellátása volt. A kincstári uradalmak gazdálkodásának megszervezése és a királyi jövedelmek behajtása mellett igen hangsúlyos szerepet kapott a kamarások feladatai között a királyi jogok felkutatása és ezzel összefüggésben a kincstári birtokállomány gyarapítása.²¹ Kenyeres István kutatásainak köszönhetően ismert egy 1568-ban készült kamarai kimutatás, amely 43 uradalmat tüntet fel kincstári tulajdonként.²²

Tovább segítette a védelmi rendszer központi megszervezését, hogy sorra haláloztak el örökös nélkül a Drágffi, Perényi és Bebek családok férfi tagjai, birtokaik jelentős része pedig kamarai kezelésbe került. Jól mutatja ennek súlyát, hogy az 1570-es években Felső-Magyarországon volt a kamarai birtokok jelentős része. Ezeket javarészt a felső-magyarországi főkapitányság szervezetében kiépített fontosabb várak ellátására rendelték, vagyis ún. várbirtokokat szerveztek belőlük, amelyek sikeresen töltötték be a funkciójukat. Vagyis Eger, Ónod, Sárospatak, Szatmár és Tokaj várai a hozzájuk kapcsolt várbirtokoknak köszönhetően élelmiszer tekintetében önellátóak voltak, de sok esetben a katonaság zsoldját is saját forrásokból tudták fedezni.

A század végére azonban jelentős változásokat vehetünk észre ebben a gyakorlatban. Az 1598. évi házősszeírásban a kamarai birtokok az összportaszámnak már csupán

¹⁹ Pálffy 1997: 272–274.

²⁰ Szabó-Turákné Póka 2020; 2021

²¹ Szűcs 1990: 36–40. Az instrukció egy eredeti példánya: ÖStA-FHKA-VUG-r.Nr.-53. Instrukciones Fol. 317-339.

²² Ebből azonban mindössze 11 volt ténylegesen a kamarák kezelésében, Kenyeres 2001: 31–34.

6,1%-át teszik ki Felső-Magyarországon, ami az előző évtizedekben megfigyelhető 20% fölötti arányhoz képest jelentős csökkenést mutat.²³ Ez annak köszönhető, hogy az adójegyzékben már csak azokat a birtokokat tüntették fel a kamarai tulajdonként, amelyek valóban kamarai kezelésében is álltak.

Miksa és különösen Rudolf uralkodása alatt ugyanis egyre gyakrabban adományozták el a királyi birtokokat Felső-Magyarországon is a már említett *donatio mixta* formájában, vagyis ún. vegyes adományozásként, amely során a leendő birtokos jelentős összeget fizetett az adott birtokért.²⁴ Elsősorban a végvárvonal mögött fekvő királyi birtokokat zálogosították el ilyen módon, amiből jelentős készpénzhez jutott a kamara, vagy adott esetben a földesúr felé fennálló tartozást egyenlítették így ki ezen a módon. A felső-magyarországi vármegyék közül Szatmárban volt a legtöbb kamarai kezelésű birtok (68 településen 1257 ház), ami alatt a szatmári várat és birtokait kell értenünk.²⁵ Szatmár volt ekkor a felső-magyarországi főkapitányság egyik legfontosabb erődtípusa. Bereg vármegyében ugyanakkor egyetlen kamarai birtok sincs feltüntetve, noha a munkácsi uradalom törvénybe foglaltan a királyi javadalombirtokok közé tartozott, de a török elleni védekezésben nem volt szerepe.

A tömeges zálogosítással egy időben azonban továbbra is igyekeztek minél több birtokot kamarai tulajdonba vonni, hogy azok zálogba adásával némileg ellensúlyozzák az állandó pénzihiányt. A zálogügyleteket ráadásul olyan feltételekkel kötötték meg, hogy a kamarának lehetősége legyen a későbbiekben visszaváltani a birtokot, ha netán valaki többet ígérne érte. A zálogbirtok tehát közel sem volt olyan fajsúlyú vagyon, mint egy-egy ősi birtok, amely kizárólag az adott család kihaltával vagy hűtlenség esetén volt elidegeníthető. A kincstár pénzügypolitikája szempontjából azonban a zálogbirtok mellett szólt, hogy lehetősége volt egy-egy jelentősebb vár vagy uradalom visszaváltására a zálogidő letelte után, amit a zálogbirtokosok úgy próbáltak elkerülni, hogy időről időre újabb kölcsönöket folyósítottak az uralkodónak, amivel a zálogösszeget és ezáltal a kincstár bevételeit növelték. Legszemléletesebb példaként az említett munkácsi vár és uradalma hozható fel erre a gyakorlatra. Mágóchy Gáspár 1573-tól birtokolta zálogjogon az ország egyik legnagyobb uradalmát, amit az uralkodónak nyújtott 42000 forintnyi kölcsön fejében kapott meg. Az 1570-es évek végére a Mágóchy által adott kölcsönök már meghaladták a 100 ezer forintot, amit további 32, majd 40 ezer forinttal toldott meg, amelyek Munkács zálogösszeget gyarapították.²⁶ A hatalmasra növekedett összegnek köszönhetően tovább tudta örökíteni az uradalmat unokaöccse gyermekei, az Alaghy testvérek számára.

²³ Abaúj 238, Borsod 878, Gömör 1004, Szabolcs 138, Szatmár 1257, Zemplén 602, Bereg, Ung, Ugocsa és Kishont megyékben nem volt kamarai kezelésű birtok. Lásd: Dávid 2001: passim.

²⁴ Kenyeres 2001: 30.

²⁵ Dávid 2001: 427–429.

²⁶ Emellett évente 4–8 ezer forint közti bérletösszeget is fizetett Mágóchy. Németh 1994: 14–16.

A Mohács előtti nagybirtokos famíliák kihalása tehát igen kedvező helyzetet teremtett Felső-Magyarországon az éppen kiépítés alatt álló katonai védelmi rendszer szempontjából. A Perényiek és Bebekek várain kívül az egykori familiárisaikat is „megörökölte” a királyi hadvezetés, és sikeresen beépítette őket a főkapitánysági rendszerbe. Ezzel olyan személyek kerültek a központi hadigépezetbe, akik a helyi viszonyok legjobb ismerői voltak, szerteágazó és többnyire tudatosan épített rokoni kapcsolataik és következetes birtokpolitikájuk révén a század végének kulcsfiguráivá váltak, és az arisztokrácia soraiba emelkedtek. Az 1598. évi házősszeírás eredményei jól mutatják ezt a változást. Ennek az időszaknak a nagy kiugrói az Alaghyak, Mágóchyak, Dobók, Rákóczi Zsigmond és Derssly Ferenc voltak, de ott találjuk még a régi arisztokrácia képviselőit, az ecsedi Báthoriakat és a Homonnai Drugetheket is a legnagyobb birtokosok között.²⁷

A zálogosítások mértéke különösen a tizenöt éves háború időszakában növekedett meg számottevő módon a háború finanszírozásának kényszere miatt. A katonaság szükségleteit ugyanis már nem tudták tisztán a váruradalmakból fedezni, így a környékbeli földbirtokosok üzleti kapcsolatokat építettek ki a végvárakkal, de számos esetben ők maguk töltötték be a főkapitányi tisztséget, ami részben üzleti vállalkozásként is működött a számukra. Bor, gabona, vagy pénzkölcsönök fejében újabb és újabb zálogbirtokokhoz jutottak, vagy már a meglévő zálogbirtokok értékét növelték, amit az 1590-es évek hadikonjunktúrája még jövedelmezőbbé tett.²⁸

A századforduló utáni években azonban a központi kormányzati szervek egyre drasztikusabb eszközökhöz nyúltak a bevételeik növelése érdekében az elhúzódó háború következtében. Igen gyakorivá váltak az ún. hűtlenségi perek, melyek folyamán a kamarák különféle jogcímenek pereket indítottak a záloguradalmak birtokosai ellen. Ide tartoztak a hatalmasodási ügyek, vérfertőző házasságok, törökösség és egyéb főbenjáró bűnök elkövetése, amelyek többnyire az ítélelhozatal előtt, a kamarának fizetett váltságdíj lefizetésével végződtek. Makkai László véleménye szerint azonban a legtöbb esetben nem igazolható az a történelmi irodalomban szereplő közhely, miszerint a perek célja a vádlott kifosztása lett volna, mivel a perbe fogott személyek java részének bűnössége vitán felül állt.²⁹

A századforduló kamarai pereivel kapcsolatban Illésházy István hűtlenségi pere szokott előtérbe kerülni, ami azonban nem pusztán pénzügyi megfontolásból terebélyesedett ki. Az udvar egy anyagi és politikai veszteségekkel is járó birtokzálogosítási folyamat felszámolására tett kísérletet, valamint Bazin és Modor mezővárosok szabad királyi városi rangra emelésével kívánt egy pénzügyi szempontból számára

²⁷ Dávid 2001: passim.

²⁸ Németh 2000: 225–232.

²⁹ Makkai 1974: 171.

sokkal kedvezőbb helyzetet kialakítani. Illésházy ezzel az uralkodói koncepcióval ment szembe az ország törvényeire hivatkozva, így az ügy politikai síkra terelődött.³⁰ Ez az eset azonban közel sem reprezentálja a kincstári pereket, amelyeknek java része a magyar rendiségen belüli hatalmi harcokkal, birtokokért folytatott küzdelmekkel és személyes csatározásokkal is szoros összefüggésben állt. Ahogyan Pálffy Géza is rámutatott, a magyar arisztokrácia egyik része elszenvedője, míg mások kifejezetten a haszonélvezői voltak ezeknek a pereknek, ugyanis a kamarai kezelésbe vett birtokokat szinte azonnal elzálogosították.³¹ Felső-Magyarországon ilyen perek zajlottak Rákóczi Zsigmond, illetve Homonnai Drugeth György és Bálint ellen is, akik nem sokkal később a rendi mozgalom kulcsszereplői lettek.³²

A Bocskai-felkelést és a török háború lezárását követően az udvar koncepciója igen jelentős mértékben megváltozott a védelmi rendszer fenntartását illetően. Míg a 16. század utolsó évtizedeiben a főkapitányi posztot és a fontosabb végvárak vezetését döntő többségben német és olasz tisztekre bízta az Udvari Haditanács, és a kamarai kezelésű birtokokból igyekeztek ellátni a szükségleteket, addig a bécsi szerződés megkötésétől és törvénybe iktatásától kezdve szinte kizárólag magyar főnemeseket találunk a végvár vonal irányítói között. Ezzel egyrészt sikerült orvosolni a magyar rendek egyik legfontosabb sérelmét, ugyanis az uralkodó törvényben garantálta, hogy „véghelyi tisztartóságokat a magyar tanácsból, valláskülönbőség nélkül, magyaroknak és hozzá alkalmas nemzetbelieknek fogja adni”.³³ Másrészt a szoros értelemben vett katonai parancsnokságon kívül az udvar igyekezett szinte teljes egészében a magyar rendek kezébe adni a végvárak fenntartásának problémáját is a 17. század első felében.³⁴ Erre a kényszeren kívül az a társadalmi és politikai kompromisszum vitte rá az uralkodót, amely a bécsi szerződés megkötésével a központi kormányzat és a magyar főnemesség között jött létre, és a század folyamán egyre szorosabbá vált.³⁵ Ennek a társadalmi-politikai kompromisszumnak a körvonalait Pázmány Péter esztergomi érsek határolta körül, majd a magyar rendi politikában Esterházy Miklós nádori tevékenységétől vert gyökeret és ment át a gyakorlatba. Az 1630-as évektől határozottan pártformáló orientációnak tekinthető az a Habsburg-dinasztia iránti hűségen alapuló, de a magyar főnemesség által dominált politika, melynek középpontjában az ország katonai védelme, majd alkalomadtán az oszmánok kiűzése állt.³⁶

³⁰ Péter 2008: 127–165.

³¹ Pálffy 2011: 354–355.

³² Borbély 2017b: 283–314.

³³ 1608. évi k.e. XI. tc.

³⁴ Czigány 2004: 69–79.

³⁵ Pálffy 2015: 51–65.

³⁶ Péter 1985: 73–115.

Az 1610-es években a Velencével vívott háború, majd a harmincéves háború folyamán a Német-római Császárság területén elhúzódó küzdelmek minimális szintre redukálták a központi kormányzatszervek aktivitását a magyarországi végvárrendszer fenntartásában és irányításában. Ennek következtében a magyar rendi társadalomban újjáéledtek azok az „önvédelmi reflexek”, amelyek ismét a nagybirtokot helyezték a török elleni védelem kulcspozíciójába. Pontosabban a központi szerepben a vár állt a 17. század folyamán is, amely lokálisan és igazgatási szempontból is a hozzá tartozó uradalom központja volt. Közvetlen funkcióját tekintve tehát a vár katonai és gazdasági intézmény volt, közvetett módon azonban annak a gazdasági és társadalmi gyakorlatnak a kerete, amely a török elleni folyamatos védekezés következtében konzerválta a késő középkori struktúrákat. Sőt, nemcsak hogy életben tartotta, de a 17. században a nagybirtokos nemesség által fenntartott védelmi rendszer meghatározó elemévé tette például a familiaritás intézményét. Ahogy a központi kormányzat egyre kevesebb figyelmet tudott fordítani a magyarországi végvárrendszer fenntartására – miközben nyugaton már egy egészen más típusú, zsoldosokból álló hadseregekre építő háborút vívott –, addig a Magyar Királyságban a nagybirtokos arisztokrácia monopolizálta a vezetői funkcióját a török elleni katonai védelem szervezésének téren is.

Legjobb példákat a nyugat-dunántúli főnemes családok szolgáltatják erre. A kerületi és sok esetben a végvidéki főkapitányi tisztségeket a horvát-szlavón területeken a Zrínyiek, a „dunáninenni” és „dunántúli” térségben pedig a Batthyány, Esterházy, Nádasdy és Forgách családok adták egymásnak, és ők tartották kézben a védelem irányítását, amit szinte szétválaszthatatlanul egybekapcsoltak a saját birtokaik védelmével.³⁷ A forrásdátumságok a 17. század elejétől teszik lehetővé, hogy részletekbe menően elemzés alá vonhassuk a nagybirtokok katonai funkciójának sajátosságait, és adatokkal alátámasztva ismerhessük meg a földesúri magánkatonaság megerősödését és a határvédelembe való fokozott bekapcsolódását.³⁸ Ennek során a királyi végvárok mögött elhelyezkedő magánvárakban többszáz fős, katonai szempontból jó strukturált haderőt hoztak létre a nagybirtokosok, amelynek ellátását az uradalmi gazdálkodás által megtermelt javakból fedezték, a szervezet működését pedig a familiárisi-szerviensi intézmény rendszerén keresztül irányították.³⁹

A Batthyány és Nádasdy családoknak a dunántúli régióban kiépített hatalmi rendszerével kapcsolatos kutatások kiválóan rámutatnak arra is, hogy regionális szinten hogyan sikerült saját kezükben összpontosítani a rendi közigazgatás kereteit adó vármegyék ellenőrzését, amely a rendi haderő kiállításáért és ellátásáért is felelt,

³⁷ Zrínyiekre: Végh 2017: 217–246.; Batthyányakra: Pálffy 2013: 41–66.; Esterházyakról: Martí 2014: 153–181.; Nádasdyakra: Dominkovits–Pálffy 2010a

³⁸ Czigány 2004: 85–95.; Varga 1981.

³⁹ Varga 1981.

valamint az Udvari Haditanács parancsnoksága alatt álló végvárrendszert, amelyeknek főispánként és főkapitányként is ők voltak az irányítói. A Batthyányoknak első sorban Vas, a Nádasdyaknak pedig Sopron megyében elterülő birtokállományára alapozva sikerült kiépíteniük egy olyan kiterjedt familiárisi hálózatot, amely a többszáz fős magánkatonaság irányításán túl egészen a vármegyék vezető rétegéig, illetve a főkapitányság és a végvárak tisztikaráig elért. Ennek szemmel látható jele, hogy ha a folytonos rivalizálás eredményeként sikerült megszerezniük valamelyik pozíciót, akkor rövid úton az adott család vezető familiárisa került az alispáni vagy főkapitány-helyettesi tisztségbe, de sok esetben a végvárakban is saját szerződéses embereik lettek a kapitányok vagy udvarbírók.⁴⁰ Ezeknek a viszonylag szerencsés forrásadottságokkal rendelkező nyugat-dunántúli családoknak és régióknak a példája arra hívja fel a figyelmet, hogy minél jelentősebb a nagybirtok aránya az adott megyében vagy szűkebb régiókban a teljes birtokszerkezeten belül, annál nagyobb lehetősége van a nagybirtokosnak a saját központosított hatalmi rendszerének kiépítésére. A Batthyányok esetében például olyan hatékonyan sikerült ez, hogy Batthyány I. Ádámnak a közel negyed századon át betöltött dunántúli főkapitányi pozícióját sikerült örökletessé tennie a családjában, így egészen a végvárrendszer 18. századi felszámolásáig a Batthyány família monopolizálta a Nyugat-Dunántúl katonai védelmének minden szintjét.⁴¹

Részleteiben talán kevésbé feldolgozott, de a Batthyányakéhoz és Nádasdykéhoz nagyon hasonló szervezeti keretben működött az Esterházyak és Széchyek birtokrendszere a Dunántúlon, a Forgáchoké és Pálffyaké pedig a „dunáninenni”, vagyis a bányavidéki régióban. A Zrínyi család a Magyar Királysághoz tartozó Muraközben még ezen is túlment, és szinte „privatizálta” a határvédelem megszervezését. Czigány István kutatásai alapján összességében 10-12000 főre becsülhetjük a 17. század közepén a magánföldesúri fegyveres jelenlétet a török elleni védelmi övezetben, ami háborús helyzet esetén akár növelhető is volt.⁴²

A rendi dualizmus rendszerét több mint fél évszázadon keresztül fenntartó kompromisszum azonban az ország keleti felében közel sem tekinthető annyira kiegyensúlyozottnak, mint a Nyugat-Dunántúlon. A Bocskai István által vezetett első rendi mozgalom támogatói bázisa elsősorban Felső-Magyarországra koncentrálódott, nyugati irányba haladva azonban egyre gyengült.⁴³ A bécsi szerződés megkötését követően a társadalmi és politikai rendszer ugyan konszolidálódásnak indult ezeken a területeken is, de az eredményeket sokkal inkább a régióban működő központi kormányzati szervek, vagyis a felső-magyarországi főkapitányság és a Szepesi Kamara vezetőinek

⁴⁰ Dominkovits–Pálffy 2010b: 1096–1113.

⁴¹ Pálffy 2013: 57.

⁴² Czigány 2004: 94.

⁴³ Pálffy 2009: 26–39.

tevékenysége segítségével értek el, mintsem a helyi nagybirtokosok szervezőmunkája révén.⁴⁴ Jól mutatja az udvar és a magyar főnemesség között létrejött kompromisszummal szembeni ellenszenvet, hogy Bethlen Gábornak még elég jelentős társadalmi támogatottsága volt a felső-magyarországi régióban, majd I. Rákóczi Györgynek már jóval kisebb, de még mindig elégséges háttere volt ahhoz, hogy érdemben beavatkozzon a rendi jogok védelmére hivatkozva.⁴⁵ Mindezt természetesen saját pozícióik erősítésével és birtokállományuk gyarapításával összekapcsolva.

A Bocskainak és Bethlennek átadott hét vármegyében megszerzett királyi haszonvételek mellett elég jelentős hatalmi súlyt és jövedelmeket jelentettek azok a birtokok, amelyeket a rendi felkelések folyamán konfiskáltak, majd kamarai kezelésbe kerülve a fejedelmi bevételeket gyarapították.⁴⁶ A Rákócziak még ezen a gyakorlaton is túlléptek. Már Rákóczi Zsigmondnak sikerült a 16–17. század fordulóján az északkeleti országrész egyik legnagyobb birtokvagyonát összegyűjtenie, amit fiai csak tovább gyarapítottak az egykori Dobó-örökség egy tetemes részének a megszerzésével, így a Rákóczi család lett az 1630-as évekre Felső-Magyarország legnagyobb birtokosa. Familiárisaik tevékenysége a családi birtokok igazgatásán jóval túlnyúlva az országrész katonai irányításában és a vármegyei politikai életben is meghatározó tényezővé vált.⁴⁷ Az 1644. évi hadjárat eredményeként a fennhatóságuk alá került keleti területeken saját családjuk számára szereztek meg a legjelentősebb uradalmakat, és a fejedelmi gazdálkodástól különválasztva, magánbirtokként kezelték, amivel a nyugat-magyarországi nagybirtokosokéhoz képest is sokkal nagyobb befolyást szereztek a régió irányításában, azzal a lényeges különbséggel, hogy nem a központi kormánnyal összehangolva működtek, hanem a saját dinasztikus céljaiknak rendelték alá azokat.

Az erdélyi fejedelmek támogatói bázisát elsősorban a tehetőes köznemesség jelentette, amely Felső-Magyarországon sokkal dominánsabb társadalmi csoportot alkotott, mint a Dunántúlon. Ez a társadalmi réteg már olyan önálló egzisztenciával rendelkezett, amely lehetővé tette számára, hogy akár a szerződéses familiárisi viszonytól függetlenül is boldoguljon, de legalábbis a nagybirtokos arisztokráciától kevésbé

⁴⁴ Elsősorban Forgách Zsigmond felső-magyarországi főkapitány, Dóczy András szatmári kapitány és Daróczy Ferenc, a Szepesi Kamara adminisztrátorának tevékenysége tekinthető meghatározónak az 1610-es években. Borbély 2020a: 46–47.

⁴⁵ Pálffy 2015: 141–147.; Kármán 2020: 295–323.

⁴⁶ Borbély 2014: 31–49.

⁴⁷ Homonnai Drugeth János felső-magyarországi főkapitány 1637-ben az Rákócziak egyfajta háttérintézmény-rendszerét körvonalazta Lósy Imre esztergomi érseknek írott levelében: „Írja azt az Fejedelem Bakos Gábornak, hogy mind Patakon, Szerencsre, Ónodban, Hernád Németiben megírta volna, hogy Bakos Gábort tartsák generálisuknak...”. Hasonlóan negatívan nyilatkozott saját főkapitány-helyetteséről, Bornemissza Jánosról is, aki nem mellékesen az említett Bakos Gábor apósa volt, ő ugyanis „nekem vicém lévén soha csak egy betűt sem közöl vélem valamit az erdélyi fejedelem ír neki, hanem mind csak titkon cselekszik mindeneket, és hol egyik, hol másik vármegyebéli emberekkel titkon suttog”. PL Classis X 196. 1637. p. 124–127.

függő helyzetben álljon. Ennek köszönhető, hogy az ország keleti részében a tehető köznemesi réteg által irányított vármegye komoly hatalmi tényezővé vált a 17. század folyamán. Ezen a fórumon a bene possessionatus nemesség számos alkalommal tudta érvényesíteni akaratát a nagybirtokos főnemessel vagy akár a központi kormányzattal szemben is, de az országgyűléseken is hatékonyan tudtak fellépni érdekeik védelmében. A Rákócziakkal történő együttműködésük legfontosabb okai azonban elsősorban felekezeti jellegűek voltak.

Ennek a nyugat-magyarországitól lényegesen eltérő helyzetnek a hátterében jelentős mértékben a felső-magyarországi régió birtokviszonyai állnak. A 13 vármegyét összefogó régióban az 1598. évi házösszeírás alapján összesen hat birtokos rendelkezett 1000 adózó egységet meghaladó birtoknagysággal, amit Maksay Ferenc kategóriarendszere alapján a valódi nagybirtokok közé sorolhatunk.⁴⁸ Ezek közül a két leggazdagabb familia, az ecsedi Báthory és Dobó családok nem sokkal a századforduló után fiúágon kihaltak, a birtokállományukat pedig nem sikerült egyben tovább örökíteni, hanem uradalmanként széttagolódtak, olykor több birtokos kezébe kerültek. Ez olyan hatalmi központok megszűnését jelentette, mint az ecsedi vár, amelyből a Báthoryak a Tiszántúlt szinte önálló fejedelemségként irányították a 16. század második felében, vagy Sárospatak, amely Lórántffy Mihály birtokában lényegesen szerényebb szerepet játszott, mint a Dobók alatt.⁴⁹

Ezzel szemben közel félszáz olyan birtokost írtak össze, akik 100 adózó háznál több ingatlant bírtak, és legalább ennyien voltak, akik 50-100 közötti, még elég tisztességes nemesi életmódot lehetővé tevő birtoknagysággal rendelkeztek.⁵⁰ Az ország egyharmad részét kitevő felső-magyarországi régióban tehát a nagybirtokok aránya közel sem volt olyan domináns, mint nyugaton. Az arányokat vármegyénként vizsgálva természetesen nagyobb különbségeket vehetünk észre, ugyanis a Tiszától nyugatra fekvő vármegyékben jellemzően egy-egy jelentős vár körül szervezett uradalom meghatározó volt, mint Gömörben Murány, Borsodban Szendrő és Ónod vagy Zemplén vármegyében a homonnai, tokaji és sárospataki uradalmak, de ezek közel sem érték el azt a túlsúlyt, mint például Sopron vármegyében, ahol az adózó porták harmada a Nádasdy család birtokában volt. Említhetünk ugyan néhány kivételt, mint a munkácsi uradalom vagy a Homonnai Drugethek ungvári uradalma, de regionális szinten sokkal kiegyenlítettebbek voltak az erőviszonyok, amihez a tiszántúli területek 200-300 portát meg nem haladó középbirtokainak túlsúlya is nagyban hozzájárult. Ez utóbbi területen ráadásul I. Rákóczi György hadjárataig sikerült elég jelentős birtokokat kamarai kezelésben tartani, elsősorban a Szatmári várhoz kapcsolódva. A 16. századi állapotokhoz képest

⁴⁸ Maksay 1990: 4–8.; Dávid 2001: passim.

⁴⁹ Kovács 2016: 911–944.; Horn 2011: 67–69.

⁵⁰ Dávid 2001: passim.; Borbély 2020b: 211.

azonban a 17. század elejére drasztikusan visszaesett a várbirtokok száma annak ellenére is, hogy több alkalommal is törvényben igyekeztek megakadályozni a várak fenntartására rendelt földek elidegenítését.

Egy 1619-ben készült összeírás a Szepesi Kamara hatáskörébe tartozó 13 vármegyében 84 zálogbirtokról ad számot, amely összesen 1 804 947 forint zálogösszeget képviselt.⁵¹ A legjelentősebb zálogok a felsorolt tételek közül: Munkács Eszterházy Miklósnál 205 350 forint összegben, Sáros és Szádvár Csáky István nevében 192 494 forintot, Tokaj Thurzó Györgynél 57272 forintért, Putnok az Orllay testvérek kezén 17000 forintért, továbbá számos hegyaljai mezővárost találunk a listán. Leghosszabb ideig a szatmári várhoz rendelt birtokok maradtak kamarai kezelésben, de az 1630-as évektől igen nagy részeket szakítottak ki belőlük.

Ahogy a felsorolásban szereplő várakból és a zálogbirtokosok személyéből is látszik, Felső-Magyarországon is igyekeztek a végvárrendszer fenntartását legalábbis részben azokra a főnemesi családokra bízni, akik az udvar bizalmát élvezték, még ha nem is maradéktalanul.

A tizenöt éves háború folyamán az oszmánok elfoglalták a felső-magyarországi főkapitányság kulcserődítményét, Egert, a szerepét pedig Kassa mellett Szendrő, Tokaj és Ónod vette át. Ezek a várak a század folyamán mind zálogbirtokoshoz kerültek, viszont folyamatosan állomásozott az erődítményekben meghatározott számú lovas és gyalogos katonaság, akiket a központi kormányzat fizetett.⁵² A 17. század folyamán Szatmár és a másik jelentős tiszántúli erődítmény, Kálló is a felső-magyarországi főkapitányság parancsoksága alá tartozott, ahogy mind a 13 vármegye rendi haderejének irányítása és a hajdúság koordinálása is. Ennek a hatalmas területnek az irányítása a nyugat-dunántúlon megismert gyakorlat alapján azonban lehetetlen volt, ugyanis a főkapitányi posztot betöltő személyek egyike sem rendelkezett olyan nagyságú birtokállománnyal és kiterjedt familiárisi körrel, amelyre támaszkodva a Batthyányakéhoz hasonló monopolizált helyzetet tudott volna kialakítani. Az 1610-es években Forgách Zsigmond, majd az 1630-as években Homonnai Drugeth János, a század derekától pedig Wesselényi Ferenc tudott ugyan eredményeket elérni a régióban, de ezeket inkább az ügyes politizálásnak, mintsem a magánföldesúri hatalmuknak köszönheték. De még a Rákócziaknak sem sikerült a családi birtokaikra és a linzi szerződésben számukra átengedett területekre támaszkodva teljes mértékben felügyeletük alá vonni a teljes régiót, de ennek részleteinek feltárása még további kutatások feladata.

A régió másik nagybirtokos arisztokrata családjának, a Homonnai Drugetheknek sem sikerült a nyugat-dunántúlihoz hasonló hatalmi rendszert kiépíteniük, pedig

⁵¹ ÖStA-FHKA-HFU-r. Nr. 119. Konv. 1619. július: 88–113.

⁵² 1612-ben 2287, 1634-ben 2412, 1670-ben pedig 2759 királyi zsoldon tartott katona állomásozott a felső-magyarországi végvárakban. Lásd: Czigány 2004: 74–76.

a szinte egy tömbben fekvő birtokaik országos viszonylatban is jelentősnek számítottak. Homonnai Drugeth János 1629-ben, Bethlen Gábor halálának évében vehette át Ung és Zemplén vármegyei birtokainak igazgatását, amit addig a fejedelem által működtetett Szepesi Kamara kezelt. A fiatal főúr hivatali pályafutása rendkívül gyorsan ívelt felfelé, ugyanis 1629-ben iktatták be a grófi címadományával összekapcsolt örökös ungi főispánságba, majd a következő évben Zemplén vármegye főispánságát is elnyerte. Rákóczi Pál halála után, 1636 februárjában az uralkodó országbíróvá nevezte ki, és még ugyanebben az évben a felső-magyarországi főkapitány is ő lett.⁵³ Pusztán az archontológiai adatok alapján egy elég komoly befolyási szféra rajzolódik ki Homonnai Drugeth János körül, ami a nyugat-dunántúli viszonylatban szinte monopolhelyzetet teremtett volna. A hivatali pozíciók mellet a rokoni kapcsolatok is tovább erősítették a befolyását a régióban, ugyanis egyik sógora, Jakusith György veszprémi, majd egri püspök, a másik pedig Barkóczy László volt, aki a főnemesi címet szerevezve megindította a család emelkedését, amelyben számos egyéb katonai szolgálat mellett a kallói kapitányság nagyon fontos szerepet játszott. A Barkóczyiak kiváló családi kapcsolatainak köszönhetően szerves részét alkották a tiszántúli tehető köznemesi rétegnek, amit Homonnai igyekezett is kihasználni.⁵⁴ Ennek ellenére 1639-ben, rossz egészségi állapotára hivatkozva mégis lemondott a főkapitányi posztról, aminek a valós okát inkább abban kell látnunk, hogy a vármegyékkel vívott folyamatos küzdelmek és még inkább az erdélyi fejedelem részéről fennálló fenyegetettség miatt inkább terhet jelentett számára a tisztség, mint lehetőséget.⁵⁵

Ezt követően leginkább a birtokainak gyarapítására törekedett, még hozzá az egyik legjövedelmezőbb felső-magyarországi uradalom, a tokaji megszerzésével. A hegyaljai bortermelés központjának tekinthető uradalom a Felső-Tisza vidék legnagyobb uradalmi közé tartozott, de jelentőségét elsősorban a szőlőművelés adta. Az uradalmat a 16. században a tokaji vár fenntartására szervezték váruradalommá, majd a Bocskai-felkelést követően zálogosították el magánbirtokosoknak annak ellenére, hogy Eger elfoglalását követően első vonalbeli végvár lett. Bethlen Gábor hadjárata folyamán az elsők között foglalta el a katonai és gazdasági szempontból is stratégiai jelentőségű várat és uradalmát, majd második feleségének, Brandenburgi Katalinnak adományozta Munkácsal együtt, nászajándék gyanánt.⁵⁶ Felső-Magyarország két legjelentősebb uradalma a fejedelem halála után is Katalin birtokában maradt. Az özvegy

⁵³ Borbély 2023.

⁵⁴ Barkóczy László szerette volna örökletesen megszerezni a kallói kapitányi tisztséget, de erre végül nem került sor. ÖStA-FHKA-HFU-r. Nr. 166. Konv. 1642. dec. 16. fol. 56, 79. Végrendeletében azonban hosszan sorolja azokat a birtokokat, amelyeket zálogbirtokként kapott a különféle katonai szolgálatait fejében. TT. 1901. 150–160.

⁵⁵ ÖStA-FHKA-HFU-r. Nr. 160. 1639. juli. fol. 147. r.

⁵⁶ Kenyeres 2002: 701–703.

fejedelemszont azonban igyekeztek legalább olyan gyorsan megfosztani ezektől a birtokoktól is, mint amilyen gyorsan megfosztották a fejedelmi címtől. Munkács már Katalin erdélyi távozásakor a Rákócziak birtokába került, majd 1635-ben megkapták a király beleegyezését is, hogy 200 ezer forintért hivatalosan is zálogba vegyék a várat és a hozzá tartozó 148 településből álló uradalmat.^{57 58}

A Rákócziak mellett Csáky Istvánnak sikerült komolyabb hasznot szereznie a birtokból Katalin jóhiszeműségének kihasználásával és ebből megalapoznia a magyarországi érdekeltségét még az 1630-as évek elején. Brandenburgi Katalin és udvara néhány évig Tokaj várába költözött, és a birtok jövedelmeiből próbálta fenntartani magát, de Csáky még éveken keresztül „segítette” az özvegyet, előbb ingóságaiért cserébe, majd a tokaji uradalomhoz tartozó Bodrogkeresztúrt sikerült lekötnie.⁵⁹ Katalin azonban csak 1639-ben, Ferenc Károly szász herceggel kötött házasságát követően költözött el végleg az országból. A tokaji uradalom ezt követően került át kamarai kezelésbe, Katalin anyagi kártalanítását pedig a birtok zálogba adását követően helyezték kilátásba.

Erre a lehetőségre csapott le Homonnai Drugeth János, és már 1640 elején jelezte igényét a tokaji uradalommal kapcsolatban.⁶⁰ Ez éppen egybeesett a felső-magyarországi főkapitányi tisztségről történő lemondásával. A folyamatosan elmaradt főkapitányi fizetése és az évek alatt felhalmozott kisebb-nagyobb kölcsönök fejében közel tízezer forintos tartozása volt Homonnai felé az udvarnak, ami az értékes birtok megváltásáért kialakuló licitben lépéselőnyt jelentett a számára. Úgy tűnik azonban, hogy komolyabb versengés nem alakult ki Tokaj megszerzéséért. Ennek ellenére a kétszáz ezer forintos zálog igen jelentős összeg volt még Homonnai Drugeth János számára is. Hogy a birtok hivatalos zálogba vételéig bebiztosítsa magát, még 1640 folyamán sikerült kijárnia, hogy fiát, az akkor hét éves Györgyöt nevezzék ki a tokaji vár kapitányává. Végül 1640 decemberére sikerült összegyűjteni és letenni a Magyar Kamarának a tokaji uradalom 200 ezer forintos zálogösszegét.⁶¹ Sokáig azonban nem élvezhette a birtokot, ugyanis I. Rákóczi György 1644 elején megindított hadjárata újfent teljesen felforgatta a régió birtokviszonyait, és a linzi szerződésben szinte a teljes Hegyalja – Tokaj is – a fejedelem birtokába került, és hosszú időn keresztül maradt is.

A tokaji uradalom birtoklástörténetének vázlata kiválóan rámutat az egész felső-magyarországi régió bizonytalan helyzetének legfőbb okára és arra, hogy miért nem jöhetett létre a nyugat-dunántúlihoz hasonló helyzet. Ennek legfőbb oka a birtokviszonyok rendkívül gyakori változása volt. A Bocskai-felkelést követő időszakban, amikor a központi kormányzervek révén a Habsburg uralkodók akarata érvényesült

⁵⁷ Makkai 1954: 15–16.

⁵⁸ Makkai 1954: 15–16.

⁵⁹ Papp 2011: 38–44.

⁶⁰ ÖStA FHKA HFU r. Nr. 161. Konv. 1640. feb.15. fol. 94.

⁶¹ ÖStA FHKA HFU r. Nr. 162. Konv. 1640. december 10. fol. 31-33.

a régióban, olyan birtokpolitikát folytattak, amely a bécsi udvarral kompromisszumra lépett főnemesség pozícióit támogatta. Ekkor találjuk Thurzó György nádort Tokaj birtokában, ekkor kezdi Csáky István építgetni a magyarországi birtokállományát, és ekkor robbant be Esterházy Miklós Munkács megszerzésével.⁶² Az 1620-as években, Bethlen Gábor fennhatósága alatt azonban valamennyi katonai vagy gazdasági szempontból fontos uradalom a fejedelem fennhatósága alá került, aki kifejezetten arra törekedett, hogy ezáltal mindkét szférát egyértelműen leuralja a régióban. Halála után lassan, de biztosan újraindult a katolikus főnemesség térnyerése. A versengés elsősorban a legnagyobb gazdasági potenciállal rendelkező uradalmakért folyt. Ezek közül az egyik legjelentősebb az Alaghy Menyhért országbíró örökös nélküli halálával gazdátlanra vált regéci és pácini uradalom, számos hegyaljai szőlővel. A birtokok megszerzéséért szinte az összes környékbeli arisztokrata folyamodott az uralkodóhoz, végül azonban Esterházy Miklós kapta zálogba, amivel ismét sikerült megvetnie a lábát Felső-Magyarországon.⁶³

A Bethlen halálát követő másfél évtizedben alapvetően Esterházy Miklós koncepciója volt a meghatározó a régióban mind politikai, mind katonai szempontból, mind pedig a birtokpolitika terén. Ekkor került szerephez Nyáry István, Esterházy sógora mint felső-magyarországi főkapitány és a Nyáry-Várday vagyon kezelője, ami nem sokkal később az Esterházy család birtokába került, de ekkor vetette meg a lábát Wesselényi Ferenc is a régióban.⁶⁴

Rákóczi György hadjáratához tehát igen nagy mértékben hozzá járult a felekezeti és rendi sérelmeken túl az is, hogy a szűkebb értelemben vett pátriájában veszélyesen megnövekedett az Esterházyisták befolyása.

Rákóczi már az 1610-es évektől aktív résztvevője volt a felső-magyarországi eseményeknek. A Rákóczi testvérek, György, Zsigmond és Pál igen jelentős birtokállományt örökölték apjuktól, aki a tizenöt éves háború konjunktúráját kihasználva a valódi nagybirtokosok sorába lépett, majd az erdélyi fejedelemségről lemondva Makovica megszerzésével stabilizálta a család helyzetét a főnemesség soraiban.⁶⁵ Az 1610-es években az apai örökség védelme kötötte le Györgyöt és Zsigmondot, ami a politikai erőviszonyok miatt sok gondot okozott a számukra. Birtokgyarapításra csak a Lórántffy testvérek, Kata és Zsuzsanna kezének megszerzésével nyílt lehetőségük,

⁶² Péter 1985: 7–16.; Papp 2011: 23–31.

⁶³ A felső-magyarországi régió legjobban feldolgozott uradalmi gazdálkodása a regéci. Témánk szempontjából külön figyelemre méltó Sós István tanulmánya, aki az Esterházy család hercegi ágának levéltárában található források alapján rendkívül tüzetesen bemutatja, hogy egy uradalom átvétele hogyan is zajlott. Esterházy mindössze a provizort és udvarbíró-t nevezte ki a már bizonyított familiárisai közül, minden más tisztségviselő az uradalom addigi működésének megfelelően maradt a helyén, vagy a vár környezetéből került ki. Sós 2003: 227–262.

⁶⁴ Borbély 2020a: 32–35.

⁶⁵ Hangay 2012

ami a Dobó-örökség egy igen tekintélyes részével gyarapította a Rákóczi-birtokokat.⁶⁶ Ekkor vált a család református ágának központjává a sárospataki vár és a hegyaljai uradalmak, Makovica pedig a katolikus Rákóczi Pál birtokába került.

Bethlen Gábor hadjáratát talán Rákóczi Györgynek sikerült a legkisebb veszteségekkel átvészelni. A fejedelem első számú magyarországi támogatójaként elnyerte tőle a felső-magyarországi főkapitányi tisztséget, amit azonban a Homonnai Drugeth Györgytől elszenvedett vereség miatt még 1620-ban el is veszített. A helyére Korláth István egykori szendrői kapitányt, egy kisbirtokos gömöri köznemest nevezett ki Bethlen, ami egyértelmű jele annak, hogy nem a régió hozzá hű nagybirtokosaira támaszkodva kívánja megszervezni a katonai védelmet, hanem a saját jövedelmeire támaszkodva. Birtokait ugyan megtarthatta – ahogy egyébként a katolikus Alaghy Menyhért is –, Bethlen befolyása alatt azonban szinte bezárultak a birtokszerzési lehetőségek. A fejedelem halálát követő politikai váltás azonban szintén nem Rákóczi számára kedvező fordulatot hozott Felső-Magyarországon, de az 1630-as években már erdélyi fejedelemként tudott kompenzálni Munkács elfoglalásával.⁶⁷ Ezzel időlegesen kialakult egy hatalmi egyensúly Felső-Magyarországon a Rákóczi dinasztia és az udvarhű katolikus arisztokraták között.

Az 1630-as években Rákóczi az Erdélyi Fejedelemségben kezdte meg nagyarányú birtokgyarapítását, amit fejedelmi elődeitől eltérően nem a fiskus javára gyűjtött, hanem magánbirtokként, saját dinasztikus politikájának megfelelően szervezett meg. Ennek az lett az eredménye, hogy az 1640-es évek közepére Rákóczi György hatalma megkérdőjelezhetetlenné vált Erdélyben, majd a svéd szövetségben végrehajtott hadjáratát követően ugyanezt a gyakorlatot folytatta a Magyar Királyságban is.⁶⁸ Ehhez az 1645-ben megkötött linzi szerződés teremtette meg a jogi alapot, amelyben megkapta Homonnaitól Tokajt, Csákytól Tarcalt, Esterházy örökösei pedig lemondtak a javára Regécéről is, ezzel gyakorlatilag a birtokába került a Hegyalja. Ezenkívül a hét vármegye területén található királyi birtokok mind Rákóczi tulajdonába kerültek, Szabolcs és Szatmár vármegyékben (a szatmári és kállói várakat és tartozékait) pedig az utódai számára is örökíthetett.⁶⁹

Makkai Lászlónak köszönhetően I. Rákóczi György birtokainak gazdaságáról rendelkezünk egy példaértékű forráskiadvánnyal, és néhány Rákóczi-uradalom gazdálkodásáról is készültek rendkívül alapos elemzések, összességében azonban a birtokigazgatás struktúrájának átfogó elemzése és a familiárisi hálózat modern szempontok szerinti vizsgálata még a további kutatás feladata.⁷⁰ A hadtörténelmi ku-

⁶⁶ Szilágyi 1893: 20–57.

⁶⁷ Makkai 1954: 15–16.

⁶⁸ Makkai 1954: 19–30.

⁶⁹ Gooss 1911: 778–782.

⁷⁰ Makkai 1954; Veres 2021.

tatások eredményeiből azonban egyértelműen látszik, hogy a Rákócziak ugyanúgy a magánbirtokaikra alapozott hadkiállítási és ellátási rendszer gyakorlatát alkalmazták, mint a nyugat-dunántúli arisztokraták.⁷¹ A legfontosabb különbség a birtokok méretében mutatható ki, illetve abban, hogy a Rákócziak magyarországi nagybirtokos arisztokrataként elsősorban a saját dinasztikus céljaik megvalósítására használták fel ezeket a birtokokat, nem pedig a központi kormányzatszervekkel egyeztetve, a Habsburg Monarchia irányelveinek megfelelően.

A nagybirtok kizárólagos dominanciájára épülő rendszer felszámolására az 1670-es években tett kísérletet a központi kormányzat. A Wesselényi-féle rendi szervezkedés felszámolását elsődlegesen arra kívánta felhasználni I. Lipót, hogy a Magyar Királyság legnagyobb birtokállományait konfiskálja, amelyeket Zrínyi Péter, Nádasdy Ferenc és Frangepán Ferenc bírtak.⁷² Ugyanezt a sorsot szánták I. Rákóczi Ferencnek és felső-magyarországi birtokainak is, amelyeket azonban Báthory Zsófia közbenjárásával sikerült megtartania, addigi pozícióját azonban mégis elveszítette. A Rákócziak 1660 után az erdélyi birtokaik döntő többségét elveszítették, így a súlypont a Magyar Királyságba tevődött át. Itt ugyan még mindig az ország legnagyobb birtokállományával rendelkeztek, de a befolyásuk érvényesítését sokkal inkább a kiterjedt familiárisi hálózatuknak köszönheték, amely a tehető protestáns köznemesekből tevődött össze.⁷³ 1670 után a rendi szervezkedésben játszott szerepük miatt azonban éppen ezt a réteget érte el a megtorlás, és fosztották meg a birtokaiktól.⁷⁴ Ezzel nemcsak a protestáns köznemességet sikerült meggyengítenie az uralkodónak, hanem a Rákóczi család hatalmát is, ami éppen ezekre a köznemesi familiárisokra épült.

Ez a lipóti abszolutizmusnak is nevezett eseménysorozat fordította át ismét a hatalmi mérleg nyelvét az udvar javára, amelyben a magyar főnemesi nagybirtokon kialakított társadalmi gyakorlattal szemben a központi kormányzat és az általa fenntartott állandó hadsereg lett a további folyamatok meghatározó tényezője.

⁷¹ Czigány 2015: 53–59.

⁷² Benczédi 1980: 42–45.

⁷³ Legjobb példa a köznemesi familiárisok súlyára az 1669-ben megkötött sárospataki egyezmény, amelyben a protestáns köznemesek rákényszerítik Rákóczi Ferencet, hogy adja vissza saját birtokain a protestáns egyházaktól elvett haszonvételeket. Lásd: Balogh–Dienes–Szabadi 1999: 146–152.

⁷⁴ Ulrich 2010: 47–60.

FORRÁSOK

- Österreichisches Staatsarchiv, Finanz- und Hofkammerarchiv (ÖStA-FHKA)
VUG Vermischte Ungarische Gegenstände („Friedensverhandlungen mit Ungarn u. Siebenbürgen 1607-20”)
VUG Hoffinanz Ungarn
Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (MNL OL)
A 57 Libri Regii
Prímási Levéltár, Esztergom (PL)
Classis X 196.
- Balogh Judit – Dienes Dénes – Szabadi István 1999: *Rákóczi iratok a Sárospataki Református Kollégium Levéltárában 1607-1710.* (Acta Patakiana I.) Sárospatak.
- Bunyitay Vincze 1909: *Egyháztörténeti emlékek a magyarországi hitújítás korából IV. 1542—1547.* Budapest.
- Dávid Zoltán 2001: *Az 1598. évi házösszeírás.* Budapest.
- Kenyeres István 2002: *XVI. századi uradalmi utasítások: utasítások a kamarai uradalmak prefektusai, udvarbírái és ellenőrei részére.* Budapest.
- Szabó-Turákné Póka Ágnes 2021: *Gyalui Thorda Zsigmond naplója (1558-1568).* (Magyar Történelmi Emlékek. Elbeszélő források = Monumenta Hungariae Historica. Scriptores, 6.) Budapest.
- Makkai László 1954: *I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai 1631-1648.* Budapest.
- Maksay Ferenc 1990: *Magyarország birtokviszonyai a 16. század közepén.* (A Magyar Országos Levéltár kiadványai 16.) Budapest.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Acsády Ignác 1894: *Régi Magyar birtokviszonyok, 1494-1598.* Budapest.
- Benczédi László 1980: *Rendiség, abszolutizmus és centralizáció a XVII. század végi Magyarországon 1664-1685.* (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat [91].) Budapest.
- Borbély Zoltán 2014: Bethlen Gábor tisztségviselői Felső-Magyarországon. In: Kádár Zsófia – Kökényesi Zsolt – Mitropulos Anna Diána (szerk.): *KoraújkorÁSZ.* (KoraújkorÁSZ tanulmánykötetek 1.) Budapest, 31–49.
- Borbély Zoltán 2017a: A végvárrendszer kiépítésének társadalmi hatásai Felső-Magyarországon. In: Bujdosné Pap Györgyi – Fejér Ingrid – H Szilasi Ágota (szerk.): *Mozgó frontvonalak.* (Studia Agriensia 35.) Eger, 169–194.

Borbély Zoltán: A földbirtoklási formák változásai a 16-17. században Felső-Magyarországon

Borbély Zoltán 2017b: Homonnai Drugeth (III.) György hűtlenségi pere (1600-1603). *Századok* (151.) 2. 279–310.

Borbély Zoltán 2020a: A nemesi társadalom struktúrája és a hétköznapi élet keretei Felső-Magyarországon a 17. század első felében. In: Jánokiné Újváry Zsuzsanna (szerk.): *Oszmán–magyar viszony a 16–18. században*. Budapest, 191–212.

Borbély Zoltán 2020b: Nemesi stratégiák és társadalmi mobilitás Felső-Magyarországon a 17. század első felében. *Századok* (154.) 1. 25–52.

Borbély Zoltán 2023: A felső-magyarországi főkapitányi tisztség hatásköre Homonnai Drugeth János főkapitány példáján keresztül. „...fő nélkül csak egy nap sem jó volna azt a földet hadni”. *Aetas* (38.) 4. 50–72.
<https://doi.org/10.14232/aetas.2023.4.50-72>

Czigány István 2004: *Reform vagy kudarc? : Kísérletek a magyarországi katonaság beillesztésére a Habsburg Birodalom haderejébe 1600-1700*. Budapest.

Czigány István 2015: A militarizált társadalom rétegződése és szerepe a felső-magyarországi végvidéken a 17. században. In: Berecz Máttyás – Bujdosné Pap Györgyi – Petercsák Tivadar (szerk.): *Végvár és mentalitás a kora újkori Európában*. (Studia Agriensia 31.) Eger, 41–63.

Dominkovits Péter – Pálffy Géza 2010a: Küzdelem az országos és regionális hatalomért. A Nádasdy család, a magyar arisztokrácia és a Nyugat-Dunántúl nemesi társadalma a 16–17. században (1. rész). *Századok* (144.) 4. 769–792.

Dominkovits Péter – Pálffy Géza 2010b: Küzdelem az országos és regionális hatalomért. A Nádasdy család, a magyar arisztokrácia és a Nyugat-Dunántúl nemesi társadalma a 16–17. században (2. rész). *Századok* (144.) 5. 1085–1120.

Engel Pál. 2003: *Honor, vár, ispánság: válogatott tanulmányok*. Budapest.

Evans, Robert John Weston 1984: *The Making of the Habsburg Monarchy, 1550-1700: An Interpretation*. Kiribati.

Gooss, Roderich 1911: *Österreichische Staatsverträge. Fürstentum Siebenbürgen: (1526-1690)*. Wien.

Hangay Zoltán 2012: *Rákóczi Zsigmond kora társadalmában*. Budapest.

Horn Ildikó 2011: Kata Lorántffy. In: Rüszt-Fogarasi Enikő (szerk.): *Mozaic premodern*. Cluj-Napoca, 41–58.

Kármán Gábor 2020: A harmincéves háború Magyarországon mint vallásháború. In: Pósn László – Veszprémy László – Isaszegi János (szerk.): *Vallásháborúk, felekezeti konfliktusok Európában és a közeli térségekben az ókortól napjainkig*. Budapest, 295–323.

Kenyeres István 2001: A végvárak uradalmainak igazgatása és gazdálkodása a 16. században. *Századok* (135.) 6. 1349–1412.

Kovács Dóra 2016: Az ecsedi udvar. Szervitori hivatás és kapcsolatrendszer Báthory István családjában. *Századok* (150.) 4. 911–944.

- Makkai László 1974: A Habsburgok és a magyar rendiség a Bocskai-felkelés előestéjén. *Történelmi Szemle* (17.) 1–2. 155.
- Martí Tibor 2014: *Gróf Esterházy László (1626-1652). Fejezetek egy arisztokrata család történetéhez*. PhD-értekezés, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Budapest.
- Németh István 1994: Szabad királyi városok és nagybirtokosok konkurenciája : a felső-magyarországi városszövetség és Mágóchy Gáspár. *Sic itur ad astra* (8.) 1–2. 5–37.
- Németh István 2000: Végváarak, városok, hadseregszállítók : A felső-magyarországi városszövetség és a védelmi rendszer 1526-1593. *Történelmi Szemle* (42.) 3–4. 203.
- Pálffy Géza 1996: A török elleni védelmi rendszer szervezetének története a kezdetektől a 18. század elejéig. (Vázlat egy készülő nagyobb összefoglaláshoz). *Történelmi Szemle* (38.) 2–3. 163–217.
- Pálffy Géza 1997: Kerületi és végvidéki főkapitányok és főkapitány-helyettesek Magyarországon a 16-17. században. (Minta egy készülő főkapitányi archontológiai és „élettrajzi lexikonból”). *Történelmi Szemle* (39.) 2. 257–288.
- Pálffy Géza 2009: Utak az arisztokráciába – bárói címszerzők a 16. századi Magyar Királyságban. In: Papp Klára – Püski Levente (szerk.): *Arisztokrata életpályák és életviszonyok*. (Speculum historiae Debreceniense.) Debrecen, 9–23.
- Pálffy Géza 2011: *A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században*. (História könyvtár. Monográfiák.) Budapest.
- Pálffy Géza 2013: A Batthyány család és a dunántúli határvédelem a XVI–XVII. században. In: Jánokiné Újváry Zsuzsanna (szerk.): *Batthyány I. Ádám és köre*. 41–66.
- Pálffy Géza 2015: A szakítások és kiegyezések évszázada: a Magyar Királyság 17. századi története új megvilágításban. Vitatható koncepciók: függetlenségi harcok és országegyesítések. *Történelmi Szemle* (57.) 1. 51–65.
- Papp Klára 2011: *Az erdélyi Csákyak*. Kolozsvár. <https://doi.org/10.36240/etf-273>
- Péter Katalin 1979: A barokk korszak magyar társadalma. *A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának közleményei* (31.) 3–4. 259–271.
- Péter Katalin 1985: *Esterházy Miklós*. (Magyar história.) Gondolat, Budapest.
- Péter Katalin 2008: Illésházy Istvánról. *Publicationes Universitatis Miskolcensis. Sectio Philosophica* (13.) 2. 127–165.
- Schiller Bódog 1900: *Az örökös főrendiség eredete Magyarországon*. Budapest.
- Sós István 2003: A regéci vár tisztviselői és lakóinak élete a 17. század első felében. *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 42. 227–263.
- Stone, Lawrence. 1965: *The Crisis of the Aristocracy, 1558-1641*. Oxford
- Sugár István 1975: Az egri vár 1594/95. évi számadása (1. közlemény). *Archivum: a Heves Megyei Levéltár közleményei* 5. 5–39.
- Szabó-Turákné Póka Ágnes 2020: *Magyarország gazdasági kormányzata 1526-1567. Felső-Magyarország pénzügyigazgatása gazdaság- és társadalomtörténeti szempontból*. PhD-értekezés, ELTE, Budapest.

Borbély Zoltán: A földbirtoklási formák változásai a 16-17. században Felső-Magyarországon

Szakály Ferenc 1994: *Gazdasági és társadalmi változások a török hódítás árnyékában.*

(História Könyvtár: Előadások a történettudomány műhelyeiből 5.) Budapest.

Szekfű Gyula 1943: *Magyar történet III.* 1943. Budapest.

Szilágyi Sándor 1893: *I. Rákóczy György, 1593-1648.* Budapest.

Szücs Jenő 1990: *A szepesi kamarai levéltár 1567-1813.* Budapest.

Ulrich Attila Gellért 2010: Birtokelkobzások a Szepesi Kamara területén 1670–73 között. In: Szirácsik Éva (szerk.): *Uradalmak kora.* (Discussiones Neogradienses 10.) Salgótarján, 47–61. <https://doi.org/10.1109/MSPEC.2010.5583461>

Varga J. János 1981: *Szervitorok katonai szolgálata a XVI-XVII. századi dunántúli nagybirtokon.* Budapest.

Végh Ferenc 2017: Zrínyi Miklós és Péter, a törökellenes határvédelem szervezői.

A Muraköz védelmi rendszere a 17. század közepén. In: Bujdosné Pap Györgyi – Fejér Ingrid – H Szilasi Ágota (szerk.): *Várostromok és Közép-Európa Zrínyi Miklós (1620-1664) korában.* (Studia Agriensia 34.) Eger, 217–246.

Veres Tünde 2021: *A regéci uradalom gazdaság- és társadalomtörténete a Rákóczi család birtoklásának időszakában (1646-1711).* (Speculum Historiae Debreceniense 33.) Debrecen.

Az ártér birtokjoga, környezeti jellemzői és használati értéke a Nagykunságban az átfogó Tisza-szabályozást megelőzően

RÓZSA SÁNDOR

Abstract: The ownership, environmental characteristics and use value of the floodplain in the Nagykunság before the comprehensive regulation of the Tisza. One of the main objectives of the research summarized in this study was to quantitatively and qualitatively investigate the floodplain in the Nagykunság, primarily with the aim of providing a basis for a more comprehensive assessment of the benefits of floodplain management. Contemporary manuscript maps, which were the main source of the reconstruction, were processed using modern geoinformatics methods and digital elevation models. One of the most significant events in the anthropogenic environmental transformation of the Carpathian Basin was undoubtedly the extensive water management that started in the 19th century and had a major impact on the area under study. A more in-depth study of floodplain management is needed, above all, to better appreciate the process of transformation in its context. In addition, the study will address the social history of landscape use, which can be understood primarily in terms of the different interests of different social groups and the fault lines between them.

Keywords: Nagykunság, 19th century, floodplain, regulation of the Tisza, modern geoinformatics methods

Egy terület adott időszakra jellemző tájhasználatát meglehetősen sok tényező határozza meg, s ezek különböző vizsgálati „dimenziókat” jelentenek. Ezek közül az egyik a természeti környezet dimenziója, úgymint a vízrajz és a domborzat, a talajviszonyok, a növénytakaró vagy épp a klíma. A másik fontos dimenziót a társadalom képezi, ide tartozik például, hogy az adott helyen gazdálkodó közösség milyen demográfiai jellemzőkkel bír, milyen módon zajlik a közösségen belül az erőforrások elosztása, vagyis milyen igényekkel fordul a gazdálkodók közössége az adott terület környezeti erőforrásaihoz. Táj és társadalom kapcsolatát azonban nem csupán az adott környezet és az ott élők határozzák meg, abban szerepet játszik jó néhány kívülről érkező hatás is. Ezek

meglehetősen sokfélék lehetnek, akár egy háborús helyzet, amely gátolja a közösség gazdálkodásának fenntartását (ahogyan az az Alföldön a 16-17. században meg is történt), vagy akár egy agrárkonjunktúra, amely a kapitalizálódás és a haszonelv révén indít el alapvető igényváltozásokat a közösségen belül, sőt az etatizmus újkori erősödésével tanúi lehetünk annak is, ahogyan a tájhasználatra egyre nagyobb befolyása van az államnak.¹

Ezek a dimenziók időben elég dinamikusan változnak, bonyolult kölcsönhatásban állnak egymással, s elég gyakoriak az eredeti kiváltó hatást erősítő vagy gyengítő visszacsatolások, feltárásuk a környezettörténet egyik legizgalmasabb kérdését jelenti, várhatóan hosszú ideig munkát ad majd a téma kutatóinak. A Kárpát-medence legnagyobb antropogén eredetű átalakulási folyamatát az újkorban egyértelműen a vízrendezés jelentette, amely környezeti, társadalmi és gazdálkodási hatásokkal egyaránt bírt. Ennek megindításakor az egyik fő cél az volt, hogy a vizek által érintett területeket a társadalom intenzívebb módon vonhassa be a termelésbe, aminek nem csupán helyi, hanem nemzetgazdasági szintű jelentősége is volt. A Tisza-szabályozás közismert módon már a kortársak között is vitákat generált, s később, a nagy tájatalakítás lefolytatását követően a 20. század második felétől már megindult a tudományos történelmi érdeklődés is a téma iránt. A kialakult tudományos diskurzusban az egyik kiemelt kérdéssé vált, hogy az ártéri területek vajon nem játszottak-e már korábban is intenzíven szerepet a lakosság gazdálkodásában.² Ahogyan az viszont a tudományos kutatásban megszokott, ez újabb és újabb kérdések sorát vetette és veti fel. Az ártéri gazdálkodás hipotézise alapvetően a történelmi néprajz területéről érkezett, azonban az erre jellemző kutatási metodikának megfelelően addig jutott el, hogy az ártér hasznosításának gyakorlatára vonatkozóan szolgáltatott adatokat, igazolva a tevékenységek tényét. Nem elégedhetünk meg azonban azzal, hogy ezeket az egyébként területileg és időben szórványos tevékenységeket pusztán felsoroljuk, szükséges ezeket volumenében is értékelni, például hogy mekkora mértékben járulhattak hozzá a közösség belső ellátásához, volt-e piaci hasznuk, amely egy nem kizárólag autarkiára törekvő agárközösségben már elengedhetetlen kérdés. Mindez persze abban a kontextusban érdekes, ha azt feltételezzük, hogy a tájatalakítást leginkább a piacra termelés erősödése motiválta, hiszen ezt árnyalná az a tény, ha az ártéri gazdálkodás is jelentős piaci haszonnal bír. Emellett azonban az is érdekes kérdés lehet, hogy az ártér milyen „szociális”, esetleg a földhasználati feszültségeket enyhítő szerepkörrel bírt. Ez alapvető jelentőségű lehet egyes csoportok árterekhez való ragaszkodásában, s egyúttal egy közösségen belüli belső érdekellentét alapját is jelentheti.

¹Táj és társadalom kapcsolatrendszerének kérdéseit részletesebben lásd: Rózsa 2022: 5–18.

²A fokgazdálkodás elméletével és a körülötte kibontakozó vitával kapcsolatban lásd: Andrásfalvy 1975; Bellon 2003; Szilágyi 1982; Győri 2000; Takács 2000; Andrásfalvy 2001; Deák 2001; Andrásfalvy 2002; Deák 2002.

elvégzésére ad lehetőséget. A tanulmány első részében röviden áttekintésre kerülnek a Nagykunság birtokjogi viszonyai, ezt követően pedig kísérletet teszek a konkrét ártéri terület nagyságának és jellemzőinek a meghatározására, a tanulmány harmadik részében pedig kitérek az árterek használati értékére, valamint az ártér extenzív mezőgazdasági növekedésben való szerepére.

Kutatásom térbeli keretét az újkori Nagykun Kerület jelenti, amely a középkor óta kiváltságos terület 1702-es elzálogosításával, valamint a jogok 1745-ös visszaszerzésével, vagyis a redempcióval szilárdult meg,³ s képezett egy jól lehatárolható egységet a közigazgatás 1876-os polgárosításáig. A Nagykun Kerület hat települést – Karcag, Kisújszállás, Kunhegyes, Kunmadaras, Kunszentmárton, Túrkeve – s néhány hozzájuk kapcsolódó pusztát (Csorba, Mesterszállás) foglalt magába.

A Nagykunság birtokjogi viszonyai a redempció után (1745–1848)

A vizsgált időszakban a Jászkun Kerület s ezen belül a Nagykunság földbirtokjogi és földhasználati viszonyait az 1745-ös redempcióhoz kötődő uralkodói adománylevél, valamint az ennek nyomán keletkezett törvények (lásd például: 1751. évi XXV. tc.), továbbá a később kiadott statútumok határozták meg. A jászkun közösség (communitas) az akkori földesurának, vagyis a pesti Invalidus Háznak kifizetett 575 000 forintra úrbéres terheit megváltotta, a jászkunok régi szabadságjogait (közigazgatási, igazságszolgáltatási, gazdasági autonómia) visszaszerezte, s a kerület földjének teljes jogú birtokosává vált.⁴ Az uralkodó által adományozott (visszaadott) s a rendek által is jóváhagyott szabadságjogok elvileg a kerület minden lakóját megillették, az autonómia azonban lehetőséget adott arra, hogy a communitas saját belső szabályrendszert hozzon létre az egyes lakosok konkrét jogainak meghatározására. A Jászkunság elsősorban jogi szempontból kialakítható társadalmi csoportjainak markánsabb gyakorlati elkülönülésére tehát nem a redempció pillanatában került sor, az csupán az elkövetkező évtizedekben ment végbe, s a helyzetet némiképp bonyolítja, hogy a bizonyos csoportokat megillető jogok konkrét alkalmazása – közös földek használata, önkormányzatban való részvétel lehetősége stb. – településenként és időszakonként is változott.⁵

A társadalmi tagozódás alapja a Jászkunságban elsősorban a redempcióhoz való hozzájárulás mértéke lett. Az egyes gazdák 1745-ben eltérő mértékben vállalták a redempciós teher viselését, a befizetőknek pedig a vállalt összeg arányában ún. redempciós

³ Az elzálogosítás szerepével kapcsolatban a legjobb példa Kunhegyes esete, amely korábban nem képezte a Kunság területét. Cseh 2004: 266.

⁴ Nagy 1878: 11–14.

⁵ A Jászkun Kerület társadalmi rendszerével, valamint a redemptus–irredemptus viszonyral kapcsolatban lásd: Bagi 1995: 67–80; Bánkiné 1995: 23–36; Bellon 1979. 49–60; Szabó 1966.

földet osztottak, amely az adott személy szabad tulajdonává vált.⁶ A Jászkun Kerületben tehát egy földtulajdon alapú társadalmi rend alakult ki, melynek két viszonylag jól elkülöníthető alapsoportját a földbirtokkal rendelkező redemptusok s a saját földbirtokot nem váltó, az önmegváltás terheihez nem vagy csak kisebb mértékben hozzájáruló irredemptusok alkották.⁷

A 18. század második felében ment végbe a két réteg közötti jelentősebb hierarchia kialakulása. A redemptusok egyre nagyobb dominanciára tettek szert a közigazgatásban és a gazdasági életben egyaránt. A főként a redemptusok által kézben tartott közigazgatási szervek újabb és újabb belső kerületi statútumokkal korlátozták az irredemptusokat, különösen a gazdálkodás területén. A két társadalmi réteg közötti konfrontáció változó intenzitással ugyan, de folyamatos volt a vizsgált időszakban.⁸ Mindez egyértelműen összefüggött a terület népességének megnövekedésével, amelynek köszönhetően a 18. század elején még szinte korlátlan határhasználatot egy szabályozottabb rendszer váltotta fel, s a század vége felé közeledve a természeti erőforrásokért (szántóföld, legelő stb.) folyó verseny elérte azt a szintet, hogy a redemptusok elkezdték érvényesíteni korábban nem teljes mértékben kihasznált jogi előnyeiket. Tekintve azonban, hogy a 18. század végén még a gazdákra jutó termőföld és az azokon betakarított termények mennyisége regionális viszonylatban s a későbbi időszakokhoz képest is viszonylag kedvező volt, ezért a redemptusok irredemptusokat „kiszorító” lépései nem magyarázhatóak kizárólag az agrártúlnépesedéssel.⁹

A Jászkunság társadalmi viszonyainak egyik sajátossága, hogy a csoportok közti mobilitásnak nem voltak merev jogi akadályai, legfeljebb a közigazgatást domináló s komoly gazdasági befolyással bíró redemptusok igyekeztek olyan, az alsóbb társadalmi rétegek számára előnytelen környezetet teremteni, amely a gyakorlatban gátolta azt. A redemptusok csoportjához tartozás kritériumát maga a közösség határozta meg. A kerületi közgyűlés egy 1752-es statútuma alapján elvileg az számított redemptusnak, aki legalább 20 hold redimált földdel rendelkezett, azonban településenként gyakran előfordultak ettől való eltérések. A csoporthoz tartozás megállapítása tehát nem származási alapon történt.¹⁰ A redemptus gazdák és leszármazottaik a földaprózódás vagy a birtokvesztés révén könnyen válhattak irredemptussá, s a tanácsok vagy a kerületi szervek által előírt földmennyiséget megszerző irredemptus redemptussá léphetett elő.¹¹ Előbbire viszonylag sok példa akad az 1745 utáni időszakban, utóbbit

⁶ Kelemen 1877: 26.

⁷ Bánkiné 1995: 24.

⁸ Lásd például: Szabó 1966.

⁹ Rózsa 2021.

¹⁰ Ettől egyetlen eltérés ismert: Az ún. „törzsökös” redemptus kategóriába olyan személyek tartoztak, akik a teljes jogú redemptussághoz szükségesnél kevesebb redimált földdel rendelkeznek, de maguk vagy ősük közvetlenül hozzájárultak a redempcióhoz. Itt tehát szerepet játszott a származás. Bagi 1995: 72.

¹¹ Bánkiné 1995: 26.

azonban a gyakorlatban erősen gátolta a redemptus gazdák összerületi szinten előírt elővásárlási joga. Az elővásárlási sorrendet a közösség világosan meghatározta, és annak betartását minden esetben szigorúan megkövetelte, akár a megkötött adásvételek megsemmisítése árán is.¹²

A redemptus és irredemptus mellett még két elkülöníthető csoport létezett. Az egyik a zsellérek (inquilinus) csoportja volt, amely azokat a személyeket foglalta magába, akik a redempció után költöztek be a kerületekbe. Ők a települési tanácstól szerezhetek jogot az állandó letelepedésre (ius concivilitatis), melyet követően akár háztulajdont is szerezhetek, azonban ezek után is csak a munkavállalás volt a legfőbb joguk. Az irredemptus és zsellér személyek közötti jogi megkülönböztetés alapját az a nézet adta, hogy a redempcióban közvetve az előbbieket is részt vettek, mivel a megváltási összeg egy részét a tanácsok gyakran taksák kivetésével teremtették elő, sőt az is fennállhatott, hogy az illető váltott redempciós földet, csak az nem érte el a redemptusság meghatározott kritériumát, vagy időközben kikerült a tulajdonából. Végezetül a társadalmi rangsor alján helyezkedtek el az ún. „commoransok”, akik munkavállalási célú ideiglenes beköltözők voltak, de nem rendelkeztek állandó letelepedési joggal sem.¹³

Az eddig felvázolt társadalmi struktúra (redemptus-irredemptus-inquilinus) csupán jogi alapú, holott emellett egy fontos társadalmi tengelyt jelent a vagyon is. Noha a redemptusok előbbieken említett jogi előnyei feltételezik a réteg jobb vagyoni kondícióját, a pusztán jogi vagy vagyoni alapon megrajzolt csoportok nem feltétlenül estek egybe. Az 1745 utáni évtizedekben az irredemptusok között még szép számmal találunk módos, elsősorban állattenyésztéssel foglalkozó gazdákat, akik akár jelentős állattalománnyal is rendelkezhetek, s a kerület vagyoni középrétegéhez tartoztak, azonban a redempció alkalmával valamilyen okból kifolyólag mégsem váltottak saját (szántó) földet.¹⁴ A jogi és vagyoni alapon megállapítható csoportok kezdetben megfigyelhető eltérése elsősorban abból az ellentmondásából adódott, hogy míg a mezőgazdaság 18. század eleji domináns ágazata a közös földeken folytatott legeltető állattenyésztés volt, addig a redempció után kialakult jogi tagozódás alapja az egyénileg birtokolt szántóföld lett. A 18. század utolsó harmadáig a közös legelőkön történő állattartást a tanácsok az irredemptusok esetében sem korlátozták jelentősen. A jogi és vagyoni rétegek „közeledésére” csak a 18. század második felétől fokozatosan került sor. Ebben egyrészt nyilvánvaló szerepet játszott a szántóföldek gabonakonjunktúra miatti felértékelődése, melynek előnye szinte kizárólag a földet birtokló redemptusoknál realizálódott, másrészt pedig az, hogy a közösségi gazdálkodás (elsősorban a legelőhasználat)

¹² Bagi 1995: 67–81.

¹³ Az inquilinus és commorans csoporttal kapcsolatban lásd: Bánkiné 1995: 28.

¹⁴ Ezt a megállapítást Bagi nagyrészt Szabó Lajos és Kormos László kutatásaira alapozza. Lásd: Bagi 1995: 72.

jelentős korlátozásra került, így az irredemptusok már az állattenyésztés hasznából sem részesedhettek a korábbi mértékben. Az irredemptusok kiszorításának első lépcsőfoka az egyes tevékenységekre kivetett taksák összegében való megkülönböztetés volt (az irredemptusokra magasabb összegeket róttak), a második pedig egyes tevékenységek korlátozása, esetleg teljes tiltása.¹⁵

A redempció értelmében a kerületek birtokosai gazdálkodásukat szabadon szervezték, azt csak a belső kerületi szervek, valamint a települési tanácsok szabályozhatták. A települések földhasználatában három alapvető birtoktípust lehetett elkülöníteni.¹⁶ Ezek közül az első a redimált föld, amely rendszerint a legjobb adottságú határrészekben feküdt. Ezekben a földeken gyakorlatilag szabad gazdálkodás folyt, azon szánhattak, takarmánynövényt termeszthettek, sőt egyes esetekben akár malmot is építhettek.¹⁷ Ezekben a területeken nem alkalmaztak nyomáskényszert sem. A redimált földek kifejezetten alkalmasak voltak a tanyák építésére, ami a 18. század második felétől egyre inkább jellemzővé vált a nagy határú nagykun településeken.¹⁸

A második birtoktípus az ún. „osztásföld” volt, amelyet a redempciós kulcs, vagyis az 1745-ben befizetett összegek arányában, de csak meghatározott időszakokra osztottak ki az egyes gazdáknak. Ennek a földnek a használatát a települési tanácsok erősen korlátozták, rendszerint egy előre meghatározott növény termesztésére osztották ki. Ezek nem állandó művelésű területek voltak, jellemző volt az időszakos ugaroltatás. Ezen földek használatából a 18–19. század fordulójáig, változó mértékben ugyan, de még az irredemptusok is részesedtek.

A harmadik csoportot az osztatlan közös tulajdonban hasznosított, ún. közföldek képezték, ide tartoztak a legelők, a rétek, nádasok és halászó vizek. A félszilaj állattartási rendszer a gyakorlatban megkövetelte a közös legelőhasználatot, így azokat a vizsgált korszak egészében földközösségi rendszerben hasznosították, elkülönítésük, illetve kiosztásuk csak a 19. század második felében kezdődött meg.¹⁹ A réteken és kaszálókon, valamint a nádvágásra alkalmas helyeken nyilas osztást alkalmaztak. A halászhelyek használatát a tanácsok minőségük szerint szabályozták, így voltak szabadon halászható, taksa fejében bármely lakos által halászható, s árendába kiadott, a bérlőn kívül mindenki más számára tilalmas vizek is.²⁰ A Nagykunág ártereinek – értsd: a rendszeres

¹⁵ A nádasok esetében egyes időszakokban és településeken előfordult a nyilas osztás. Bellon 1996: 341.

¹⁶ A Nagykunság gazdaközösségeinek földhasználatát behatóan vizsgálta Bellon Tibor. Lásd: Bellon 1973; Bellon 1996.

¹⁷ Bánkiné 2004: 106.

¹⁸ A nagykunsági települések határainak tanyásodásával kapcsolatban lásd: Erdei 1942; Györffy 1942; Bellon 1973; Bellon 1996; Órsi 2001.

¹⁹ A Nagykunság állattenyésztését igen nagy alaposággal szintén Bellon Tibor vizsgálta. Lásd: Bellon 1996.

²⁰ Szilágyi 1966: 5–64.

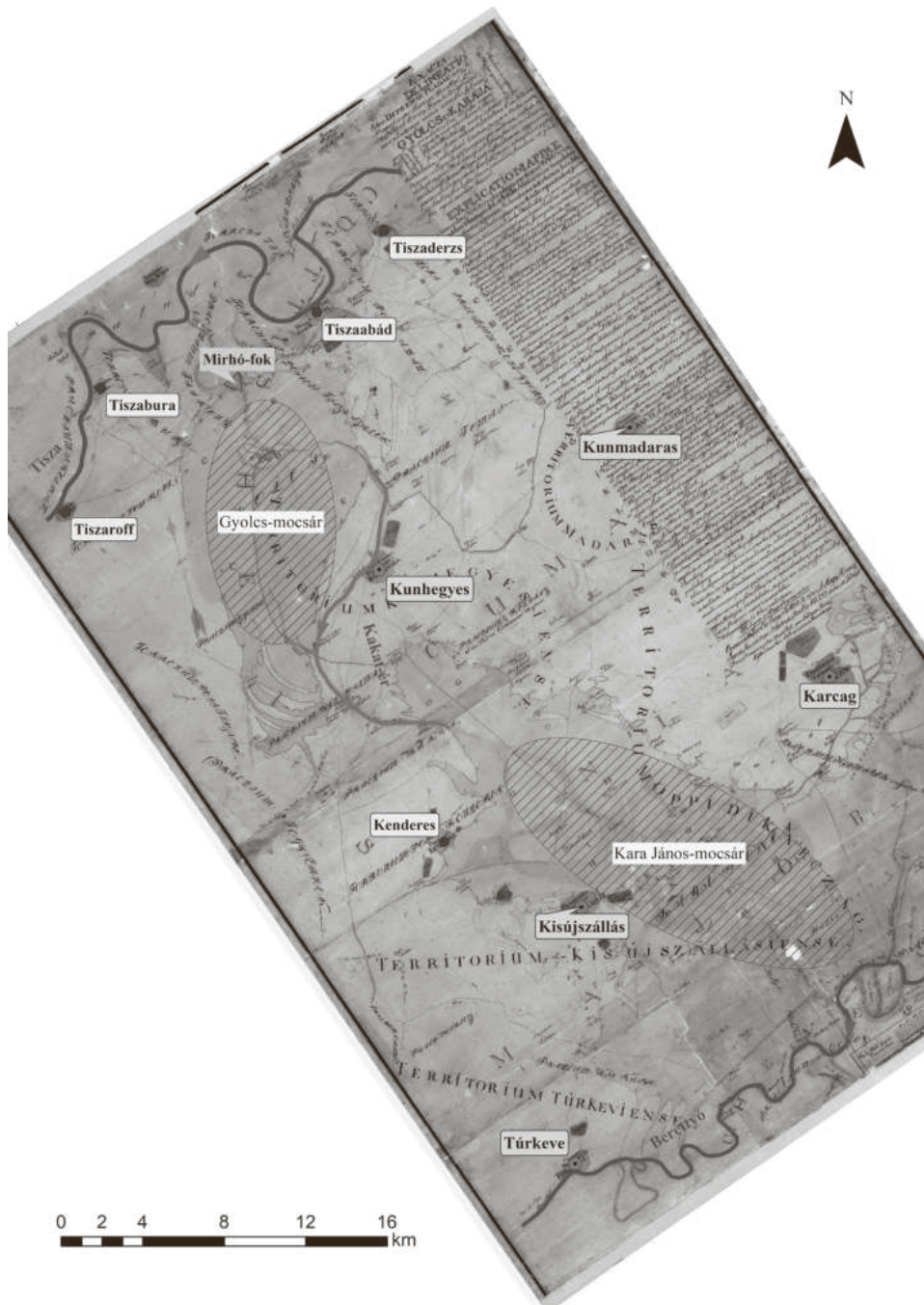
árvizek által valamilyen formában érintett területeknek – a legnagyobb része közföld volt, valamint az osztásföldek egy jelentős része is időszakos ártérben feküdt.

A Nagykunság ártereinek kiterjedése és azok alapvető vízrajzi jellemzői

Amint az alábbi térképen látható, a terület Kunszentmárton és Mesterszállást leszámítva egy tömböt alkotott, s vízrajzi szempontból a központi tömb egésze a Mirhó-vízrendszerhez tartozott. A Mirhó-vízrendszer lényegében egy pleisztocén kori folyómeder-elhagyás során visszamaradt észak–déli irányú árok, amely a szabályozások előtt a Tisza és a Berettyó összeköttetését adta.²¹ A Tiszából a mai Pusztataskony és Abádszalók közötti Mirhó-fokon kilépő víz a terület déli, délkeleti lejtésének köszönhetően Kunhegyes, majd Karcag és Kisújszállás irányába folyt, ahol a Berettyó árterébe jutott, majd onnan a Körösbe, így végül vissza a Tiszába. Az öblözet tehát két irányból is nyitott volt, feltöltődésének iránya attól függött, hogy az adott évben melyik folyó áradása esett korábbra. Az áradás a Nagykunság területén két nagyobb állandóan vizes területet hozott létre, ezek voltak a Gyolcs-, valamint a Kara János-mocsarak. A központi tömbtől délnyugatabbra elhelyezkedő Kunszentmárton és a hozzá kapcsolódó Mesterszállás-pusztá már a Körös árterében feküdt, a Mirhó-vízrendszerrel egyszerűbb elöntési viszonyokkal.

Jelen tanulmányban ártér alatt a határ azon részét értem, amelyet a folyóból kilépő víz valamilyen formában évente legalább egyszeri alkalommal érintett. A napjainkban használatos mérnöki szakzsargonban az ártér olyan területet jelent, amelyet a folyó vize árvízkor védművek nélkül elöntene. Ez azonban nem teljesen azonos a szabályozások előtt vizes területekkel, mivel a töltések építése tározótér-csökkenést jelentett és árvízszint-növekedést okozott, így a gátak átszakadása esetén elöntött terület jelentősen megnőtt. Ezt a problémát a vízügyi szóhasználatban általában az „ősi ártér”, valamint a csak később, a szabályozások következtében árterületté vált „magas ártér” kifejezéssel különítik el.

²¹ Lászlóffy 1982: 12–25.

A Mirhó-vízrendszer

Ez a jelenség a Közép-Tisza-vidék s benne a Nagyikuntság esetében fokozottan megfigyelhető. A Nagyikuntság települései ugyan részt vettek a Széchenyi által szervezett Tiszavölgyi Társulat megalakításában, azonban a szervezet 1850 utáni feloszlását követően a környéken létrejövő kisebb társulatokba, amelyek a munkálatokat ténylegesen végezték, már nem léptek be. Ennek hivatkozási alapja az volt, hogy a nagyikun települések Heves vármegye segítségével 1786–1787-ben már megépítették az ún. Mirhó-gátat, amely a Tisza északról érkező árvizeit elhárította, s így a folyó további rendezésében közvetlenül nem voltak érdekelték. Ezen a nézetten azonban változtatást szükségeltetett az 1876-os nagy árvíz tapasztalata, amikor a Tisza menti társulati töltések átszakadása után a Mirhó-gát csak néhány napig volt képes tartani a vizet, s átszakadását követően Kunhegyes, Kisújszállás és Karcag határának egy jelentős része is víz alá került, egyes belterületi részekkel együtt.²² Nyilvánvalóvá vált tehát, hogy a Nagyikuntság jelentős része egy, a Tisza menti társulati töltésektől függő árteret jelent. Az 1870-es évek kritikus árvizeinek hatására megtörtént az addig elvégzett munkálatok felülvizsgálata, a társulatok működését újraszabályozták, a működési területeket módosították.²³ Ennek következményeképp az újonnan szerveződő Középtiszai Ármentesítő Társulat már magába foglalta a vizsgált települések jelentős részét is, működési területté nyilvánítva a terület közel egészét, csupán néhány magasabb löszhátat leszámítva. A 19. század társulati árterei tehát többnyire nagyobbak az „ősi” ártérnél, azok jelentős része már a szabályozások előtt is általában száraz volt, ez nem egyenlő tehát a vízrendezések területi nyereségével.

Az ősi árterek pontos területének megállapítása sajnos nem olyan egyszerű feladat, mint elsőre gondolnánk. Erre a legkézenfekvőbb lehetőséget a korabeli kéziratos térképek adják, ez azonban a 18. században és a 19. század első felében még viszonylag kis mennyiségű és változatos minőségű forrásbázist jelent. A Nagyikuntság esetében az ártér rekonstruálásához három térképmű jöhetett leginkább szóba: Balla Antal Gyolcs-mocsarat ábrázoló 1777-es térképe,²⁴ az első katonai felmérés (a területen 1786),²⁵ valamint a Középtiszai Ármentesítő Társulat műszakilag fejlesztendő árterének áttekintő térképe 1889-ből.²⁶ Utóbbi bár már egy szabályozások utáni térképmű, s a társulati árteret mutatja a magas árterekkel együtt, azonban külön fel van rajta tüntetve egy elöntési határ a Berettyó mentén, amely az egykori ősi ártér határvonalának tekinthető. Emellett kiemelkedő minőségére való tekintettel bevonásra került még Kovács Györgynek a csak Karcag területét ábrázoló térképe,²⁷ amely 1784–1787 között

²² Az 1876. évi árvíz eseményeit részletesen lásd: Nagy 2007: 230–258.

²³ Dunka–Fejér–Vágás 1996: 118–121.

²⁴ MNL OL S 80. Tisza. 84. Gyolcs- és Kara János-mocsár. 1777.

²⁵ Az első katonai felmérés. Magyar Királyság. Georeferált változat. 2005.

²⁶ MNL OL S 118. 2738. A Középtiszai Ármentesítő Társulat műszakilag fejlesztett ártere. 1889.

²⁷ MNL JNSZVML S 75. 37. Karcagújszállás bel- és külterületeinek térképe, 1784–1787.

készült. Noha a területre vonatkozóan rendelkezésre álltak még korabeli kéziratos térképek – például Bedekovich Lőrinc²⁸ munkái –, azok méretarányuk és elnagyoltabb ábrázolásaik miatt ebbe a vizsgálatba nem voltak optimálisan bevonhatók. A térképek feldolgozása térinformatikai módszerekkel történt.

Egy másik lehetőség jelentett a szabályozások előtti ártér rekonstrukciójára a domborzati viszonyok megfigyelése. Tekintve, hogy a területen a belterületi beépítést és a vonalas infrastruktúra kiépítését leszámítva (utak, csatornák stb.) nagyobb domborzatváltozás nem következett be, így a jelenkori viszonyokra elérhető digitális domborzatmodellek kellő óvatossággal felhasználhatók. A felhasznált, nyilvánosan hozzáférhető digitális terepmodell²⁹ lehetőséget nyújtott a különböző magasságú elöntések szimulálására. A vizsgálat két szempontból hozott fontos eredményeket. Egyrészt lehetővé tette az imént felsorolt korabeli térképi anyagok forráskritikáját, másrészt számos többletinformációval egészítette ki őket, például a magassági alapon történő finomabb osztályozás révén.

Az első katonai felmérésen sajnos még nem alkalmaztak egységes jelkulcsot, a Nagykunság területén három olyan ábrázolási mód figyelhető meg, amely ártérnek tekinthető. Ezek közül kettő egyértelműen gyakoribb elöntésű, mélyebb árteret mutat, míg a harmadik egy magasabban fekvő területet, lényegében a legelőt és rétet jelöli. Az első kettő, gyakoribb elöntésű terület, vagyis a nádas és mocsár a Nagykunság teljes területén 45.500 hektárnyi területet jelentett, ez az összes terület 36%-a volt. Ha ehhez hozzávesszük az időszakos vízborításúnak tűnő réteket és legelőket, az már 75.000 hektárra rúg (összes terület 62%-a). Az első katonai felmérésről lemérhető területnagyságok azonban csak megközelítőleg egyeznek a többi térképpel. Kováts György térképe, amely kizárólag Karcag határát ábrázolja, a katonai felméréssel csak kb. 65%-ban mutat egyezést, holott a két térkép közel egy időben készült. A különbség igen szembetűnő a szántóterületek esetében, mivel az első katonai felmérés több olyan határrészt is szántónak mutat, amely Kováts térképén csak rét vagy legelő. Az első katonai felmérésen feltüntetett rétek és legelők szintén problémásak, mivel Kováts térképe ezeknek nem az egészét, csak egy részét mutatja vízzel érintettnek. Mindez azzal magyarázható, hogy a katonai felmérés egy nem helyi mérnökök által készített „pillanatkép” a nyári időszakból, amikor csupán a nádasok és mocsarak voltak egyértelműen feltüntethetőek, az árvízkeri elöntési határvonalak a helyszínen épp nem voltak kivehetőek.

A katonai felmérés egyik kézenfekvő kontrollforrását jelentette Balla Antal 1777-es kifejezetten vízrendezési célú térképe, amelynek elöntési határvonalai meglehetősen

²⁸ EU–DTM <https://opengeohub.org/datasets/european-digital-terrain-models-eu-dtm/> (Utolsó letöltés: 2024. június 1.)

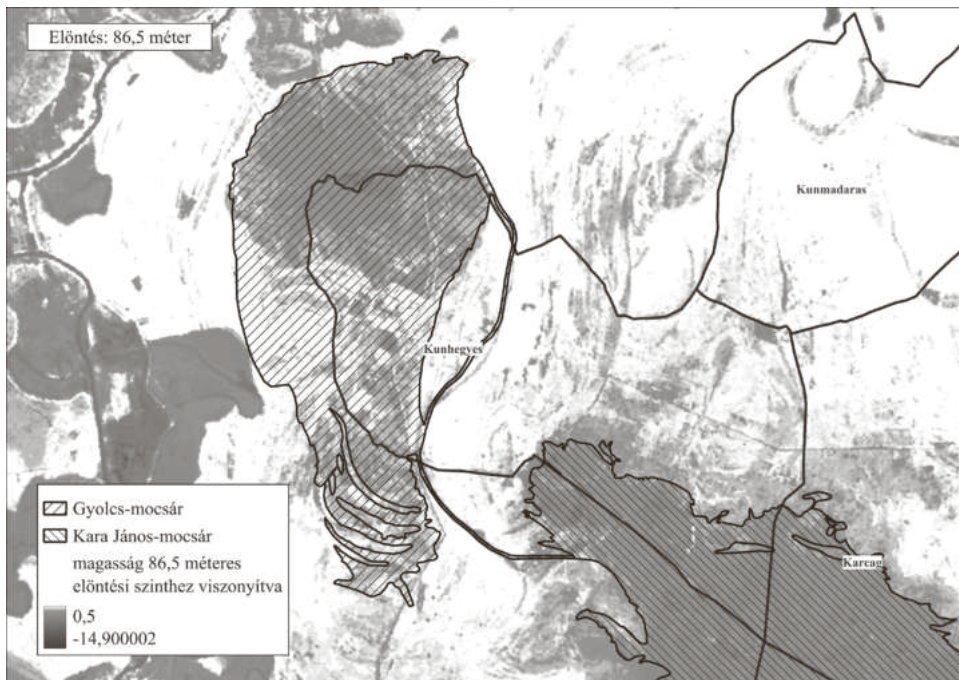
²⁹ Charte Antique. A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár kéziratos térképei. 2011.

precíznek tündek. A térképművel az egyetlen probléma, hogy csupán a Mirhó-vízrendszer mocsarait mutatja be, így nem fedi le a Nagykun Kerület teljes egészét, csupán annak 67%-át. A mind a két térképen lefedett területnek Balla a 27%-át, míg az első katonai felmérés 36%-át mutatja ártérnek (rét és legelő nélkül), a két ábrázolt ártér közös metszete mintegy 28.000 hektár. Az egyezés elsősorban a legmélyebben fekvő területeken figyelhető meg. Meg kell azonban jegyezni, hogy a különbség csak kisebb részben származik a mocsarak/nádasok határvonalainak eltérő ábrázolásából, nagyjából inkább abból ered, hogy az első katonai felmérés feltüntet olyan nádasokat is, melyek hidrológiailag nem a Mirhó-vízrendszerhez tartoznak, így Balla azok vízrajzát nem ábrázolta (lásd például a Kunmadaras körüli korábbi holtágakból maradt laposokat északon vagy Túrkeve határát délen). Balla térképe egyébként összesen 31.000 hektáros kiterjedésűnek mutatja szigorúan véve a Mirhó-fok árterét, amely a Nagykun Kerület teljes területéből (tehát nemcsak a térkép által lefedett területet, hanem a teljes közigazgatási kerületet nézve) 25%-volt, vagyis a Mirhó-fok valóban a terület vízrendezésének legsarkalatosabb pontja volt.

A korabeli térképi anyagok összehasonlításának egyik fontos tapasztalata, hogy ezek egzakt területi számításokra csak korlátozottan adnak lehetőséget. Ennek egyik oka, hogy méretarányuk jóval kisebb, mint egy földmérési térképé, a másik pedig, hogy a korabeli technikai lehetőségek miatt a felületek határvonalai (pl. egy ábrázolt tó határvonala) feltehetően kevés mért pontot tartalmaznak, s a pusztá szemrevételezéssel megtámogatott két pont közötti interpoláció csak igen kis pontosságot ad. Ezért lehet, hogy az egyes térképeken jelzett határvonalak a terepen akár 50 méteres eltéréseket is mutatnak egy, a helyszínen egyébként jól felmérhető, bizonyosan azonos meder kapcsán. Mindezt csak tetézik az ilyen régi térképeknél szinte kiküszöbölhetetlen georeferálási és egyéb hibafaktorok.

A kéziratos térképek problémáinak áthidalására kézenfekvő módszernek tűnt a digitális domborzatmodellek bevonása, amelyek elvben lehetővé teszik bármely korabeli ártér nagyobb pontosságú rekonstrukcióját. A domborzatmodell értékelésének módszere az volt, hogy különböző magasságú elöntéseket szimuláltam a területen. Első lépésként fontos volt meghatározni, hogy mik lehetnek a jellegzetes magasságok a keresett kategóriákhoz (állandóan vízmentes, időszakosan vízjárta rét, állandóan vagy nagyrészt vizes nádas). Itt a narratív forrásokban megjelenő különböző események leírásai jöhettek szóba, amelyek megemlékeztek egy-két elöntési jellegzetességről (pl.: településrészek állandó ármentessége, egyes szántóterületek nyúlógáttakkal való védelme stb.). Hamar kiderült azonban, hogy a pusztán a magasságok segítségével történő statikus elöntési modellezés egy ilyen összetett hidrológiájú és viszonylag nagy kiterjedésű mintaterület esetében csak korlátozott eredményeket hozhat. A terület általános lejtése, valamint a különböző öblözeti sajátosságok (pl.: a Kakat-ér ártéri szűkületeinek visszaduzzasztó hatása) miatt az értelmezhető modellezéshez figyelembe

kellene venni az áramlási viszonyokat, tározótér-kapacitásokat, vízmennyiségeket stb. Az öblözet alacsonyabb alsó felébe eső Kara János-mocsár határterületei például olyan alacsonyan fekszenek, hogy ha ezzel az elöntési magassággal számítanánk, úgy a magasabban fekvő Gyolcs-mocsár szinte teljesen száraz lenne. Ugyanez fordítva áll fenn akkor, ha a Gyolcs-mocsár melletti magaslatokat azonosítjuk elöntési magassági határként, ugyanis ha ezzel szimulálunk, akkor Karcag és Kisújszállás határának már közel 90%-a állna víz alatt, olyan területeket is beleértve, melyek biztosan ármentesek voltak a szabályozások előtt is. A részletesebb hidrológiai modellezésre és rekonstrukcióra sajnos egyelőre nem volt lehetőségem.

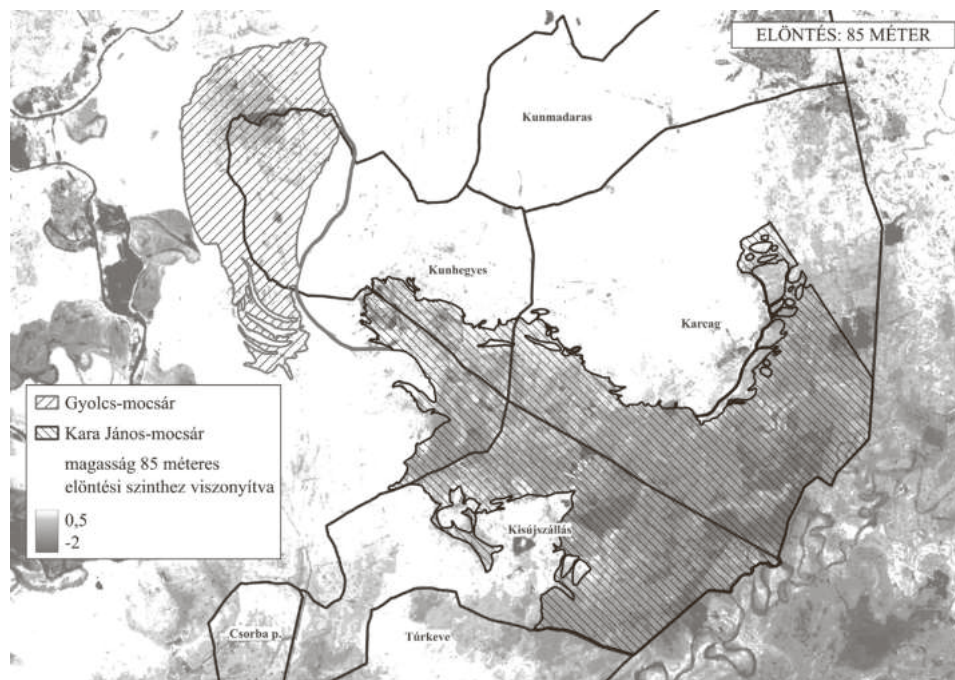

A Balla Antal térképén ábrázolt Gyolcs-mocsár összevetése a terület domborzatmodelljével

Ehhez képest eredményekkel kecsegtetett a korabeli kéziratos térképek összevetése a domborzati viszonyokkal, elsősorban abból a szempontból, hogy az ábrázolt mocsárhatárvonalak megfeleltethetőek-e a helyi geomorfológiával, hiszen ez felmérési pontosságukról nagyon sokat árul el. Az említett tározótér- és lefolyásviszony-problémákat úgy lehetett viszonylagosan kiküszöbölni, hogy a részöblözeteket (Gyolcs-mocsár, Kara János-mocsár) külön vizsgáltam. A kéziratos térképek közül a Gyolcs-mocsár legjobban kivethető módon Balla Antal 1777-es térképén volt ábrázolva. Az ezen a térképen szereplő határvonal pontjai igen nagy, 3 méteres (!) magassági intervallumba esnek (84,8–87,9). A leggyakrabban előforduló magasság a 87 méter, amely azonban

túl magasnak tűnt, ha ezzel a magassággal szimuláltam elöntést a területen, akkor az elöntött medence egyáltalán nem hasonlított az 1777-es térképen berajzolt Gyolcs-mocsárra. A korabeli térképen ábrázolthoz leginkább hasonló elöntött mocsarat akkor kaptam, ha a 86,5 méteres vízszinttel kalkuláltam. Ekkor az 1777-es térképen berajzolt mocsár és a domborzatmodellben szimulált mocsár két ponton tért el jelentősebben. Egyrészt az öblözet nyugati oldalának középső részén van egy plató, amely magasságából adódóan szinte biztosan nem lehetett víz alatt, másrészt a déli határvonal mellett vannak olyan alacsonyabb területek, amelyek még valószínűleg vizesek voltak.

A Kara János-mocsár Balla térképén berajzolt határvonalának pontjai szintén elég nagy magassági intervallumba estek (83,9–86,0 méter), a legnagyobb arányt a 85 méter magasságú pontok tették ki (10%). Itt szerencsés módon ezzel az elöntési magassággal szimulálva alakult ki a Balla által berajzolthoz leginkább hasonló medence. Jelentősebb eltérés ezúttal három szakaszon mutatkozott. Egyrészt a Kara felső szegletében, az öblözet magasabban fekvő részén legfeljebb csak igen kis elöntéssel lehetett számolni, másrészt a mocsár keleti felének délnyugati határvonalán van egy alacsonyabb terület, amely feltehetően elöntött lehetett. Mindemellett érdemes megfigyelni a Kara délnyugati részét, amely nagyrészt Kisújszállás határát fedi le. Ezen település határának igen jelentős része fekszik 85 méter alatti magasságon.

A Balla Antal által ábrázolt Kara János-mocsár összevetése a domborzatmodelllel

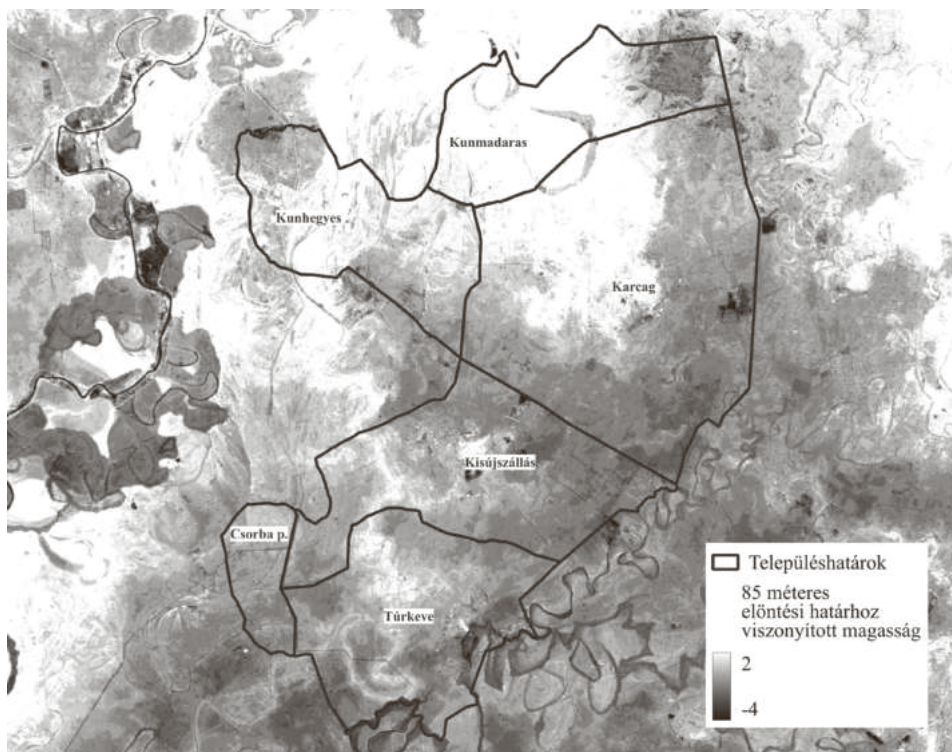
Környezettörténeti szempontból egy igen érdekes kérdés, hogy a vizsgált időpontban vajon megfigyelhetőek-e már tájhasználati anomáliák a területen, azaz vannak-e olyan művelési ághoz tartozó részek, melyek nem tűrik az ártéri elöntést, de árvízveszélyes magasságon fekszenek. Esetünkben a szántóterületek veszélyeztetettsége jelentheti a legfontosabb ilyen konfliktust. Az első katonai felmérésen jelölt szántók Kunhegyes, Kunmadaras és Karcag esetében nagyrészt a 85 méteres magasság fölé esnek, legfeljebb néhány kisebb veszélyeztetett területrésszel, azonban Kisújszállás és Túrkeve szántóinak már jelentős része feküdt ezen szint alatt. Fontos leszögeznünk, hogy az árterek elöntése a szabályozások előtt sem volt teljes mértékben rendszeres, az adott évek akár jelentősen eltérő időjárási karaktere (csapadékos, aszályos) vagy az árhullámok levonulási sajátosságai (pl.: feltorlódás, Tisza és Berettyó egyszerre áradása stb.) jelentős mértékben befolyásolták az elöntési magasságokat és időtartamokat, váratlan árvízi szituációkat eredményezve. Kisújszállás geomorfológiai viszonyait figyelembe véve egy rendkívüli magasságú árvíz a határ igen jelentős részét önthette el, beleértve nagyobb mennyiségű szántóterületet is. Karcag esetében az extrém árvizek tétje inkább csak az volt, hogy az egyébként nagy kiterjedésű határ legelőinek mekkora része és mennyi ideig került víz alá. Kunhegyes határa ezzel szemben a legmagasabban feküdt, így az áradás levonulása során ennek a réteji szabadultak fel először, a kritikus árvizek valamivel kevésbé veszélyeztették. Ezek a geomorfológiai sajátosságok kiválóan egybevágnak a terület vízügytörténeti eseményeivel, hiszen a 18. század végi Mirhó-gát építéskor – amely az északi Mirhó-fokot volt hivatott elzárni – Kisújszállás és Karcag volt a leghangosabb támogató, míg Kunhegyes tanácsa ingadozott leginkább a kérdésében. Ebben a vitában egyébként érdemes figyelembe venni azt is, hogy a Gyolcsmocsár a Mirhó-fok elzárását követően gyakorlatilag vízutánpótlás nélkül maradt, s noha a medence déli irányú feltöltődésére még megvolt az elvi lehetőség, a magassági viszonyokat figyelembe véve erre igen ritkán kerülhetett sor. Ezzel szemben a Kara János területének mocsár jellege a Mirhó-fok elzárása után csak csökkenni kezdett, s a terület továbbra is tényleges ártér maradt, az első és a második katonai felmérés összehasonlításának tanulsága alapján a 19. század első felében lassan rétté és legelővé alakult. Ennek a Berettyó felől továbbra is „öntözött” rétnek az előnyeit a karcagi és kisújszállási gazdák még viszonylag sokáig élvezhették.

Összefoglalva tehát, a kéziratos térképek sajnos nagy pontosságú adatot nem szolgáltatnak az ártér kiterjedéséről, de a domborzatmodellel való összevetés azt mutatja, hogy alkalmasak az ártér kiterjedésének becslésére, leginkább a mélyárterek kapcsán. Mivel az első katonai felmérés a mélyártereket tekintve nem olyan nagy mértékben tér el Balla 1777-es térképétől, sőt az 1884-es társulati térképen ábrázolt elöntési területektől sem, így ezt tartom célszerűnek alkalmazni, ezt indokolja az is, hogy minden vizsgált település határát egyenletesen lefedi. Mint korábban említettem, a katonai felmérés a Nagykovácsiban 45 500 hektárnyi mélyárteret mutat (összes terület 36%-a).

A térképen emellett 44 700 hektárnyi legelő van feltüntetve, amely az összterület 37,5%-a. A katonai felmérésből térinformatikai foltvizsgálattal nyert területi adatok tehát nagyjából egybevágóak Bellon Tibor megállapításával, miszerint a Nagykunság teljes területének körülbelül egyharmada volt állandóan vizes, további egyharmada időszakosan vízjárta, továbbá egyharmad állandóan vízmentes. Fontos azonban, hogy a mélyártér sem teljesen tekinthető azért szó szerint „állandóan” vizesnek, inkább azt a határterületet jelenti, amelyet a rendszeres árvizek minden évben hosszabb ideig érintettek, s növényborítása is ennek megfelelő volt. Az azonban aligha valószínű, hogy ez teljes mértékben csak nádas területeket takart volna, s ezt a gyanút elsősorban a katonai térképezéssel közel egy időben készült kataszteri felmérés kelti. A II. József-féle kataszteri felmérésből³⁰ kihagyták a hasznavehetetlen területeket, s jelenlegi tudomásunk szerint ebbe a mocsaras területek is beletartoztak. Ebből következően, ha a kataszteri felmérés során feltüntetett hasznos területek összegét kivonjuk a települések teljes területéből, akkor nagyjából akkora területnagyságot kellene kapnunk, mint amekkorák az első katonai felmérésen feltüntetett mocsarak. Ez az egyes településeken azonban eltérő mértékben egyezik. Kunhegyesen például csak a határ 10%-a maradt ki a kataszteri felmérésből, holott a katonai felmérésen szereplő mélyártér a határ 44%-a volt. Ezzel ellentétben Karcagon a határ 50%-a kimaradt a kataszteri felmérésből, holott a katonai térképezés szerint csak a településterület 46%-a volt mélyártér. Úgy tűnik tehát, hogy a vízrendszer magasabban fekvő öblözetét képező s így minden évben gyorsabban apadó vizű Gyolcs-mocsár nagy részét a felmérők valószínűleg rétnek tekintették, míg Karcag esetében olyan határterületeket is vizesnek és hasznavehetetlennek tekintettek, amelyet a katonai térképezők nem láttak mélyártéri területnek. Ezt a feltevést tovább erősíti a felhasznált domborzatmodell, amely szerint Kunhegyes területének meglehetősen kis része esik a 85 méteres elöntési szint alá. Ezek közül az egyik egy kisebb depresszió a Gyolcs-mocsár északi részén (lásd az alábbi térképen), valamint a Kara János belógó csücske délen, ezek Kunhegyes határának egyébként kb. 10%-át teszik ki. Ezek valódi nádas mocsarak lehettek, amelyek a kataszteri felmérésekből kézenfekvően kimaradtak. Ez viszont azért tekinthető csupán feltevésnek, mert a Nagykun települések esetében nem maradtak fenn azok a dokumentumok, amelyek lehetővé tennék a rendelkezésre álló települési összesítőkben szereplő területnagyságok lokális elhelyezését. A területnagyságok egybevágása mindenesetre gyanút keltő. Ugyanezen az alapon adhatunk magyarázatot arra, hogy Karcagon miért nagyobb a kataszteri felmérés szerint nem hasznosított területnagyság, mint a katonai felmérés nádas mocsarai. Itt ugyanis a domborzatmodell alapján a város keleti határában volt egy terület, amely ugyan mély fekvésű volt (85 méter alatti), de a katonai térképezés nem

³⁰ A II. József-féle kataszteri felmérés településenkénti összesítői megtalálhatóak a Jász-Nagykun-Szolnok Vármegyei Levéltárban: JNSZVML IV.2.76. Községek terméskimutatása. 1789.

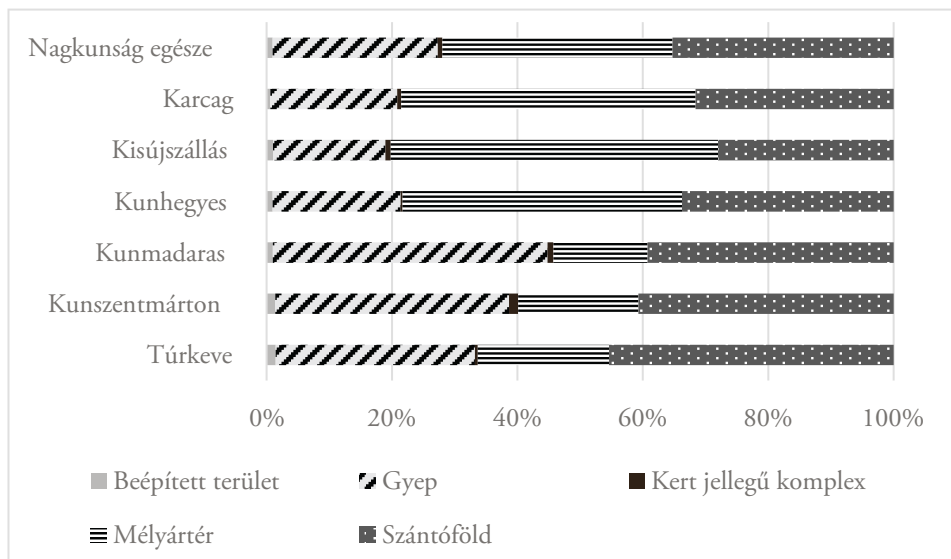
mutatja nádas mocsárnak. Felmerül azonban a kérdés, hogy úgy, ahogyan a Kunhegyes melletti ártér jelentős részét hasznosnak vették a kataszteri felmérésben, nem lehet-e a Kara János-mocsárnak is olyan része, amely valójában legeltetéssel hasznosított rét volt. Erre a válasz a rendelkezésre álló történeti néprajzi szakirodalom alapján,³¹ valamint a térképi anyagok alapján is egyértelműen igen. Egyrészt számos írásos karcagi forrás emlékezik meg a mocsarakban található szigetek legeltetéséről, másrészt ezek megjelennek a térképeken is. A korabeli térképek azonban ezeket annyira elnagyoltan ábrázolják, hogy a számszerű értékelésre semmiképpen sem alkalmasak, legfeljebb a létezésük tényét erősítik. A terület domborzatmodelljén is látszik azonban, hogy a Kara János-mocsárban találhatóak olyan részek, amelyek csupán néhány deciméterrel alacsonyabbak a korábban valószínűnek tekintett 85 méteres előntési határnál, tehát a nem árvízi periódusokban gyorsan vízmentessé váltak, s így valószínűleg természetes növényzetük sem nád lehetett. A kataszteri összeírás során pedig nyilvánvalóan az volt a lakosok érdeke, hogy minél kisebb területet vegyenek hasznosnak, s ez a mélyebb árterek esetében jobban kivitelezhető volt.

A Nagykunság településeinek domborzati viszonyai

³¹ Lásd például: Bellon 1996.

Mivel a katonai felmérés lefedi a Nagykunság teljes egészét, így lehetőségünk nyílik a mélyárterek arányának településenkénti megbecsülésére is. A teljes település terület arányában a legtöbb mélyárteret Kisújszállás, Karcag és Kunhegyes határában találjuk, amint láttuk azonban, ezeknek az ártereknek fontos jellegbeli különbsége van, Kunhegyes esetében a ténylegesen nádassal jelzett terület csupán a teljes településhatár 10%-a volt, a többit a vizesként ábrázolt legelő tette ki. Karcag és Kisújszállás esetében ez az arány fordított volt, itt a ténylegesen nádasként ábrázolt terület dominált, a vizesként ábrázolt legelő (elsősorban szigetek területe) elenyésző százalékot jelent. Ha az árterek abszolút kiterjedését nézzük, akkor magasan a legtöbb mélyártérrel Karcag városa rendelkezett (18 000 hektár), ezt követte Kisújszállás (10 700 hektár), a két település az összes nagykunsági mélyártér 41, valamint 24%-ával rendelkezett. Kifejezetten alacsony volt a mélyártér mennyisége Kunmadarason (2100 hektár), ami jól egybevág azzal a ténnyel, hogy a Mirhó-gát 18. századi felépítésével kapcsolatos vitákban a település tanácsa nem igazán vett részt.

A fő felszínborítási kategóriák településenkénti megoszlása a Nagykunságban

Az ártér gazdasági értéke

Az ártéri gazdálkodás vizsgálata abból a szempontból kiemelten fontos, hogy ennek kontextusában jobban értékelhetővé váljanak a 19. századi vízrendezések. A folyószabályozások komoly anyagi terhet jelentettek az egész nemzetgazdaság s ezen belül különösen a közvetlenül érintett termelők számára, s ezt a befektetést kellene

összehasonlíthatunk a nyereséggel, de úgy, hogy közben az elveszített ártéri haszonvételek értékét is figyelembe vesszük. (Mindezt még tovább bonyolítja, hogy a mérlegbe valahogyan érdemes lenne beépíteni az ökológiai „költséget” is.)

Az ártéri gazdálkodás kvantitatív értékelésével kapcsolatban az egyik legnagyobb probléma, hogy annak rendszerszintű előnyeit (pl.: a gazdálkodás differenciáltabb jellege) szinte lehetetlen számszerűsíteni, de nem sokkal jobb a helyzet az ártéri területek konkrét hasznosítási értékével kapcsolatban sem. Az ártéri környezet egyaránt járt közvetlen és közvetett haszonvételekkel. Közvetett hasznot jelentett az ártéri rétek magasabb szénahozama, amely nem csupán azzal bizonyítható, hogy a korabeli földhasználati rendszerben ezek a területek különös figyelmet kaptak,³² hanem az agrártudomány szempontjából is megálja a helyét. Az évenként érkező „árasztásos öntözés” akár többszörösére is növelhette a rétek szénahozamát a nem öntözött gyeppekhez képest,³³ ami az igen jelentős állattartással rendelkező Nagykunságban fontos szempont lehetett. Ezzel kapcsolatban az egyik komoly probléma, hogy a korabeli források alapján meghatározott (térképek és kataszteri felmérés) rét- és legelő nagyságokon belül nem tudjuk igazán elkülöníteni a vízjárta és vízzel nem érintett területeket. Így aztán arra sem vagyunk képesek, hogy az ártér ilyenfajta előnyeit konkrétan az eltartható állatszámok terén tudjuk kifejezni. Az egész kérdést tovább bonyolítja, hogy az ártéri környezet a magasabb szénahozam mellett az állattenyésztés számára kedvezőtlen tényezőket is magában hordozott, ilyen például az ún. savanyú füvek magasabb aránya.³⁴ Tehát még ha sikerülne megállapítanunk az ártéri legelők pontos területi kiterjedését, akkor sem lenne biztos, hogy ezek az akár kétszeres szénahozam mellett kétszeres állattartó képességgel is rendelkeztek.

Az ártér közvetlen haszonvételei közé tartoztak a nádvágas, a halászat, valamint a vadászat és a gyűjtögetés. Ezen tevékenységek űzéséről leginkább a tanácsi rendeletekből értesülünk. Volumenét tekintve a vadászat és gyűjtögetés lehetett a legkisebb jelentőségű. A 18. században már előfordult ezek piacorientált űzésének tiltása, mivel egyes személyeket elvont a tanácsok által preferáltabb tevékenységektől.³⁵ Bizonyos szórványadatok alapján azonban bizonyos, hogy még ha előfordult is a megélhetési célú vadászat és gyűjtögetés tiltása, melléktevékenységként folyamatosan űzték a területen. Az ártéri vadászat és gyűjtögetés jelentőségére utal például, hogy az 1776-ban a Mirhó-fok elzárása ügyében Budára menesztett küldöttség teknősbékát, vadludakat és különböző tojásokat is magával vitt ajándékba.³⁶ A piaci célú vadászat tiltásáról

³² Bellon 1996: 304–339.

³³ Az árasztásos, ún. limános öntözés hatásait lásd: Petrovits–Balogh 1969: 121., A paraszti gazdálkodásban néhol előforduló árasztásos öntözés eredményeivel kapcsolatban lásd: Paládi–Kovács 2001: 254.

³⁴ Bokori–Gundel–Herold et al. 2003; Paládi 2001: 241.

³⁵ Bagi 1995: 178.

³⁶ Szabó 1987: 12.

szóló rendelet egyébként arra is utal, hogy egyesek ezt komolyabb szinten is megpróbálták űzni. Annyi bizonyos, hogy a vadászati tevékenység a 18–19. század fordulójára már egy erősen szabályozott tevékenység volt, a vadászati jogot a legtöbb településen bérelni kellett.³⁷ Egy viszonylag páratlan forrást jelent Karcag református eklézsiájának pénztári naplója, amely 1756 és 1806 között a legtöbb év kiadásait és bevételeit tételesen tartalmazza.³⁸ Ebben vadászból és egyéb ártéri gyűjtögetésből származó termékek azonban csak alig jellenek meg. A pénztári naplók egyébként meglehetősen részletesnek tűnnek, a legkülönbébb árucikkeket tüntetik fel a búzától a faggyún át egészen a pálinkáig és vasszegekig, kissé furcsa tehát, hogy az ártér gyűjtögetési termékei ilyen marginálisan jelennek meg a dokumentált 50 évben. Könnyen elképzelhető persze, hogy ezeket a termékeket az eklézsia valami más formában szerezte be, esetleg adomány jelleggel, beszolgáltatással vagy akár bartellel. Ezt a gyanút erősítheti, hogy hal vásárlása sem fordult elő, holott ezt valamilyen módon biztosan be kellett szerezni.

Az ártér egyik legjövödelmezőbb haszonvétele minden kétséget kizáróan a halászat volt. Ennek formái és szabályozása elég nagy változatosságot mutat a Nagykunság településein. Az egyik, szervezettebb formát a jelentősebb vizeken gyalommal és vészekkel folytatott halászat jelentette, amit hivatásszerű halászcsoportok műveltek. Ezek a halászati jogot bérelték az egyes települési tanácsoktól, a bérleményként kijelölt halászó vizektől pedig a többi lakost többnyire eltiltották. A bérleti díjakat a tanácsok általában pénzben követelték meg, ami a halászati tevékenység piacorientáltságára utal. Számos adat utal egyébként arra, hogy a halnak fontos belső élelmezési jelentősége volt, ilyenek például azok az esetek, amikor előírták, hogy a helybéli lakosoknak biztosítani kell az olcsóbb vásárlási lehetőséget a helyi piacon.³⁹ A szervezetlenebb formát a lakosok ún. tapogató halászata jelentette, amelyre a határ nem tilos vizein bármely redemptus és irredemptus lakosnak lehetősége volt, persze a tanács ezt a tevékenységet is igyekezett bizonyos mértékben szabályozni. A legtöbb időszakban és településen a lakosoknak a zsákmányolt réti csík egy részét be kellett szolgáltatniuk a tanács számára, ebben különbséget tettek redemptusok és irredemptusok között, előbbiek csak negyed-, utóbbiak harmadrésszel tartoztak.⁴⁰ A halászati tevékenység értékével kapcsolatban Szilágyi Miklós Túrkevére vonatkozó igen széles adatgyűjtése nyújthat némi fogódzót, bár elsősorban csak a bérleti díjak és az azok körüli viták révén. Az bizonyos, hogy a területen kihalászott zsákmány egész messzi piacokra is eljutott, akár egészen nagy mennyiségben. A halászat bérleti díjával kapcsolatban néhány szórványadat áll rendelkezésre. Az 1780-as években például Túrkevéen a csikászók

³⁷ Ruzicska 2018: 117.

³⁸ A forrást közzéteszi: Elek 1992: 251–265; Elek 1993: 289–304.

³⁹ Ruzicska 2018: 113–116.

⁴⁰ Bagi 1995: 178–181.

évi 10 Rft-ot fizettek be, s egyes nagyobb bérlők 40 Rft-ért folytathattak halászatot.⁴¹ Hogy ez az összeg mennyire lehetett magas vagy akár kis összeg, azt az említett karcagi eklézsia pénztári naplója alapján becsülhetjük meg. Ebből kiderül, hogy az évtizedben a 10 Rft megközelítőleg 5 köböl gabona árának felel meg, s a 40 Rft pedig két ökör árát jelentette. A bérleti díj tehát önmagában nem utal arra, hogy ez a tevékenység óriási jövedelemmel járhatott, de Szilágyi Miklós szerint a tényleges piaci bevételek – amelyeknek a bérleti díj elvileg a harmadát képezte – szinte biztosan magasabbak voltak annál, mint amit hivatalosan bevallottak.⁴²

Az ártér további nagyon fontos haszonvételét a nádvágás jelentette, mivel a kitermelt nádnek a fában szegény Nagykunságban igen nagy jelentősége volt. A Nagykunság gazdálkodásával kapcsolatos néprajzi, illetve helytörténeti szakirodalomban ugyan elég sok információ jelenik meg a nádvágásról, ez azonban a halászat tárgyalásához hasonlóan többnyire a tanácsi rendeleteken és azok egyéb jelentésein alapul, ezek azonban csak igen ritkán utalnak a tevékenység volumenére. A már említett karcagi kiadási naplóban meglehetősen sok feljegyzés szól nád beszerzéséről. Az 1756–1790 közötti időszakban 31 alkalommal jegyezték fel nádvásárlást, kétéjének ára 1,2-2,7 dénár között mozgott, az átlag pedig 1,82 dénár/kéve volt. Ezt érdemes összehasonlítani a forrásban szereplő egyéb árucikkek árával. Az 1780-as évek gabonavásárlással kapcsolatos feljegyzései alapján 1 köböl búza ára 2 rhénes forint körül mozgott, vagyis ennyi gabona ellenértéke közel 90 kéve nád volt. Szintén az 1780-as években egy ökör szarvasmarha ára 21 rhénes forint körül mozgott a karcagi piacon, amely 936 (!) kéve nád értékének felel meg. Egy 1789-es tanácsi jelentés szerint Karcag határában abban az évben összesen 75.000 kéve nádat takarítottak be.⁴³ Ez az egyébként óriásinak tűnő mennyiség azonban a helyi piaci árak alapján mindössze 80 szarvasmarhával vagy 833 köböl gabona értékével volt egyenlő. Mindez igen csekély érték, ha figyelembe vesszük, hogy Karcagon ugyancsak az 1780-as évtizedben a József-féle kataszteri felmérés szerint közel 140 000 pozsonyi mérő (nagyjából ugyanennyi köböl) búza termett,⁴⁴ s a település legelőin már a század közepén is közel 2000 szarvasmarhát tartottak.⁴⁵ Érdemes továbbá figyelembe venni, hogy az 1780-as évek árai még a gabonakonjunktúra előtti időszakot reprezentálják. Figyelembe kell persze venni azt is, hogy a nád értéke a Nagykunság helyi piacain, mivel szinte minden lakos rendelkezett valamennyi náddal, kisebb lehetett, mint amennyi távolabbi piacokon lenne. Ezt tekintetbe véve sem tűnik úgy, hogy az ártéri nádtermés túl nagy piaci értéket képviselt volna, persze ettől önellátási jelentősége (tüzelő, építőanyag stb.) nagy lehetett. A nádvágásban az irredemptusok a halászatához

⁴¹ Szilágyi 1992: 225.

⁴² Szilágyi 1992: 225–226.

⁴³ Ruzicska 2018: 119.

⁴⁴ JNSZVML IV.2.76. Községek terméskimutatása. 1789.

⁴⁵ Bellon 1996: 93.

hasonlóan részt vehettek, de jelentős korlátozásokkal.⁴⁶ Egyrészt magasabbak voltak a települési tanácsok számára beszolgáltatandó mennyiségek, másrészt többnyire csak a redemptusok igényeinek kielégítése után kerülhettek sorra, az azonban nem derül ki, hogy a „maradék” vajon mekkora mennyiség lehetett.

Összefoglalva tehát, az árterek hasznosításáról, elsősorban annak szabályozásáról viszonylag sok információnk van a vizsgált területen, ez azonban általában csak az adott tevékenység tényére enged következtetni, az abból származó haszon méretére kevésbé. Az ártéri haszonvételekkel kapcsolatos redemptus-irredemptus konfliktust viszonylag sokan elemezték már, ezt azonban többnyire a jogra koncentrálnak, a viszonylag kevés erre vonatkozó forrás miatt nem igazán tudjuk megsaccolni, hogy az irredemptusok számára vajon mekkora tényleges jelentőséggel bírtak az ártéri haszonvételek, volumenüket tekintve mekkorák azok a jövedelmek, melyekből kiszorították őket. A területre vonatkozó társadalomtörténeti vizsgálatok, ha térben és időben viszonylag rendszertelenül is, de igen nagy mennyiségű adatot gyűjtöttek össze, s arra jutottak, hogy a pénzbeli jövedelmet jelentő vagy egyéb szempontból nagyobb jelentőségű ártéri haszonvételek (halászat, vadászat, de akár a nádvágás) a 18. század közepén már dominánsan redemptuskézben voltak, s esetükben az állattenyésztési és földművelési főtevékenységet egészítették ki.⁴⁷ Eddig nem került szóba, de az ártér „szociális” jelentőségének – értsd: a kevésbé tehetősebb irredemptus lakosság ellátásában való szerepének – értékelésekor kulcskérdés, hogy mekkora lehetett a területen a redemptus-irredemptus arány. Erre vonatkozóan Bagi Gábor végzett részletesebb vizsgálatot. Ez alapján a Nagyknuságban 1766-ban 32%, az 1780-as években 34%, 1825-ben pedig 36%-ot tett ki az irredemptus családfők aránya.⁴⁸ Ebből az következik, hogy még ha el is fogadjuk, hogy az irredemptusok a 18–19. század fordulójára jelentősen elkezdnek kiszorulni az ártérből, ténylegesen a lakosság nagyobb része fért hozzá a víz hasznához. Az elmúlt években a Nagyknuság első vízrendezési konfliktusaival kapcsolatban lefolytatott kutatás kimutatta, hogy a terület gazdaközössége a 18. század végén még bizonyos mértékben ragaszkodott az ártéri környezethez, a tájtalakítási szándék egyelőre nem volt túl erős.⁴⁹ Hipotézisszerűen felmerülhet, hogy ez a ragaszkodás talán nagyobb lehetett a földtelen irredemptus réteg részéről. Ez azonban csak abban az értelemben állja meg a helyét, hogy mivel az irredemptusok a szántóföldi gazdálkodásból teljesen kiszorultak, így az „önálló gazdálkodás” színtere, még ha egyre inkább korlátozottan is, az ártér volt. Ez a ragaszkodás azonban egyenesen arányosan csökkenhetett a közösségi gazdálkodásban való részvételük kényszerű csökkenésével.

⁴⁶ Lásd például: Ruzicska 2018: 119–122.

⁴⁷ A redemptus-irredemptus konfliktusokkal kapcsolatban lásd például: Bagi 1995; Szabó 1966; Szilágyi 1966; Bánkiné 1995.

⁴⁸ Bagi 1995: 81–85.

⁴⁹ Rózsa 2021b.

A ragaszkodás pedig más szempontból akár erősebb lehetett a redemptusoknál, akiknek az ártér egy jövedelmező melléktevékenységet jelentett. Nem mehetünk el továbbá a mellett a tény mellett, hogy az ártér a mezőgazdaság elsődleges extenzív kiterjesztési irányát jelentette, így a „földéhes” irredemptus réteg nem biztos, hogy az ártér fenntartásában volt elsődlegesen érdekelt. Összességében tehát a két jelentős jogi alapú társadalmi csoport a tájhasználati igényeket tekintve aligha lehetett homogén.

Az ártér mint az extenzív mezőgazdasági fejlődés lehetséges iránya

A fentebb leírtak alapján az ártér számszerűsíthető gazdasági értékét legfeljebb szórányadatokkal tudjuk érzékeltetni, bár kétségtelen, hogy a történeti néprajzi munkák és a helytörténeti adattárak – nem beszélve a Nagykunszág esetében jelentős, de csak elég nagy munkabefektetéssel feldolgozható tanácsi jegyzőkönyvekről – további alaposabb szintetizálása hozhat még eredményeket. Az itt említett néhány viszonyítási alapot figyelembe véve azonban az a benyomásom, hogy az ártéri jövedelem fajlagosan nem közelítette meg a domináns mezőgazdasági ágazatok hasznát, s korán egy potenciális terjeszkedési irányná válhatott. Fontos leszögezni azonban, hogy ökológiai szempontból erős különbség van abban, hogy az ártereket legelővé vagy szántóterületté kívánják alakítani, s nyilvánvaló, hogy a szükséges befektetés mértéke is igen különböző a két esetben. Nyilvánvaló persze, hogy az árterek szántóvá alakítása a 18. század végén nem realitás, sőt a terület teljes egészének gabonatermesztési célú igénybevétele még hosszabb távon sem igazán az, különösen, ha a rentabilitás oldalát is figyelembe vesszük. Mégis érdekes lehet eljátszani ezzel az eshetőséggel, hogy milyen változást eredményezne ez a terület gazdasági struktúrájában. A fentebb bemutatott számítás szerint a Nagykunszág területén 45 500 hektár kiterjedésű volt a mélyártér, s így a 18. század végén a kerületben lévő 24 000 hektáros szántóterület akár többszörösére lett volna bővíthető. Mindamellettt azonban, hogy ez technikailag kivitelezhetetlen, felmerül a kérdés, lett volna-e igény erre. Egy, az első kataszteri felmérésre alapozott korábbi vizsgálatban már kimutatásra került, hogy a Nagykunszágban a földművelési ágazat igen nagy potenciállal bírt.⁵⁰ Nem csupán viszonylag magas termésátlagok voltak megfigyelhetőek, de az éves összgabonatermés is jelentősen meghaladta a belső szükségletet, lehetővé téve a piacra termelést. A birtokszerkezet alaposabb vizsgálatára a kataszteri felmérés sajnos csak egyetlen település, Kunszentmárton esetében adott lehetőséget, s ezen a településen úgy tűnt, hogy a szántóföldek birtokosok közötti eloszlása még viszonylag kedvező volt. A szántóföldek kiterjesztésére irányuló nyomást tehát elsődlegesen az irredemptus réteg fejthetett ki, azonban fontos figyelembe venni,

⁵⁰ Rózsa 2021a.

hogy bizonytalan volt a növekményből való részesedésük, reális törekvése a vízrendezéssel történő földszerzésre – akár jogi, akár kivitelezhetőségi-érdekérvényesítési szempontból – igazából csak a redemptusoknak lehetett. Mindent figyelembe véve úgy tűnik, hogy a 18. század végi Nagykuságban a szántóföldi növénytermesztést illetően még nem volt jelentős feszültség, egyelőre az olyan területeken folyt, amelyek termőhelyi szempontból a legoptimálisabbak voltak. Összességében pedig egyértelműnek tűnik, hogy az ártér teljes szántófölddé alakítására, még ha kivitelezhető lett volna is, valószínűleg nem lehetett igény, a helyi munkaerő-potenciál ennek megművelését egyébként szinte biztosan nem tette volna lehetővé.

Kissé más – s egyben technikailag is reális – a helyzet azonban, ha a mélyárteret a legelők extenzív kiterjesztési irányának tekintették. Szintén egy korábbi vizsgálatban már kísérletet tettem arra, hogy a Nagykuságban a 18. század végi tényleges állatállományt összevesszem a rendelkezésre álló legelőmennyiséggel, ez alapján pedig értékeljem az ágazatot érintő növekedési kényszert.⁵¹ A Nagykuság állatállományára vonatkozóan elsősorban adózással kapcsolatos összeírások, illetve a tanácsok által készített belső összeírások állnak rendelkezésre. Egy 1766-os összeírás⁵² a Nagykuságban még 26 700 számosállatot rögzített, az 1828-as országos összeírás⁵³ azonban már 43 000-es számosállatot⁵⁴ jegyez (61%-os növekedés). Ez a növekedés településenként nem volt egyenletes, Karcagon mintegy 127%-ot tett ki, míg Túrkevéen mindössze 12%-ot. A számosállatszám abszolút értékének növekedése mögött bizonyos mértékű strukturális változás is végbement, a legjelentősebb változást a juhok arányának növekedése jelentette. A korabeli szokásokat, valamint a mai állattenyésztési tapasztalatokat figyelembe véve 1 számosállat legelőigénye nagyjából 1 hektár lehetett.⁵⁵ A József-féle kataszteri felmérésben a Nagykuságban 44 000 hektár legelőt rögzítettek, s ha ezt az előbb említett számosállatszámhoz hasonlítjuk, az az 1820-as években is csak 100%-os kihasználtságot jelent. A „csak” jelzőt itt több tényező is indokolja. Egyrészt az 1820-as évekre a kerület árterei állapotára már hatással volt a Mirhógát 1780-as években történő felépítése. Ez nem annyira az árterek abszolút területi kiterjedésének változásában (hiszen a gátépítés nem egészült ki belvízrendezéssel, s az öblözet a Berettyó felől még sokáig nyitott volt), hanem inkább minőségi átalakulását tekintve volt jelentős. Itt fontos visszaalnom arra a tényre, hogy Kunhegyes esetében a határ közel 90%-át tekintették hasznosítottnak, Karcag esetében azonban

⁵¹ Rózsa 2022: 213–233.

⁵² IV.3.5.a. Conscriptio személyi-vagyon. 1766.

⁵³ IV.3.41–61. Jász-Kun Kerület Összeírás.1828.

⁵⁴ Egy számosállat = 1 kifejlett szarvasmarha vagy ló; 2 növendék szarvasmarha vagy ló; 5 sertés; 10 juh. A számítási kulcsot a helyi sajátosságok és a mai állattenyésztési gyakorlat indokolja. Lásd: Rózsa 2022: 215.

⁵⁵ A számítást részletesen lásd: Rózsa 2022: 221–223.

csak 50%-ot. A kataszteri felmérésből az egész Nagykun Kerületben 40 300 hektárnyi terület maradt ki, s noha a Mirhó-gát építése előtt ennek a kimaradó területnek egy jelentős része – az öblözet magasabban fekvő részét leszámítva – valóban nem vagy csak igen kis mértékben lehetett legeltetésre alkalmas, a 19. század első felében ezeknek megindult a kiszáradása, s legfeljebb időszakos vízborítású rétté, tehát a legeltetésre alkalmas területté vált. A főként a katonai térképezés segítségével megállapított 45 000 hektáros mélyártér tehát alapvetően ugyanennyi számosállat eltartására adott lehetőséget, ebből persze egy rész, különösen Kunhegyes esetében, már ténylegesen legeltetés alatt állhatott a 18. században is. A vízrendezés tehát a terület legelőpotenciáljában igen komoly változást jelentett. A terület vízrendezéseinek – elsősorban a Mirhó-gát építésének – az alaposabb környezettörténeti szempontú vizsgálata alapján a kerület birtokosainak elsődleges célja a vízszabályozás volt, elsősorban a mocsarak-nadások rétté alakítása céljából, vagyis főként azért, hogy az említett igen jelentős legeltetési potenciált felszabadítsák.⁵⁶

A tanulmányban kísérletet tettem a Nagykunság ártereinek kvantitatív (kiterjedés) és kvalitatív (előntési érintettség) vizsgálatára korszerű térinformatikai módszerek segítségével, elsősorban azzal a céllal, hogy alapot teremtsék az ártéri gazdálkodás hasznának számszerű megítéléséhez. Ez utóbbi szükségszerűségét főként az adja, hogy ennek kontextusában jobban értékelhetőek legyenek a 19. századi átfogó vízrendezések. Mindemellett felvetésre került a tájhasználat társadalomtörténeti aspektusa, amely elsősorban a különböző társadalmi csoportok eltérő érdekeiben és a köztük húzódó törésvonalak mentén fogható meg. A 18. század viszonyai között a kiváltságos Nagykunság egy viszonylag jól kutatható területet képez, azonban mint láttuk, a további kutatásnak, sőt az eddig elvégzett vizsgálatok finomításának maradt még helye, témát adva a jövőbeli tájhasználatához vagy vízrendezésekhez kapcsolódó környezettörténeti kutatásoknak.

⁵⁶ A Mirhó-gát építésének történetét és annak környezettörténeti értékelését lásd: Rózsa 2021b.

FORRÁSOK

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (MNL OL)

S 118. Térképtár. Minisztériumi fondokból kiemelt térképek. Földművelésügyi minisztériumi térképek. (19-20. sz.)

S 80. Térképtár. Vízügyi Intézet. (18-20. sz.)

Jász-Nagykun-Szolnok Vármegye Levéltára (JNSZVML)

S 75. Térképtár. Nyomtatott térképek. (19-20. sz.)

IV. 2. Megyei törvényhatóságok, szabad királyi városok és törvényhatósági jogú városok (1619-1951). Jászkun Kerület II. József-féle közigazgatási iratai (1786-1790).

IV. 3. Megyei törvényhatóságok, szabad királyi városok és törvényhatósági jogú városok (1619-1951). A Jászkun Kerület adószedőjének iratai (1713-1849)

Az első katonai felmérés. Magyar Királyság. (DVD) Arcanum Kft. 2005.

Charte Antique. A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár kéziratos térképei. Kiadja a Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár. Szolnok. 2005.

EU-DTM. European Digital Terrain Model. Hengl, Tomislav – Leal Parente, Leandro – Krizan, Josip – Bonannella, Carmelo. <https://openeo.org/datasets/european-digital-terrain-models-eu-dtm/> (utolsó letöltés 2024. június 01.)

HIVATKOZOTT IRODALOM

Andrásfalvy Bertalan 1975: *A Duna mente népének ősi ártéri gazdálkodása Tolna és Baranya megyében az ármentesítés befejezése előtt.* Szekszárd.

Andrásfalvy Bertalan 2001: Levél Takács Károlyhoz: Az ártéri gazdálkodás kérdésében folytatott vita során megjelent válasz Takács Károly bírálatára. *Korall* (2.) 3-4. 315–316.

Andrásfalvy Bertalan 2002: A fokok szerepe az ártér haszonvételében. Adatok a fokok készítéséről. *Hidrológiai Közlöny* (82.) 1. 55–57.

Bagi Gábor 1995: *A Jászkun Kerület társadalma a redempciótól a polgári forradalomig. 1745-1848.* (A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok közleményei 52.) Szolnok.

Bánkiné Molnár Erzsébet 1995: *A Jászkun Kerület közigazgatása 1745–1786.* (A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok közleményei 51.) Szolnok.

Bánkiné Molnár Erzsébet 2004: A Jászkun Kerület gazdasági autonómiája. II. *Zounuk. A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár Évkönyve* (19.) Szolnok. 93–135.

Bellon Tibor 1973: *Karcag város gazdálkodása. Földművelés.* (A Damjanich János Múzeum Közleményei 34-35.) Szolnok.

Bellon Tibor 1979: *Nagykunság.* Budapest.

Rózsa Sándor: Az ártér birtokjoga, környezeti jellemzői és használati értéke a Nagykunságban...

Bellon Tibor 1996: *Beklen. A Nagykunsági mezővárosok állattartó gazdálkodása a XVIII-XIX. században*. Karcag.

Bellon Tibor 2003: *A Tisza néprajza. Ártéri gazdálkodás a tiszai Alföldön*. Budapest.

Bokori József – Gundel János – Herold Ignác et al. 2003: *A takarmányozás alapjai*. https://regi.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/2011_0001_521_A_takarmanyozas_alapjai/ch06.html#id540252 (utolsó letöltés 2021. február 15.)

Cseh Géza 2004: Kyau lovagrendi landkomtur 1714. évi jelentése a Jászkunságról. *Zounuk. A Szolnok Megyei Levéltár Évkönyve*. (19.) 263–279.

Deák Antal András 2001: Fokok és délibábok. *Hidrológiai Közlöny* (81.) 1. 39–41.

Deák Antal András 2002b: Fok vagy csatorna? *Hidrológiai Közlöny* (82.) 4. 241–242.

Dunka Sándor – Fejér László – Vágás István 1996: *A verítékes honfoglalás. A Tisza-szabályozás története*. Budapest.

Elek György (Ruzicska Ferenc) 1993: Árak Karcagon a XVIII. század második felében. II. rész. *Zounuk. A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár Évkönyve* (8.) Szolnok. 289–305.

Elek György (Ruzicska Ferenc) 1993: Árak Karcagon a XVIII. század második felében. I. rész. *Zounuk. A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár Évkönyve* (7.) Szolnok. 251–266.

Erdei Ferenc 1942: *Magyar tanyák*. Budapest.

Györffy István 1942: A Nagykunság és környékének népies építkezése. In: Györffy István: *Magyar nép – Magyar föld*. Budapest. 53–11.

Györi Róbert 2000: Vadvízországától fokgazdálkodásig; ember és természet viszonyának változó értékelése. *Korall* (1.) 1. 20–26.

Kelemen Kajetán 1877: A Jász-Kun Redemptio története és fejlődése a jelen korig. Tekintettel a Jász-Kun birtokviszonyok rendezésére. Szeged.

Lászlóffy Woldemár 1982: *A Tisza. Vízi munkálatok és vízgazdálkodás a tiszai vízrendszerben*. Budapest.

Nagy Lajos 1878: *A Jászkun birtokviszonyok fejlődése és jogi alapja*. Karcag.

Nagy László 2007: *Az 1876. évi árvizek*. (Források a vízügy múltjából 11.) Budapest.

Örsi Julianna 2001: A város és tanyái. Adatok Karcag XX. századi tanyavilágának állapotáról. In: Barna Gábor (szerk.): *Társadalom-Kultúra-Természet. Tanulmányok a 60 éves Bellon Tibor tiszteletére*. (Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Közleményei. 57.) Szolnok-Karcag-Szeged, 67–80.

Paládi-Kovács Attila 2001: Rérgazdálkodás. In: Szilágyi Miklós (szerk.): *Magyar néprajz. II. kötet. Gazdálkodás*. Budapest. 240–294.

Petrasovits Imre – Balogh János 1969: *Növénytermesztés és vízgazdálkodás*. Budapest.

Rózsa Sándor 2021a: Az ártéri gazdálkodás mérlege. A nagykunsági települések gazdasági kondíciója az első kataszteri felmérés alapján. In: Demeter Gábor – Kern

- Zoltán et al. (szerk.): *Környezettörténet 3. Környezeti folyamatok a honfoglalástól napjainkig történeti és természettudományos források tükrében*. Budapest.
- Rózsa Sándor 2021b: Kényszer vagy lehetőség? Kísérlet egy 18. századi vízrendezési munkálat kvantitatív alapú vizsgálatára. In: Demeter Gábor – Kövér György – Pogány Ágnes – Weisz Boglárka (szerk.): *Magyar Gazdaságtörténeti Évkönyv. Környezettörténet-Historiográfia*. Budapest, 133–160.
- Rózsa Sándor 2022: *Kényszer vagy lehetőség? A nagykunsági települések ártéri gazdálkodásának vizsgálata a 18. századi újratelepüléstől az átfogó folyószabályozások megindulásáig*. PhD-értekezés, Eszterházy Károly Katolikus Egyetem, Eger.
- Ruzicska Ferenc 2018: *Vízi munkálatok és rétgazdálkodás a Nagykun Kerületben a 18–19. században*. Kisújszállás.
- Szabó Lajos 1966: *A kunhegyesi szegények és redemptusok ellentéte a XVIII-XIX. század fordulóján*. (Szolnok Megyei Múzeumi Adattár 4.) Szolnok.
- Szabó Lajos 1987a: A „Mirhó gáttjának” építése. In: Tóth Albert (szerk.): *„Áldás és átok a víz”. Tudományos emlékülés a Mirhó gát megépítésének 200. évfordulójára*. Kisújszállás, 3–22.
- Szilágyi Miklós 1966: *Adatok a Nagykunság XVIII. századi néprajzához*. (Szolnok Megyei Múzeumi Adattár 5.) Szolnok.
- Szilágyi Miklós 1982: Az ősi ártéri gazdálkodás elméletéhez. In: Szilágyi Miklós (szerk.): *A Szekszárdi Béri Balogh Ádám Múzeum és a Wosinszky Mór Múzeum Évkönyve* 10-11. Szekszárd, 299–310.
- Szilágyi Miklós 1992: A rétség gazdasági jelentősége a 18–19. század fordulóján. In: Örsi Julianna (szerk.): *Túrkeve földje és népe 1*. Karcag. 219–253.
- Takács Károly 2000: Fokgazdálkodás vagy valami más? *Korall* (1.) 2. 149–150.

A kisbirtok és nagybirtok jövedelmezőségének differenciái (1780–1930)

DEMETER GÁBOR

Abstract: Differences in the profitability of small and large estates (1780–1930).

The competitiveness and productivity of large and small estates - and through them the income and development of the people living there - has long been an important and controversial issue of Hungarian historiography, which also has political overtones. In this paper we summarize the results of our research over several years and examine the yield per acre of small and large estates in different areas of the country (Central Tisza, Baranya, Viharsarok) in different time periods (1780, 1865, 1910, 1935), restricting ourselves to agriculture and examining pure cadastral land income due to lack of data. Focusing on the farm type, the conclusion is (without going into methodological problems) that it is a spatially and temporally diverse phenomenon, which is dependent on the marketed volume (revenue), soil quality and land use, in addition to technology and crop (utilisation). Therefore, the question whether large or small farms are more productive cannot be decided categorically, the answer depends on the size of the sample area, the year of the survey and the productivity of the estate, as well as on the size of the income not available in the statistics - and it is therefore unsuitable for legitimisation of certain agricultural policies of political regimes. The quality of life of social groups living on large and small farms, socio-demographic indicators and the relationship of serfdom and contemporary peripheralisation will be analysed in a later paper.

Keywords: small and large estates, Hungarian historiography, 18th–19th century, productivity, statistics, geoinformatics

A nagybirtok és a kisbirtok versenyképessége, termelékenysége – és ezen keresztül az itt élők jövedelmi és fejlettségi viszonyai – régóta a magyar történetírás egyik fontos és vitatott alapkérdése,¹ mely a probléma kapcsán érintett tömegek sorsa mellett az 1848 utáni változatos politikai rendszerek önlegitimációja szempontjából sem indifferens

¹Jelen tanulmány a Debreceni Egyetemen 2018–2022 között tartott „Gazdaság- és társadalomtörténet” c. doktori órák előadásain elhangzottak szintéziskísérlete. Készült az MTA BTK Lendület „Tíz Generáció” projekt támogatásával.

kérdés. Ugyanígy nem elhanyagolható a mai regionális kutatások, területi tervezés szempontjából sem: Miklóssynak a rendszerváltás idején a periferezációról írt összegzése szerint² az akkori területi elmaradottság társadalmi és gazdasági összetevőinek négy történelmi tényezője között szerepelt a nagybirtok és az agrártúlnépesedés.³ Ebből következően a kérdés jelenkori vetülete is vizsgálható, azaz hogy a kisbirtokon vagy a nagybirtokon (társadalmi oldalról közelítve az egykori telkes jobbágyfalvakban vagy a zsellér-, majd cselédfalvakban) volt-e magasabb a fejlettség/életszínvonal, illetve a mai perifériák mely egykori üzemformához (allodiális gazdaságokhoz vagy telki állomány dominálta üzemtípushoz) és társadalmi réteghez köthetők. A következőkben elsősorban az első problémára vonatkozó többéves kutatásaink eredményeit foglaljuk össze.

A kérdésnek már a két világháború között széles (vita)irodalma alakult ki. Móricz Miklós (Zsigmond testvére) azt állapította meg, hogy a nagybirtok termelékenyebb, de ez az ott élő lakosság rosszabb életkörülményeivel jár együtt (és ő ok-okozati viszonyt vélt látni ebben).⁴ Czettler Jenő a két világháború között a nagybirtok termelékenységi előnyéről ír – mert a nagybirtok a holdankénti kizozatalt (mázsában) tekintve 20%-kal, burgonya esetében 30%-kal jobb mutatókkal bírt a kisbirtokhoz képest.⁵ Kerék Mihály ezt cáfolja, mert szerinte az állattartás a kisbirtokon (amit a legtöbb statisztika nem mért) kompenzálja a nagybirtok egy holdra jutó szemtermelésben (és tiszta kataszteri földjövedelemben) mutatott előnyét.⁶ A második világháború lezárulta után megjelenő

² Miklóssy 1990: 881–889.

³ A rendszerváltás idején Miklóssy a jelenkori területi elmaradottság társadalmi és gazdasági összetevőinek meghatározó tényezőiként az első világháború (térszerkezeti-makrogazdasági) következményeit, a nagybirtok okozta torzulásokat (a napszámra kényszerülő életképtelen kisbirtokosok számának növekedését), az agrártúlnépesedést (mely viszont lehetetlenné tette volna egy egalitárius kisbirtokos-struktúra hosszú távú fenntartását, még a nagybirtok felosztása esetén is) és az ipar lokális, pontszerű kisugárzó hatását emelte ki. Az 1990-ben elmaradott települések zöme agrárközség volt (leszámítva néhány borsodi bányásztelepülést), ráadásul tekintélyes hányaduk gyenge termőhelyi adottságú. Alulfejlettségük mögött a mezőgazdaság történelmi gyökerű szerkezeti problémáit feltételezték: Miklóssy szerint a nagytáblás mezőgazdaság kialakítása és az állattartás háttérbe szorítása volt ennek két fő oka.

⁴ A nagybirtokon nagyobb volt a születésszám, alacsonyabb a halálozás, mint a kisbirtok dominálta községekben, ugyanakkor a tényleges szaporulat mégsem volt nagy a jelentős (a szaporulat 40%-át elvívó) elvándorlás miatt (a kisbirtokon az elvándorlás a szaporulat 25%-a volt) – annak ellenére, hogy itt (nagybirtokon) volt a legkisebb a népsűrűség. Móricz Miklós ezt úgy interpretálja, hogy a nagybirtok eltartóképesége kisebb, noha inkább arról van szó, hogy kevesebb ember kell a működtetéséhez, és még így is jobb a holdankénti kizozatala is. (Nyilván a földnélküli parasztságot ez kevésbé vigasztalta). Móricz 1936: 293–309.

⁵ Czettler 1936 (1995): 51. (táblázat).

⁶ Kerék nemcsak szociális alapon érvel a kisbirtok fenntartása mellett, de közgazdasági szempontból is versenyképesnek tekintette. 232 kisüzem statisztikai kiértékelése alapján Kerék szerint, bár a szántóföldi termékeket illetően holdanként 2 mázsa gabona és tehenenként 800 liter tej a nagybirtok előnye, de a kisbirtok jóval több állatot tart el, s ez összességében azt jelenti, hogy míg a nagybirtok nyers hozama holdanként 135-167 pengő, addig a kisüzemké 170-190 pengő. Ráadásul ekkor a magyar kisbirtok már jóval több árut visz piacra, mint a balkáni, akár 60-70%-ot is (szemben a 25-35%-kal), alig elma-

Zagorov–Végh–Bilimovich-kötet balkáni országokat összehasonlító táblázata alapján Magyarországon és Romániában (szemben a szintén polarizált birtokszerkezettel bíró Görögországgal) a nagybirtok hozama szemtermelés esetén a kisbirtokénál legalább 20–30%-kal nagyobb.⁷ Tóth Tibor két világháború közötti, Dunántúlra szorítókozó kutatásai viszont azt mutatják, hogy a kisbirtok szántóföldi hozama a jobb, igaz tőkeereje kisebb, és megtérülése némileg lassabb.⁸ A kérdés mellesleg nem magyar specifikum: Mollov szerint a két világháború közötti bolgár kisbirtok egyenesen jobb *egy hektárra* jutó kihozattalal bír, mint a nagybirtok.⁹ Egy főre (munkaerőre) vetítve viszont nem ez a helyzet, ráadásul a kisbirtok jóval érzékenyebb a klímaingadozásra és külgazdasági helyzetben beálló változásokra (áringadozás). A jövedelmezőség láthatóan sok tényezőtől függött (korszak, földhasználat, földminőség, mintaterület helye – ezeket mind vizsgáljuk tanulmányunkban), a politikai rendszerek preferenciaskálája is sok esetben segítséget jelentett (19. századi oszmán Macedónia, Magyarország), bár az állami beavatkozás nem minden esetben volt üdvös (erre jó példa a kisbirtokos parasztdemokrácia ideáltípusaként emlegetett Szerbia és Bulgária 1870 utáni permanens agrárválsága).

Amennyiben eredményeink azt támasztják alá, hogy a nemesi vagy nagybirtokon jobb az egy holdra jutó termelékenység, akkor meg kell vizsgálni azt is, hogy ennek mi az oka: (a) a mérethatékonyság és tagosítás, (b) a technológiai fejlettség, (c) a kisbirtokétól eltérő földhasználat és a termékstruktúra, (d) a nemességnek sikerült-e a jobb minőségű földeket megszereznie, vagy (e) az adómentességét 1848 után elvesztő *birtokos* nemesség megkísérelte a kezén maradt földbirtok jövedelmezőségének (szisztematikus) manipulálását a földkataszteri felvételezések idején (1851–1865), amikor a földjövedelem vált a földadó alapjává, ily módon csökkentve a fizetendő adó értékét. Mérey Klára, Sándor Pál és Für Lajos konkrét példákat hoztak nemcsak arra, hogy egy nagybirtokos valóban megszerezte a paraszti kézen lévő remanenciákat és irtásföldeket,¹⁰ hanem arra is, hogy ezek a területek sokszor jobb minőségűek voltak a többi földeknél.¹¹ Ez azonban Eddie szerint nem általánosítható. Eddie bonyolult (és ezért talán némileg negligált) országos, kliometrikus vizsgálatai mindössze egy megyében (a vizsgált 52 közül) támasztották alá a feltételezést, hogy a nagybirtok (pontosabban nála a világi arisztokrácia birtokai) kedvezőbb adóbesorolás alá esett, mint az várható volt (az általunk is megvizsgált Viharsarok térségében).¹² A paraszti

radva a nagybirtoktól. Így nem meglepő, hogy az összes piacolt áruból is nagy a kisbirtok részesedése. A tiszta hozam így a kisbirtokon 57–64 pengő, míg a nagybirtokon 31–35 pengő. Kerék 1939: 361–364.

⁷ Zagorov–Bilimovich–Végh 1955: 15–22. és 50.

⁸ Tóth 1983: 29.

⁹ 1930 körül. Mollov–Kondov 1934. Saját kutatásaink szerint 1860 körül még nem így volt.

¹⁰ Für 1965: 33–139; Sándor 1973: 94–95; Orosz 2010: 125; Egyed 1981: 134–135; Sándor 1968: 94–117. és Sándor 1964: 36–81.

¹¹ T. Mérey 1965: 248; Orosz 2010: 133.

¹² Eddie 1996: 83.

birtok azért is került olykor magasabb aranykorona-kategóriába, mert itt magasabb volt a szántók aránya (még akkor is, ha valóban rosszabb volt a föld – erre utal Békés megyére vonatkozó tanulmányunk is –, mert a szükség erre kényszerítette őket),¹³ így magasabb volt a jövedelem is. Ezzel szemben a nagybirtokon olykor a legelők és erdők aránya volt magasabb, s ezek egy holdra vetített kisebb hozama miatt az átlagos hektáronkénti kataszteri jövedelem is alacsonyabb volt a szántó dominálta parasztgazdaságokhoz képest (Draskovichok dél-baranyai birtokai ilyenek, míg az ugyanitt birtokos Benyovszkyak esetében a szántó dominál).¹⁴

A következőkben a 2018–2023 közötti kutatásainkat összefoglalva megkíséreljük a kérdés áttekintését. Az 1728-as, 11 megyében fennmaradt és Perjés Géza által vizsgálni kezdett összeírás alapján¹⁵ a jobbágytelken bevallott (és e szó fontos) maghozam a vizsgált települések negyedében (500 település!) kettő volt, négyes vagy efölötti értéket pedig csupán a települések 20%-án mértek. (Ha köbölben számoljuk a vetett és aratott adózás előtti eredményt, a 4-es maghozam 800 kg/ha-t közelít). Az átlag hármasszemhozamot Heves, Nógrád, Tolna, Sopron és Szabolcs megye átlagértéke haladta meg, Bihar és Szepes átlag alatti értéke nem meglepő, Pesté már inkább, Somogy, Zala és Vas településein is három alatt maradt a bevallott szemhozam¹⁶ – bár Zalát kivéve itt az oszmán uralom idején is az állattartás dominálhatott.

A 11 megyéből 10 a mai országterületen fekszik, és nem nagyon valószínű, hogy a hiányzó megyék szemhozama jelentősen módosítaná a bevallott 3:1 szemhozamarányt. Mivel az egyház részesedése a termésből 10% volt, a földesúr nemkülönben, a termés harmadát pedig vetőmagként kellett félretenni, így a jobbágnál a termés kevesebb mint fele maradt, amiből az adót is fizetni kellett és állatokat is etetni. Tehát a teljes termés alig harmada maradt a kezén. Ha azt feltételezzük szakirodalmi analógiák alapján, hogy egy felnőtt évi gabonabevitele 200 kg, egy gyereké 150 kg, akkor hatfős családokkal (gazdaságokkal) számolva 1000-1200 kg gabona¹⁷ emberi fogyasztással kell számolni. Ez tehát nem lehetett több, mint a termés 33%-a, azaz a termés 3000-3500 kg körül lehetett, míg a vetőmag (amit köbölben adtak meg) ezek alapján ugyancsak 1000-1200 kg lehetett. Egy köböl kb. 92 kg gabonával ekvivalens,¹⁸ amit nagyjából 1 magyar holdnyi területen vetettek el (4200 m²). Azaz 11-12 magyar hold (4,5-5 ha) igényel nagyjából 1000-1200 kg vetőmagot, ami azt is jelenti, hogy 1:3 hozam esetén egy paraszti családnak legalább ennyi vetett területtel kellett rendelkeznie 1720-ban a biztos létfenntartáshoz.

¹³ Demeter–Szilágyi–Túri 2021.

¹⁴ Demeter–Koloh 2020.

¹⁵ MNL OL, Központi Statisztikai Hivatal, Iratgyűjtemények (volt F iratgyűjtemény) (1701–1996), XXXII-23-j-12, 31–85. doboz. 2023-ban rendezés alá került új jelzete nem ismert.

¹⁶ Demeter–Horváth 2023.

¹⁷ Glósz más módon számolva hasonló eredményre jut. Szerinte egy felnőtt szükséglete (állatok nélkül) 5 pozsonyi mérő, azaz 2,5 köböl, azaz 225 kg. Állatokkal ez 9 pm is lehet. (Glósz 2009a, 2009b, 2010)

¹⁸ Igazából ez a 18. század végére érvényes érték Schwartner szerint. Lásd Bogdán 1991: 303–304.

Ez három nyomás esetén 15-18 holdnyi, két nyomás esetén 20 holdnyi „határértéket ad”. Ha a maghozam 1:5, akkor a vetőmagigény a termés 20%-ára csökken, a földesúri és egyházi adó 10-10%-os értéke mellett a parasztnak 60% marad a terményből, amiből az állatok etetése (bár nagy részük az ugaron és legelőn ridegtartásban volt, de télre nem mindig volt elég a kaszálóréték hozama) és az állami adó leszámítása után kb. 40-44% marad a termelőnél és családjánál, saját fogyasztásra és piacolásra. Az 1:3 hozam esetében kiszámolt minimum birtokméret esetén ez tehát piacolható többletet jelent, továbbá a terméseredmény javulása a minimum életképes birtok méretének csökkenését is lehetővé teszi (kedvező esetben a szemhozam javulása arányos a népesség növekedésével és a telekaprozódással, amennyiben nem, akkor Malthus elmélete lép életbe a demográfiai nyomásról). A helyzeten változtatható még a nyomások számának változása (ami a vetett terület nagyságának 50-ről 67%-ra történő emelkedését jelenti a számításokban, azaz lehetővé teszi a működőképes jobbágygazdaság méretének csökkentését), ezt azonban elsősorban rossz talajokon alkalmazták (miként a trágyázást is) 1728 táján.¹⁹ Ekkor, Szepes példáján is ez látszik, a rossz földminőség (rajta a három nyomás) még viszonylag nagy jobbágygazdaságokon realizálódott, 1780-ban már a legtöbb hegyvidéki területen előrehaladt az aprózódás, miközben a hozam nem nőtt igazán – többek között migrációban levezethető demográfiai nyomást (társadalmi feszültséget) eredményezve.

1728-ban tehát a jobbágytelkeken a telekméret és hozam kapcsolata fordított volt – a rosszabb hozamú földeken volt nagyobb a telekméret és a tényleges egy főre jutó földterület is –, különben elvándorolt volna a lakosság (az előrehaladt telekaprozódás – fél telek alatti jobbágyok aránya 60% felett – is erre utal itt). Nagyobb maghozam esetében a jobbágyság nagyobb hányada volt szabad menetelű. Garda Dezső kutatásai alapján²⁰ a 18. század eleji Székelyföldre elmondható, hogy az armalisták-lófők-jobbágyok-zsellérek gabonahozama között nem volt jelentős különbség a 18. században – 9-10 kalangya között ingadozott, a társadalmi csoportok közti különbségek markánsabban jelentkeztek az állattállomány tekintetében (1,9 és 3,7 marha/család!). A nagybirtok zöme alapvetően állattartással foglalkozott, mind az általános európai konjunkturális viszonyok, mind a munkaerőhiány miatt. Az 1767-es egységesítés előtti robot nagysága (illetve a földrajz) lehet eligazító az allódiuumok jellegét illetően, ugyanis az alig robotoltató vagy a robotot

¹⁹ Azaz véleményünk szerint a három nyomás nem feltétlenül a prosperitás és technológiai haladás indikátora, sokkal inkább a szükség (Demeter–Horváth 2023). Két nyomás esetében nagyobb volt a hozam vetett gabonában kifejezve, a három nyomás lényegében ezt akarta kompenzálni extenzifikációval. A helyzetre jellemző, hogy itt a szabad menetelű jobbágyok aránya alacsony volt, miközben a félteleknél kisebb földet művelő jobbágyok aránya pedig magas a két nyomás dominálta gazdaságok átlagához képest (60% felett és 50% alatt). A trágyázás kifejezetten nem jellemző a termékeny földekre. A trágyázott földek maghozama csak 1:2,5 volt, míg a nem trágyázottaké 1:3. Mivel a trágya a rossz hozamot alig valamit tudta kompenzálni, feltételezhetjük, hogy a trágyázó települések alapvetően állattartásból kívántak megélni, és adottságaik is ehhez igazodtak (Demeter–Horváth 2023).

²⁰ Garda 1999: 138–150.

nem kihasználó és pl. pénzzel megváltó allódiúmok nagyobb valószínűséggel voltak állattartók, míg a nagyobb városok közelében (Bécs, Buda) a szemtermelés is szerepet kapott. Ebből arra is következtethetünk, hogy gazdálkodásuk nem lehetett túl hatékony.

Mivel a Tisza mentén fennmaradt a kataszteri összeírások anyaga, így ezek segítségével számszerűsíthető a telki állomány részesedése a nagybirtokhoz képest, továbbá a hozamok kérdése is a 18. század végén (1-2. ábra). A Jászsággal és a Nagykunsággal ellentétben a Tisza ártere mentén (és a Hevesi-síkon is) az urasági szántók domináltak 1786-ban. És ez 1865-re, a szabályozások idejére sem változott.²¹ A közép-tiszai ártéren regionális összevetésben is, de a kisbirtokon is kisebb volt az 1 holdra eső gabonakihozatal, mint pl. a Nagykunságban vagy Dél-Hevesben, ráadásul több volt az urasági föld is, és nagyobb az urasági elsajátítás (1. táblázat), miközben a (zsellérekkel számolt) 1 agrárlakosra jutó föld nagysága a közép-tiszai ártéren volt a legkisebb.²² *Viszont a kisbirtok és nagybirtok egy holdra jutó hozama között a 18. század végén szinte alig volt mérhető különbség a kataszteri adatok alapján.* A nagybirtok és a telki állomány összterületét nézve mind a Közép-Tisza-vidék árterén, mind a békési löszön és a Nagykunságon, de Dél-Hevesben is alig volt olyan település, amely a Glósz által számított 9 pm/fő (állatok nélkül 5 pm) önellátási értéket ne érte volna el – kivéve a Kiskunságot és a Sárreéten Dévaványát.²³

Itt tehát mindenképpen vagy állattartásból, vagy egyéb munkából (háziipar, vándorbérmunka) kellett megoldani az önfenntartást. Ha azonban a nagybirtok termelését levonjuk, akkor már nem olyan kedvező a helyzet másutt sem. A Tisza mentén (szemben a nagy határú nagykun településekkel vagy Dél-Hevessel), ha a zselléreket is beszámítjuk, sokszor már az 5 pm is alig volt meg (1. táblázat). Tehát a zsellérek vagy a nagybirtokon voltak kénytelenek dolgozni, vagy az állattartásban (akár tulajdonosként, akár csordásként) a 18. század végén. Mindaddig, míg volt elég közlegelő (a nagy vízrendezésekig ez a helyzet állt fenn), e réteg megélhetése biztosított volt. A nagybirtokok (és általában a magánbirtok) térhódítása a közhaszonvétű földekkel szemben, illetve a szántók kiterjedése a nagybirtokon belül²⁴ a folyószabályozások idején felszámolta megélhetésüket, *egyben önellátási lehetőségét veszített munkaerőt is biztosított a nagybirtoknak.* E réteg volt a 19. századi szabályozások legnagyobb vesztese.

²¹ Demeter et al. 2020: 175. (129. térkép) Az 1897-es gazdacímtár szerint országos átlag felett volt az ártéri megyékben a nagybirtokon a szántó részesedése, ugyanakkor a kisbirtokon ez még nagyobb volt, míg a nagybirtokon magasabb volt a rét, legelő aránya. Gazdacímtár 1897.

²² A Nagykunságban és Csongrádban a kevés úrbéri szántó is nagy 1 holdra jutó gabonakihozattal eredményezett, miközben ennek alig negyedét sajátította ki a földesúr. A Tisza árterén a kevés szántóföldi termés több mint fele eleve a nagybirtokos kezére került, igaz, Hevesben is, de ott a szántók kiterjedése nagyobb volt. Az egy főre jutó összgabonatermés tehát hiába volt nagyobb a Közép-Tisza vidékén a kiskunságinál és a jászságinál, ott a földesúri kisajátítás értéke csak 10% körül volt.

²³ Glósz 2009a, 2009b, 2010. Lásd Dóka Klára feltételezését a túlnépesedésről.

²⁴ Lásd Demeter–Koloh 2020: 25–76.

Mivel Glósz szerint 1-2 vetett kh általában elegendő volt 1 személy eltartásához, s az 1 telkes jobbágyra jutó szántóföld (zsellérek nélkül) az árterek többségén még elérte a 10-12 holdat, így 5-6 fős családdal számolva a telkes jobbágyság a megélhetési formaváltásra nem volt rákényszerítve ekkor. 1910-ben viszont már a szabályozások növekménye ellenére is csak átlag 6 vetett hold állt rendelkezésre (8. táblázat), ami csak a terméseredmények megduplázódása (12 pm/hold, azaz kb. 1 t/ha) esetén lehetett elégséges ekkora családnak.

Fontos kiemelni, hogy az urasági szántóföld hozama pedig a közép-tiszai ártéren volumenében eleve nem volt jó (1. táblázat, vö. Csongráddal), pedig a szabályozás éppen ezek kiterjedését eredményezte.²⁵

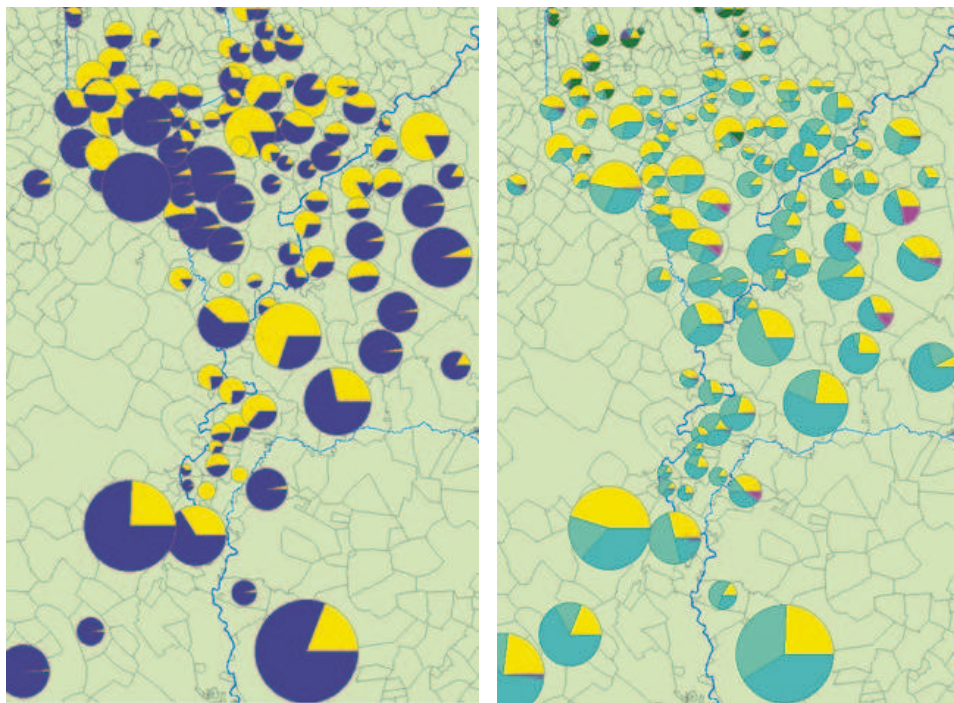
Típus (1786)	Szántó az összes földből %	Rét és legelő az összes földből %	Urasági termés és szántóföld %	Szántó (kh/fő)	Telki, paraszti föld kh/fő	Összes gabonatermés/fő (pm)	Urasági föld hozama (pm/hold) 26	Jobbágyi föld hozama (pm/hold)	Paraszti hozam (zsellérekkel) pm/fő
Győr-Moson-Sopron (71)	30,43	60,19	41,50	1,88	1,05	13,15	7,04	7,02	8,48
Dél-Heves (32)	48,16	43,82	52,98	2,35	1,13	17,68	7,48	7,28	7,74
Közép-Tisza ártere (31)	20,42	78,19	58,89	1,81	0,77	12,57	7,16	7,27	5,10
Észak-Heves dombvidéke (39)	34,24	25,89	52,15	2,03	0,77	12,02	5,88	5,96	6,28
Nagykunság (12)	24,52	71,04	28,36	1,87	1,34	17,17	9,16	8,76	12,01
Csongrád (3)	24,74	74,11	23,56	1,77	1,62	15,37	9,55	8,67	11,88
Jászság (11)	49,34	47,27	3,61	3,40	1,85	10,87	5,40	5,42	10,48
Kiskunság homokvidéke (8)	30,40	67,80	10,63	4,15	1,88	10,08	4,85	5,17	9,35
Összesen (216)	30,73	61,46	37,72	2,15	1,18	13,71	6,90	6,86	7,95

1. táblázat. A kataszteri felmérés fennmaradt alapadataiból kinyerhető fajlagos változók tájegységenkénti differenciáltsága²⁷

²⁵ Egyébként szántót tekintve pl. az Ormánságban a kisbirtok volt termelékenyebb, míg Békés-Csanádban a nagybirtok az egy holdra jutó földjövedelmet nézve.

²⁶ Ebből lejön a vetőmag, 1 magyar hold = 2 pozsonyi mérő vetőmag (125 l) = 1200 négyszögöl. Ez alapján becsülhető a maghozam, mely pl. Mosonban így 2:7, a Nagykunságban 2:9.

²⁷ Dávid 1960 és Rózsa 2021 alapadatai alapján saját számítás.

1-2. ábra. Urasági szántók nagysága és aránya (sárga) az 1786-os kataszteri összeírás fennmaradt anyagában / A teljes művelt földterület hasznosításának regionális differenciái 1786-ban a kataszteri felvételezés alapján (sárga a szántó, középzöld a rét és legelő, sötétzöld a kert és erdő). A kis határú Tisza menti településeken alig van szántó, az is zömmel nagybirtok.²⁸

A kataszteri felvételezés során 1865-ben publikált, de 19. század közepi viszonyokat illusztráló adatsor²⁹ jelentősége, hogy Erdélyen és a nagyvárosokon kívül elérhető az ország egészére, és korlátozott mértékben ugyan, de ugyancsak *lehetővé teszi a nagybirtokok és kisbirtokok hozamának kiszámítását* is. Statisztikailag értelmezhető mennyiségben szerepelnek ugyanis olyan települések, ahol csak kisbirtok, illetve csak nagybirtok (a pusztákat ugyanis ekkor külön írták még össze, és gyakran csak 1-2 nagybirtok volt rajtuk) volt kimutatható (ahol mindkettő jelen volt, ott értelemszerűen nem lehetséges a településszinten megadott összjövedelem lebontása). A 2. táblázat alapján világos, hogy a korábbi feltételezés, hogy *a nagybirtok egy kataszteri holdra jutó termelékenysége nagyobb, mint a kisbirtoké a robot felszámolása utáni kor kezdetén, helytálló*. A kisbirtok a nagybirtok fajlagos termelésének csak 60-66%-át adta. (Ez azonban csak gazdasági, de nem szociális értelemben indokolja a rendszer fenntartását).

²⁸ Dávid 1960 és Rózsa 2021 alapján.

²⁹ Magyarország művelési ágak szerinti terjedelme és földjövedelme. Pest, 1866.

Indikátor	Kisbirtokok (minta)	Nagybirtokok (minta)	Nagybirtok 1-2 kisbirtokkal	Országos érték és átlag**
birtokok száma	126 758 / 2 010 000	187 / 23 685	138*+235	2 034 630
teljes hasznosított terület (hold)	1 380 000	409 000	131 487	33 510 620
nettó jövedelem (Ft)	3 610 000	1 944 000	599 600	98 056 000
átlagos birtokméret (kh)	10,9	2190	1000	16,5
1 birtok átlagos nettó jövedelme (Ft)	28,5	10 395	4500*	48,2
1 holdra jutó nettó jövedelem (Ft)	2,6	4,7	4,6	2,9
hasznosított terület aránya (%)	92	80	95	91
vizsgálati minta	a gazdaságok 6,2%-a, a föld 4,1%-a, a jövedelem 3,7%-a	gazdaságok 1,1%-a, a föld 1,3%-a, a jövedelem 2%-a	a föld 0,4%-a, a jövedelem 0,6%-a	100

*Csak a nagybirtokkal számolva.

**Erdély és Horvátország és néhány nagyváros (pl. Debrecen) nélkül.

2. táblázat. A kisbirtok és a nagybirtok jövedelmezőségének különbségei Magyarországon 1865-ben (tiszta kataszteri földjövedelem, állattartás nélkül)³⁰

Vajon a kisbirtok és nagybirtok között fennálló jövedelmi különbség oka a technológiai különbségben vagy inkább abban keresendő, hogy 1848 után a nemesség a jobb minőségű földeket szerezte meg?³¹ Szekfű Gyula köre a dúlónevek alapján amellest érvel, hogy a nagybirtokosok földjeiket nem a parasztoktól sajátították ki, hanem a 19. században feltört területekből alakították ki, tehát alapvetően nem jó minőségű földek, így nem is lehetett kiemelkedő a jövedelmük (ezért aztán ezt eltagadni-manipulálni sem kellett). Fenti eredményünk azonban ellentmondani látszik Szekfű elképzelésének.

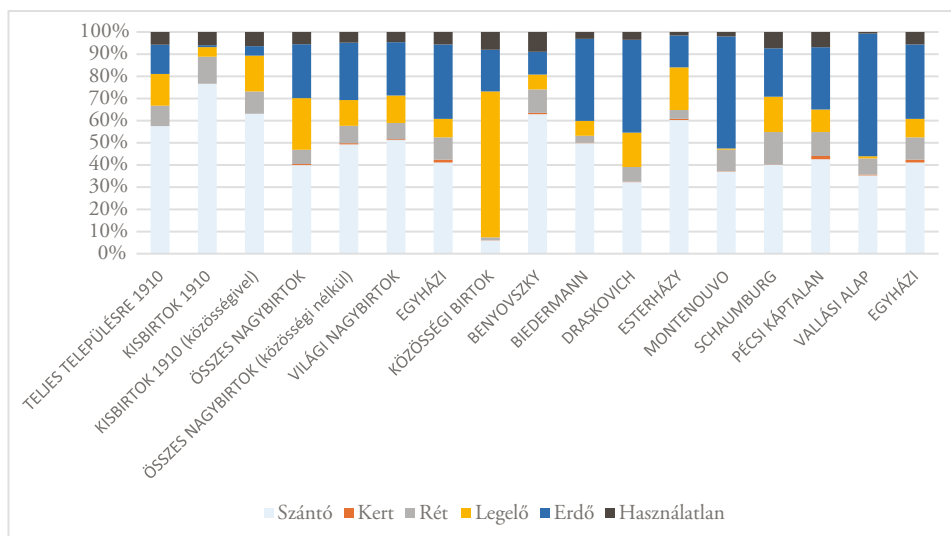
De csak látszólag: meglepő ugyanis, de – ha más módszerrel közelítünk az adat-sorhoz – 1865-ben a 6 forint/hold tiszta kataszteri földjövedelem³² feletti településeken a kisbirtok felülreprezentált volt (323 000 gazdaság, vagyis a kisbirtokok 15%-a szemben

³⁰ Demeter 2018.

³¹ Eddie 1996: 178. A nemesi 48-as hagyományokat képviselő Berzeviczy szerint is a volt jobbágy-ság a kedvezményezettje a neoabszolutizmus kori átalakításnak. Berzeviczy 1922 (2013).

³² 1865-ös (és 1910-es) adataink csak a növénytermesztés értékét adják meg, az állattenyésztésé hiányzik. Az itt említett 6 forintos érték jóval az országos átlag felett volt.

a 2635 nagybirtokkal, ami a nagybirtokok 10%-a). Ez látszólag éppen Szekfű álláspontját erősíti (a nagybirtokok földminősége nem volt kiugró), vagy Eddie téziséét cáfolja (miszerint a nagybirtokosok tendenciózusan és tömegesen *nem* csaltak a földadóval a földek minősítésén keresztül – bár ekkor, 1865-ben, még más adórendszer működött). Mivel azonban a településen belüli birtokmegoszlás (és így a földminőség eloszlása) nem ismert, így ezen adatok nem (sem) lehetnek perdöntők.³³ A másik véglet, az 1-2 Ft/hold (átlag alatti) nettó kihatallal bíró települések esetében 6630 nagy- és 466 000 kisbirtokot számoltunk összesen, ami 28% és 23%. Itt a nagybirtok felülreprezentált, de ennek a rossz hozamot mutató nagy erdőbirtokok is az okai (a kilisztázott nagybirtokokot térképre víve ez egyértelműen látszik). Azaz a földhasználat tehát komolyan befolyásolja a birtoktípusok hozamát.³⁴ Sőt, a 2. táblázat mintájában mutatott alacsony csoportátlag ellenére a kisbirtok sem *egységesen* volt gyenge termelékenységgel jellemezhető. Baranyában például a kisbirtok nem mutatott rosszabb holdankénti hozamot, mint a nagybirtok, mert a kisbirtokon nagyobb volt a szántóterületek aránya, ez pedig nagyobb holdankénti jövedelmet mutatott, mint a többi földhasználati mód (3-4. ábra).

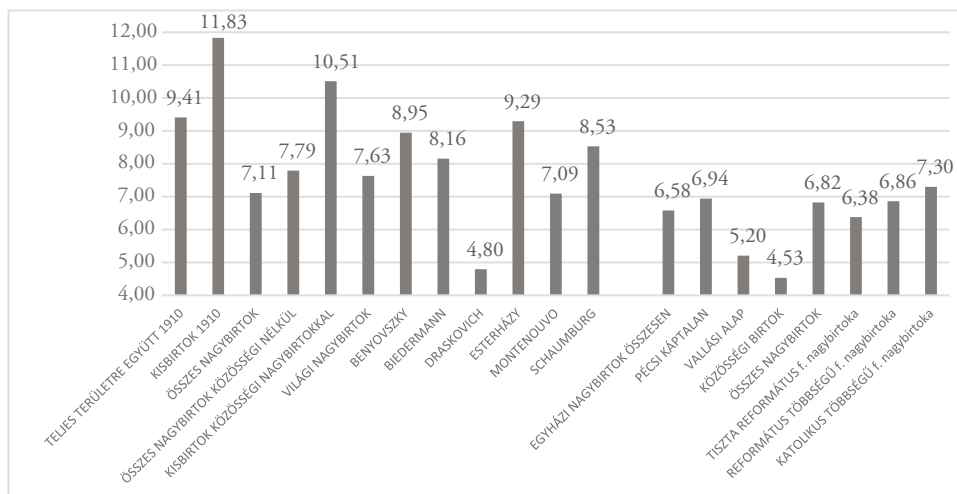
3. ábra. A földhasználat jellege a különféle baranyai birtoktípusok esetében 1910-ben³⁵

Az viszont kérdéses, hogy az 1875-ös adóreform után, mikor a kataszteri tiszta jövedelem vált adóalappá, is ez maradt-e a helyzet. A mai országterületen statisztikai

³³ A 6 Ft feletti kihatallnál a kisbirtokok között szerepelnek olyan települések, mint Ruszt és Kismarton (nagybirtokot egyik helyen sem írtak össze, tehát nem arról van szó, hogy az „húzza” felfelé az átlagot), melyek egészen biztos, hogy speciális agrárkultúrájuknak köszönhetik a csoportba kerülést (szóló).

³⁴ Ruszt és Kismarton példája is ezt támasztja alá.

³⁵ Demeter–Koloh 2020.

4. ábra. Egy kataszteri holdra jutó nettó földjövedelem a két baranyai járás (az Ormánság és a Hegyhát területe) különböző részhalmozain (1910)³⁶

értelemben véve 1 főre vetítve nem állja meg a helyét az állítás, hogy az adórendszer a nagybirtoknak kedvezett, és a kisbirtok 1 holdra jutó adója abszolút értékben magasabb volt.³⁷ 1910-ben a nagybirtok dominálta településeken a fejenkénti direkt adó 20 K (arisztokrata nagybirtokokon egyenesen 30 K), a kisbirtok dominálta településeken 15 K volt (a mai országterületre vetítve). Ha az adót településtípusra aggregáljuk, akkor sem igaz a nézet. A nagybirtokkal nem rendelkező települések átlagos adója holdanként 6,5 K volt, míg a nemesi birtokok dominálta településeken ugyanennyi, az arisztokrata nagybirtok dominálta falvak 1 holdjára 7,3 K jutott, a hitbizomány jellegű nagybirtokkal rendelkező falvakban 8 K/kh volt az átlagos adó, a nem nemesi nagybirtokon viszont 9 korona. Településtípusok esetében tehát nem állja meg a helyét az iménti feltételezés (legfeljebb a településen belül, birtokszinten). Mivel a direkt adók a földadó mellett háztartási, vállalati és ipari komponenssel is rendelkeztek, és mert Szilágyi Zsolt történeti HDI-számításaiban a direkt adót a hiányzó GDP pótlására használni indokolhatónak tartotta, így leszögezhető, hogy az itt bemutatott adóértékek a jövedelmi viszonyokra is utalnak (és alátámasztják Móricz feltételezését, illetve a nagybirtok nagyobb jövedelmező képességét).

A másik hipotézis, miszerint annak, hogy a nagybirtok holdanként kevesebb adót fizet (nem is fizet kevesebbet), az az oka, hogy a nemesség politikai ráhatással, az adózás manipulálásával elérte földjei leminősítését az aranykorona-rendszerben, sem tartható Eddie szerint.³⁸ Nagy Mariann is arra a következtetésre jut, hogy minél

³⁶ Demeter–Koloh 2020.

³⁷ Balla 1969: 215; Für 1969: 36–37.

³⁸ Eddie 1996: 75–88.

nagyobb a kisbirtok aránya egy megyében, annál kisebb a tiszta földjövedelem ($r = -0,39$), ellenben *a nagybirtokok arányának növekedésével párhuzamosan nő a bevétel*.³⁹ Sajat, országos vizsgálatunk azt erősítette, hogy a *csonka* országterület nagybirtok dominálta falvaiban az egy lakosra (27,8 vs. 21 K) és kisebb mértékben az egy holdra jutó kataszteri földjövedelem (10,5 vs. 8,6 K) is magasabb volt a kisbirtok dominálta települési átlagnál. Ugyanakkor az *egész* országterületet nézve a különbség csökken, 1935-re pedig szinte el is tűnik! Tehát a jelenség generációk között mérhető dinamikát mutatott.⁴⁰

A 19. század közepére vonatkozóan még egy esettanulmány segítségével próbáltunk következtetéseket levonni a nagybirtok és kisbirtok termelékenységével kapcsolatban. 1857-ben több összeírás is készült az egykori Harruckern-birtokokról,⁴¹ és itt a több mint 80 birtok esetében kiszámítható az egy holdra jutó tiszta földjövedelem (Ft-ban). Mivel az is ismeretes, hogy e nagybirtokok mely település közigazgatási határainál helyezkedtek el, így tiszta jövedelmüket össze lehetett vetni az 1865-ös települési (és pusztákon mért) átlagjövedelem értékével. Így pontosabban rávilágíthattunk a nagybirtok és kisbirtok termelékenységének különbségeire. A kapott kép meglehetősen hektikus, mert a nagybirtok holdankénti tiszta hozama mérettől függetlenül 5-9 Ft/hold között szórt, és az esetek egy részében ez kisebb volt, mint a teljes települési átlag (melybe a kisbirtokokat is beleértjük). Mivel ennek oka nem a nagybirtokok méretkülönbsége volt (azaz mérettől függetlenül diverzek voltak jövedelmi viszonyaik), megvizsgáltuk a területhasználat szerepét is.

Érdekes módon a nagybirtok akkor jövedelmezett jobban a kisbirtoknál, ha a szántók részesedése meghaladta a 75%-ot a nagybirtokon. 60-70% közötti szántóarány esetén a nagybirtok holdankénti hozama megegyezett a települési átlagos tiszta földjövedelemmel, ez alatti értéknél pedig a kisbirtok vezetett (3. táblázat). *A nagybirtok tehát egyoldalú monokultúrás gazdálkodás esetén volt versenyképesebb*, amit nem mindenütt lehetett kivitelezni a talajadottságok miatt. „Átlagos” területhasználat esetén azonban nem volt előnye a településsel (és benne a kisbirtokokkal) szemben. (Ha különválogatjuk a 100–500 kat. hold közötti birtokokat, akkor a hozam nem tér el jelentősen.) Implicite persze ez azt jelenti, hogy a nagybirtok lehetett jobb minőségű (legalábbis a gabonatermelés mint a kor húzóágazata szempontjából), hiszen itt nyílt lehetőség a terület szántóinak kiterjesztésére (a kisbirtok hasonló irányú földhasználati változásait viszont a megélhetési kényszer, ill. esetleges relatív munkaerő-felesleg is vezethette).

³⁹ Nagy 2003: 36.

⁴⁰ Demeter–Pénzes 2022.

⁴¹ MNL BéML IV. Megyei törvényhatóságok, szabad királyi városok és törvényhatósági jogú városok B. 156. A Csabai Cs. Kir. Vegyes Szolgabírótság iratai 1133/1857. Birtokosok kimutatása községként 1857-ben; MNL BéML V. Mezővárosok, rendezett tanácsú városok, községek. B.202. Szarvas mezőváros iratai 635/1857. A 100 holdnál többel rendelkező földbirtokosok névsora; MNL BéML V. Községek B. 317. Gyoma nagyközség (1872-ig mezőváros) iratai b. Közigazgatási iratok 823/1857. A 100 hold feletti birtokosok kimutatása; MNL BéML V. Városok B. 302. Békéscsaba nagyközség iratai b. Tanácsülési jegyzőkönyvek 582/1857. A 100 holdnál többel rendelkező földbirtokosok névsora.

Birtokos	Település	Szántóföld		Rét és kert		Szőlő		Legelő		Összesen		Jövedelem Ft	Nagybirtokon jövedelem Ft/ hold	Teljes közig. határon belül		Szántó % a nagybirtokon
		hold	hold	hold	kapás	hold	hold	hold	Teljes területen (Ft/hold)							
Apponyi György gr.	Orosháza Kis-Csáköval	633	1					680		1316		6125	4,65	5,49		48,10
Apponyi György gr.	Csaba	3353	1020	20				1166		5561		32099	5,77	6,25		60,29
Bajzáth György	Szentetonya	608	64					63		736		5802	7,88			82,61
Bakai Dániel	Csaba határában	61	43	1				6		113		608	5,38	6,25		53,98
Bartók (ábarai és bartóki) József	Csaba határában	76	12					46		135		807	5,98	6,25		56,30
Batthyányi László gr.	Csáköi- puszta, Csaba, Kondoros	3912	10					255		4178		34205	8,19	6,25		93,63
Baumgarten testvérek	Orosháza	1216	144					582		1942		11074	5,70	5,49		62,62
Beliczey István	Csaba határában	334	3							338		2867	8,48	6,25		98,82
Beliczey József	Csaba határában	103								103		622	6,04	6,25		100,00
Beliczey Rudolf		214						6		220		1850	8,41			97,27
Bernrieder József (Paks)	Orosháza	327	12							340		2853	8,39	5,49		96,18
Bolza József id. gr.	Csáköi-pusztá, Kondorosi puszta	7316	1086	4				1817		10224		64846	6,34	6,25		71,56

Birtokos	Település	Szántóföld <i>hold</i>	Rét és kert <i>hold</i>	Szőlő <i>kapás</i>	Legelő <i>hold</i>	Összesen		Jövedelem Ft	Nagybirtokon jövedelem Ft/ hold	Teljes közig. határon belül Teljes területen (Ft/hold)	Szántó % a nagybirtokon
						<i>hold</i>	<i>hold</i>				
Botányi Rudolf (Tuczenhaller Lujza)	Csaba	105	1	1	3	111	932	8,40	6,25	94,59	
....	
Wenckheim Antal		1456	337		28	1822	10286	5,65	6,25	79,91	
Wenckheim Béla b.	Csaba	1103				1103	6624	6,01	6,25	100,00	
Wenckheim Józsefné	Csorvás	435				435	2602	5,98	5,71	100,00	
Wenckheim Károly	Csorvás	310				310	1861	6,00	5,71	100,00	
Wenckheim Rudolf	Csorvás	489				489	2938	6,01	5,71	100,00	
Wenckheim Viktor b.	Csorvás	163				163	979	6,01	5,71	100,00	
Wodianer Móric és Albert	Gyoma	2599	4201	3	3141	9945	27647	2,78	3,42	26,13	
Wodianer Móric és Albert	Csorvás	723				723	4338	6,00	5,71	100,00	

A 100–500 kat. hold közötti birtokok kurzíválva. Kiemelt háttérrel a teljes települési átlagnál nagyobb fajlagos hozammal rendelkező nagybirtokok, továbbá azon települések, ahol a szántó aránya 80% feletti.

3. táblázat. A nagybirtok (100 kat. hold feletti) és a teljes település egy holdra jutó tiszta kataszteri jövedelme közötti különbség és annak kapcsolata a nagybirtok területhasználataival az egykori Harruckern-uradalom területén 1857/1865 (részlet)⁴²

⁴² Forrás: lásd, 41. lábjegyzet. A teljes táblázatot lásd: Demeter–Szilágyi–Túri 2021.

A földminőséget és földhasználatot mint befolyásoló tényezőket félretéve, csak a birtokméretre fókuszálva Békés, Csongrád és Csanád általunk vizsgált 42 települése esetében 1865-ben összességében a nagybirtok mintegy 25%-kal jobb holdankénti tiszta földjövedelmet mutatott, mint a kisbirtok (4. táblázat) – az állattartás szerepét azonban ez esetben, miként korábban sem tudtuk kvantifikálni, így nem tudjuk megmondani, milyen irányba és mennyivel módosítaná a differenciát. A tiszta földjövedelem alapján szintén nem állapítható meg, hogy vajon a bevétel/kiadás hányados melyik birtoktípusnál volt jobb (melyik a hatékonyabb), és azt sem, hol kisebb a kiadás (kisebb tőkeigényű), hiszen csak a kvázi bevétel mínusz kiadás érték (ez a tiszta kataszteri földjövedelem Keleti Károly 1868-as definíciója szerint)⁴³ áll rendelkezésre. Ugyanezen adatbázisunk segítségével azonban lehetőség nyílik arra, hogy megvizsgáljuk, a földminőség hogyan befolyásolja a jövedelmeket, illetve arra is, hogy elemezzük, a nagybirtokok jobb földeken helyezkedtek-e el, vagy nem (és így nem ez az oka a tiszta földjövedelem egy holdra vetített értékében mutatkozó különbségnek).

Domináns üzemszerkezet településenként		Jövedelem Ft/kat. hold	Jövedelem Ft/birtokos	Birtokméret (kat. hold)
VEGYES (25)	Átlag	4,30	135,0	31,40
KISBIRTOK-DOMINANANCIA (5)	Átlag	4,24	61,1	14,44
	Szórás	0,72	34,7	-
NAGYBIRTOK-DOMINANANCIA (12)	Átlag	5,43	29846,0	5494,31
	Szórás	1,42	31905,2	-
ÖSSZES (42)	Átlag	4,45	8615,6	1933,97
	Szórás	1,55	21396,4	-

4. táblázat. A nagybirtok és kisbirtok holdankénti jövedelmének különbségei 1865-ben⁴⁴

A fenti, 4. táblázatunk úgy készült, hogy az 1865-ben publikált összeírás tartalmazza a nagybirtokok és kisbirtokok számát és külön a pusztákat is (sajnos területüket nem, így csak a településeket és pusztákat tudtuk minősíteni jelleg alapján). 1858-ból azonban fennmaradt egy genetikai talajtérkép is a területre (Európában a második), melyre rávetítve a közigazgatási határokat (5. ábra) és az 1865-ös holdankénti földjövedelem-értékeket megállapíthatóvá válik a földminőség szerepe a hozamokban és a nagybirtok földminősége. Az egy holdra és egy birtokra jutó földjövedelem a legmagasabb a löszön volt (5. táblázat), ami arra is utal, hogy a löszön zömmel nagybirtokok terpeszkedtek, míg ezzel szemben a homokon vagy a szikesen kisbirtok-dominanciát

⁴³ Keleti 1868: 7–14.

⁴⁴ Demeter–Szilágyi–Túri 2021.

tapasztalhatunk 1865-ben. Ez utóbbiak közül a homokon lévő kisbirtokok holdankénti hozama jó volt, a szikeseken-korhanyokon lévőké viszont rossz. Nagybirtokdominancia jellemezte még a szikeseket, rossz hozammal és a szikes-lőszös vegyes határú településeket, magas, átlag feletti hozammal. Azaz leszögezhető, hogy a nagybirtokok zömmel jobb földeken helyezkedtek el.

Talaj (településszám)		Tiszta jövedelem Ft / kat. hold	Tiszta jövedelem Ft / birtokos	Kataszteri hold / birtok
homok IV (1)	Átlag	5,49	97,38	17,74
korhany (2)	Átlag	2,38	103,25	43,36
	Szórás	1,43	53,73	-
lősz I (8)	Átlag	5,91	23076,77	3903,40
	Szórás	1,13	34810,94	-
szikes II (14)	Átlag	3,51	1811,74	516,68
	Szórás	1,30	6455,94	-
szikes és korhany (1)	Átlag	2,32	68,75	29,66
szikes és kötött agyag (2)	Átlag	3,47	56,81	16,35
	Szórás	0,13	54,93	-
szikes és lősz (14)	Átlag	5,09	10813,64	2126,25
	Szórás	1,04	23071,63	-
összesen (42)	Átlag	4,45	-	-

5. táblázat. Egy holdra, egy birtokra eső tiszta földjövedelem (Ft-ban) talajtípusonként és a talajtípusonkénti átlagos birtoknagyság 1865-ben⁴⁵

Az összevetés relevanciáját növeli, ha az azonos talajon lévő kis- és nagybirtokok termelékenységét hasonlítjuk össze (6. táblázat), mert ez rámutat az üzemforma (és a termesztett kultúra) talajsemleges hatékonyságára. Azaz hogy a nagybirtok egy holdra jutó földjövedelme azért magas, mert modernebb gazdaság piacképesebb kultúrákkal, vagy csak azért, mert jó talajon fekszik. A kombinált lekérdezés során az derült ki, hogy lősz esetében egyértelmű a nagybirtok mint üzemforma nagyobb hatékonysága, míg szikes talaj esetében a kisbirtok vezet – nyilván azért, mert a kisbirtokos rá volt kényszerítve egy minimális mennyiség akár erőn felüli megtermelésére az életben maradáshoz, míg a nagybirtokon nem volt kényszer a rossz talaj – jó terméseredmény kombináció.

⁴⁵ Demeter–Szilágyi–Túri 2021. Saját számítások az 1858-as talajtérkép és az 1865-ben publikált jövedelmi adatok alapján.

Lőszös-szikés talajú települések esetében nem volt lényeges differencia a kis- és nagyüzemi forma között, a többi talaj esetében pedig nem lehetett a két üzemszerkezetet összevetni.

Domináns talaj (1858)	Üzemszerkezet (településszám, átlagos birtokméret)		Jövedelem Ft / kh	Jövedelem Ft / birtokos
homok	VEGYES birtokszerkezet (1)	Átlag	5,49	97,38
korhany	VEGYES birtokszerkezet (2)	Átlag	2,38	103,25
		Szórás	1,43	53,73
lősz	KISBIRTOK-DOMINANCIA (2) (79 kh)	Átlag	4,67	370,32
		Szórás	1,94	438,93
	NAGYBIRTOK-DOMINANCIA (6) (4848 kh)	Átlag	6,32	30645,59
		Szórás	0,46	37702,86
	ÖSSZES (8)	Átlag	5,91	23076,77
		Szórás	1,13	34810,94
szikés	VEGYES birtokszerkezet (12)	Átlag	3,52	90,46
		Szórás	1,38	26,60
	KISBIRTOK-DOMINANCIA (1) (4 kh)	Átlag	4,06	36,79
	NAGYBIRTOK-DOMINANCIA (1)	Átlag	2,74	24242,00
	ÖSSZES (14)	Átlag	3,51	1811,74
		Szórás	1,30	6455,94
szikés és korhany	(1)	Átlag	2,32	68,75
szikés és kötött agyag	VEGYES birtokszerkezet (1)	Átlag	3,38	95,65
		KISBIRTOK-DOMINANCIA (1)	Átlag	3,57
	ÖSSZES (2)	Átlag	3,47	56,81
		Szórás	0,13	54,93
szikés és lősz	VEGYES birtokszerkezet (6)	Átlag	5,53	183,82
		Szórás	0,76	78,97
	KISBIRTOK-DOMINANCIA (3) (18 kh)	Átlag	4,52	83,67
		Szórás	0,82	20,48
	NAGYBIRTOK (5) (6122 kh)	Átlag	4,90	30007,40
		Szórás	1,38	31837,53
	ÖSSZES (14)	Átlag	5,09	10813,64
		Szórás	1,04	23071,63

6. táblázat. Talajtípusok és üzemszerkezet szerinti jövedelmi differenciák (Ft-ban) 1865-ben⁴⁶

⁴⁶ Saját számítások az 1858-as talajterkép és Magyarország művelési ág szerinti területe és földjövedelme alapján.

További kérdés viszont, hogy hogyan került a nagybirtokosok kezére a jó minőségű föld. Éppen ezért rávetítettük a talajtérképet Harruckernek az 1780-as évekbeli földhasználatát bemutató térképére is (6. *ábra*), mely egyébként településszintű összesített adatokat is tartalmazott (sajnos hozamot, ill. az uradalom és a telki állomány adatainak elkülönítését a fentebb elemezett kataszteri felvételezésekkel szemben nem tartalmazott). Kutatásaink rámutattak, hogy 1780 körül a löszös területek zöme vízpártól távol lévő legelő hasznosítású föld volt (7-8. *táblázat*), mely tehát közjóságnak minősülve 1848 után döntően az uraság kezébe került (esetleg kiadta bérbe, mert ez a 18. században is dívott). E területek a gabonakonjunktúra indukálta területhasználat-változás eredményeként szántóvá alakulva magas hozamot mutattak ekkor a több évtizedes trágyázásnak és pihentetésnek köszönhetően. A legelőkből átalakult urasági szántók többi talajtípussal szembeni előnyét fokozta, hogy a kisbirtok-dominanciájú települések itt zömmel vízközeliek voltak, a szabályozások pedig éppen 1865 táján kezdődtek, így az ennél korábbi földjövedelem-adatok tehát még egy vízhatásnak jobban kitett, sós talajképző kőzetű terület hozamait mutatják. Ez implicite azt is jelenti, hogy a szabályozás itt a kisbirtok számára többször kedvező helyzetet generált (bár a vizet vesztő korhany-tözeget a szél és a taposás is könnyen károsítja, a tömörödés miatt pedig a felszín magassága is csökken, azaz a talajvízszint leszállása csak kezdetben jelentős). Ezzel szemben a 18. század végi Közép-Tisza-vidék kapcsán láttuk, hogy ott a vízpártok árterein zömmel nagybirtokok, illetve rét-legelő hasznosítású, 1848 után urasági földdé váló közföldek domináltak, így ott a vízszabályozás a nagybirtoknak kedvezett.

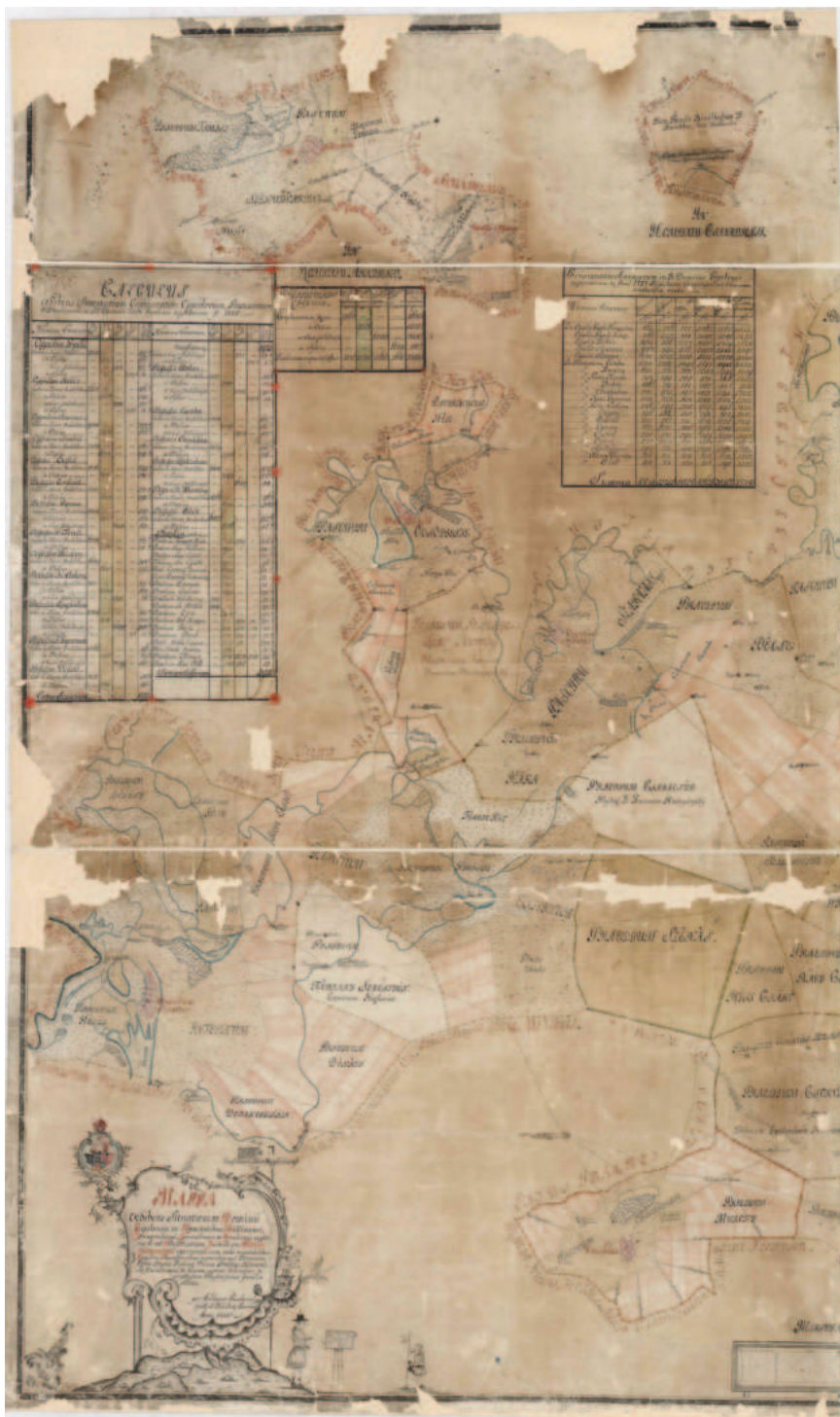
Talaj típusa (település, db)	Nagy- birtokos	Kis- birtokosok	Kisbirtokos/ nagybirtokos	Szántók	Rétek	Legelők	Erdők	Szőlők	Nádasok	Haszná- vehetlen
homok IV 1	23,00	3178,00	138,17	65,84	4,33	25,16	0,00	1,54	0,00	3,13
korhany III 2	12,50	409,00	32,72	18,06	29,74	16,28	10,64	0,21	7,99	17,09
lösz I 8	10,38	180,38	17,39	60,37	19,04	17,02	0,39	0,16	0,00	3,01
szikés II 14	17,21	1263,50	73,40	44,02	16,13	28,95	2,92	1,22	1,03	5,73
szikés és korhany 1	4,00	702,00	175,50	34,91	29,17	21,47	0,47	0,84	2,31	10,83
szikés és kötött agyag V 2	3,00	425,50	141,83	37,98	12,40	31,62	3,86	3,17	0,42	10,55
szikés és löszös 14	9,93	519,07	52,28	59,89	9,44	23,21	0,94	0,64	0,78	5,10
Összes 42	12,40	760,67	61,32	51,20	14,96	24,02	2,06	0,87	1,06	5,83

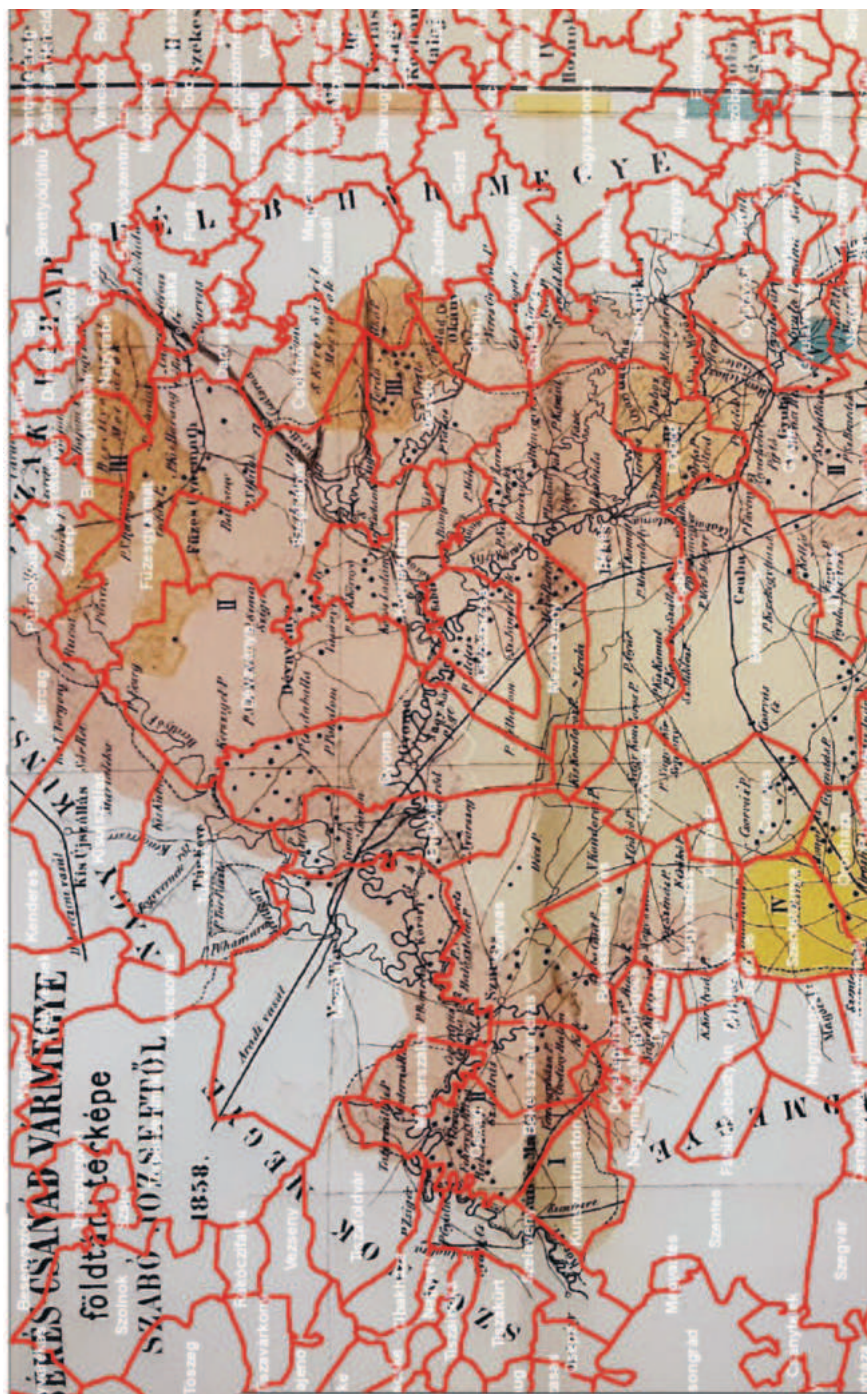
7. táblázat. Az egyes talajtípusokon kialakult területhasználati differenciák (%-ban) és az üzemformák jellege 1865-ben⁴⁷

Pusztá	Földminőség 1858	Talaj, 1858	Szántó, %	Rét, %	Legelő, %	Erdő, %
Kígyósapáti pr.	2	szikés	0,00	4,76	95,24	0,00
Nagykondoros pr.	1	lösz	0,00	0,00	100,00	0,00
Nagy Csákó	1	lösz	0,00	0,00	100,00	0,00
Kis Csákó	1	lösz	0,00	0,00	100,00	0,00
Csorvás dominale	1	lösz	0,00	0,00	100,00	0,00
Csorvás comm.	1	lösz	0,00	0,00	100,00	0,00
Eperjes pr.	1	lösz	0,00	0,00	100,00	0,00
Szénás pr.	2	szikés	0,00	0,00	100,00	0,00
Kis Kamut pr.	1	lösz	100,00	0,00	0,00	0,00
Szt. Miklós pr.			100,00	0,00	0,00	0,00
Csejti Pr.	2	szikés	0,00	0,00	100,00	0,00
Bélmegyer pr.	2	szikés	0,00	55,03	40,46	4,51
Gerla pr.	3	korhany	0,00	44,48	44,48	11,04
Ölyved pr.	3	korhany	0,00	73,61	24,51	1,88
Királyhegyes pr.		lösz	0,00	12,27	87,73	0,00
Apáca pr.	1	lösz	0,00	0,00	100,00	0,00
Tamás pr.	2	szikés	0,00	40,20	24,87	34,93
Kis Péll pr.	5	kötött agyag	0,00	24,97	75,03	0,00

8. táblázat. Az 1790-ben praediumként funkcionáló földek területhasználata és földminősége (1858)

⁴⁷ Saját számítások az 1858-as talajtércép és az 1865-ben publikált jövedelmi adatok (*Magyarország művelési ág szerinti területe és földjöveldelme*) alapján. A domináns földhasználati formá(ka)t kiemeltük.

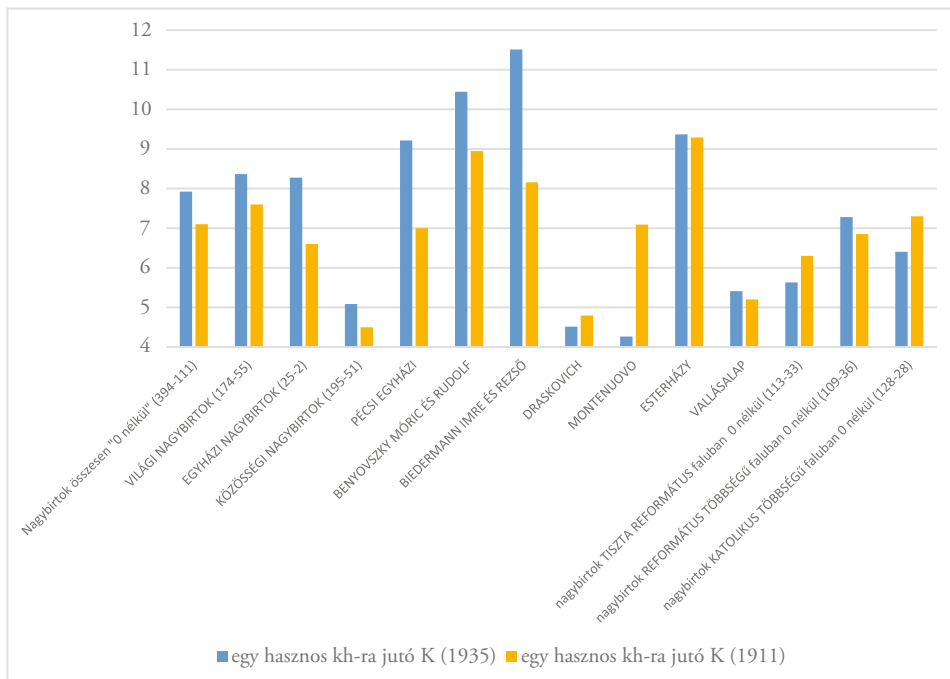
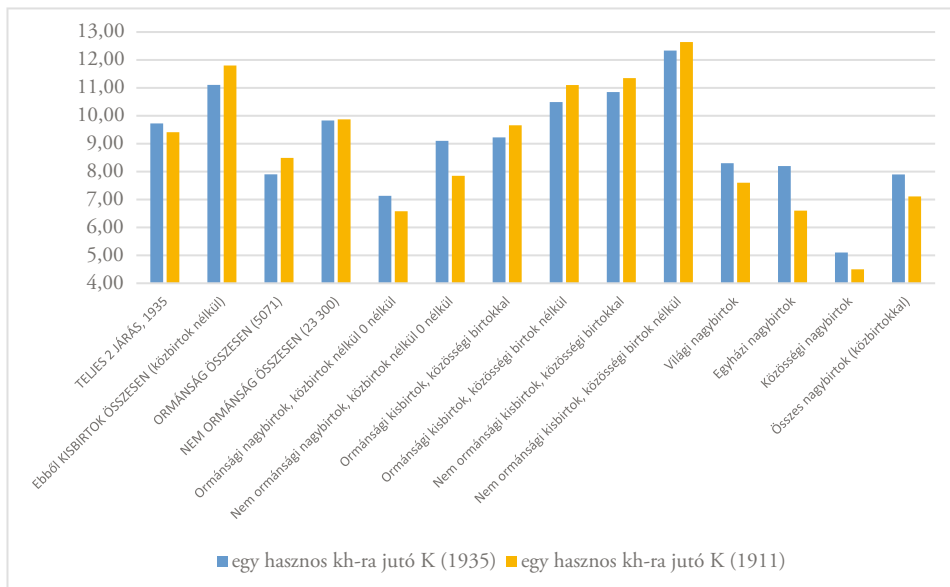
5-6. ábra. A Harruckern-birtokok adatolt térképe vetületbe húzás előtt (18. század vége: BéML XV.1.a.48.). / Az 1858-as békés-csanádi talajtérkép fedetése az 1886 utáni településhatárokkal. Részlet.

A talajviszonyok és tiszta kataszteri földjövodelmek közötti kapcsolatot 1910-ben is megvizsgálhatjuk, hiszen a genetikai talajtípus konzervatív tulajdonságnak tekinthető – legalábbis 50 év távlatában –, a települési földjövodelmek pedig ekkor már földhasználati formánként is rendelkezésre állnak (egyébként 1883-ból is), és nemcsak az összesített érték érhető el, mint az említett 1865-ös kiadványban (9. táblázat).

Földminőség (települések)	Összes jövodelme K/ kat. hold	Erdő-jövodelme K/ kat. hold	Szőlő-jövodelme K/ kat. hold	Szántó jövodelme K/kat. hold	Legelő jövodelme K/ kat. hold	Rét jövodelme K/ kat. hold	Össz-jövodelme 1 birtokra	Átlagos birtokméret (hold)
agyagos V (3)	12,41	3,80	16,87	14,26	2,85	6,16	243,49	18
homok IV (3)	20,56	8,47	23,17	20,61	9,21	12,04	128,93	6
korhany III (4)	11,83	7,27	15,17	13,30	5,03	11,13	203,13	17
korhany és szikes (4)	10,06	8,44	13,34	11,44	3,10	7,21	133,14	13,5
löss (34)	16,85	5,44	21,34	17,33	7,25	8,29	5828,85	295
löss és szikes (2)	19,19	9,63	22,82	22,17	7,95	9,40	329,68	19
szikes II (21)	11,95	6,16	18,85	13,50	4,35	6,20	315,00	24
szikes és lösz I és II (14)	23,26	6,26	17,51	18,15	4,96	7,56	161,16	9,5
Összesen: 85	16,09	6,25	19,23	16,10	5,74	7,68	2405,99	125

9. táblázat. A különböző talajtípusokon lévő települések egy holdra és egy birtokra jutó jövodelmi viszonyainak differenciái, valamint az átlagos birtokméret és a talajtípus összefüggései 1910-ben⁴⁸

⁴⁸ Saját számítás az 1858-as talajterkép és Békés / Csanád / Arad stb. vármegye adóközségeinek területe és kataszteri tisztajövodelme művelési áganként és osztályonként az 1909. évi V. t. c. alapján.

7-8. ábra. A kis- és nagybirtokok tiszta kataszteri földjévedelmeinek különbségei különféle tipizálás esetén 1935-ben, aranykorában⁴⁹

⁴⁹ Demeter–Koloh 2021.

1935-re a Pécs környékén vázolt, a kisbirtok tiszta kataszteri földjövödelmére vonatkozó kedvező tendencia is megfordult. A kisbirtok egy holdra jutó földjövödelme az 1911-es közel 12 koronáról 11 korona alá esett, míg a nagybirtoké 8 korona fölé emelkedett, sőt a Biedermann- és Benyovszky-birtokokon 10-11 korona feletti értékre ugrott egy hasznos hold föld tiszta jövödelme a világháború előtti 8-9 koronáról (7-8. ábra). Országos kutatásaink viszont arra utalnak, hogy a kisbirtok volt, mely utolérte a nagybirtokot a tiszta kataszteri földjövödelmi értékek alapján.

Az 1937-es gazdacímtár (miként az általunk nem használt 1910-esé is) jelentősége e vizsgálatsor szempontjából az, hogy településenként aggregálva a nagybirtok összterületét és összjövödelmét lehetőség nyílik a kisbirtok termelékenységének megállapítására is, amennyiben a nagybirtok össz méretét és jövödelmét kivonjuk az 1935-ben a KSH által összeírt települési összjövödelemből és összterületből. Emellett a két forrás kombinációja azt is lehetővé teszi, hogy a társadalmi-gazdasági sajátosságokat a nagybirtok településenkénti aránya alapján vizsgáljuk (60%, 40% és 20% feletti alcsoportokra bontva azt).⁵⁰ (A GIS-ta Hungarorum 1910-es adatbázisát is bevonva a vizsgálatba pedig az új, 1920-as határok közötti területre szűkítve lehetővé válik a társadalmi-gazdasági mutatók 1910-es értékének kiszámítása a fenti alcsoportokban.)

1935-ben mintegy 1970 településen találhattunk 500 hold feletti nagybirtokot, 500 településen 100–500 hold között volt a nagybirtok(ok) méretének összege, 275 településen pedig csak 100 hold alatti birtoktesttöredékeket írtak össze. Mintegy 600 településen pedig nem volt nagybirtok. Összességében tehát a települések 56%-án volt 500 hold feletti birtoktest! Általában elmondható, hogy ott, ahol a nagybirtok összterülete meghaladta az 500 holdat, ott a települések termőterületéből való részesedésük átlagosan 60% felett volt, míg ott, ahol nagybirtoktöredékekkel találkozunk (100 kh alatt, pl. másik település területéről átlógó nagybirtok), ott ez csak 20% (míg az országos átlag 50%). A 100–500 hold közötti nagybirtokméret esetén a települések művelt területének 42%-át foglalta el a nagybirtok. Az 1 hold alatti *törpebirtokok aránya* viszont mindhárom típusnál 23–28% között mozgott (10. táblázat).

⁵⁰ Csak az 500 hold feletti birtokosokat rögzítettük, de több településen is lehetett birtokuk, így 10-20 holdas töredék birtokok is felvételre kerültek.

Nagybirtok (esetszám)	A nagybirtok átlagos kat. tiszta jövedelme, aK	A nagybirtok holdankénti földjövedelme 1935-ben, aK	1 hold alatti birtokok számaránya 1935-ben (1=100%)	100 hold feletti terület aránya (1=100%)	Összes földbirtok átlagos területe (kh)	Összes földbirtok kat. átlagos tiszta föld-jövedelme 1935-ben, aK	Ebből a kisbirtok átlag-jövedelme 1935-ben, aK	Kisbirtok egy holdra jutó kat. tiszta földjövedelme 1935-ben, aK	Demeter-féle fejlettség, 1910
500 alatt (502)	2058,86	7,169	0,232	0,422	1409,34	11305,76	9100,36	7,299	1,214
500 felett (1969)	18926,28	6,643	0,262	0,600	5519,81	47914,89	27483,68	6,184	1,379
töredék (275)	262,19	7,534	0,277	0,197	1237,12	11149,84	10829,12	4,935	1,104
Összes település	14047,961	6,830	0,258	0,526	4317,04	37281,86	22403,28	6,264	1,321

10. táblázat. A társadalmi-gazdasági-demográfiai indikátorok 1910-es értéke a nagybirtokállomány 1935-ös alcsoportjaiban⁵¹

A nagybirtokok egy holdra jutó tiszta kataszteri földjövedelme 1935-ben a legkisebb az 500 hold feletti nagybirtokkal rendelkező települések halmaza esetében volt. Ugyanitt a kisbirtok jövedelme is alacsony volt, némileg alacsonyabb a nagybirtokénál. Ellenben 100–500 hold között már fordult a helyzet. Itt a nagybirtok tiszta kataszteri földjövedelme 1 holdra vetítve ugyan magasabb volt, mint 500 hold felett, de a kisbirtoké még ennél is magasabb volt! Ezzel szemben viszont a „töredék” nagybirtokokon a kataszteri földjövedelem meghaladta többi nagybirtok-kategóriában és a kisbirtokon mértet is; a kisbirtok kataszteri tiszta jövedelme pedig itt volt a legalacsonyabb (tehát ahol nagybirtok alig volt). Igaz, hogy ez az utolsó eset viszont „csak” 275 települést érintett. Azaz a nagybirtok jelenléte a kisbirtok egy holdra jutó tiszta kataszteri jövedelmét tekintve mindenképpen kedvező (de nincs feltétlenül ráhatása: a jelenségnek az a vitatott – és határváltozások miatt újfent vizsgálandó – tényező is oka lehet, hogy jobb minőségű földeken nagyobb volt a nagybirtok gyakorisága, és így a környezetében lévő kisbirtokok is jobbak voltak).

Mindez azt erősíti, hogy egy térben és időben diverz jelenségről van szó, mely a piacolt mennyiség (árbevétel), a talajminőség és a földhasználat függvénye is a technológia és a növénykultúra (földhasznosítás) mellett. Éppen ezért a kérdés, hogy a nagybirtok a termelékenyebb, vagy a kisbirtok, nem is dönthető el kategorikusan, hanem a fentiek

⁵¹ *Gazdacímtár 1937, Magyarország mezőgazdaságának... 1935.*

túl függ még vizsgált a mintaterület nagyságától, vizsgálati évetől és a termelékenység mérőszámától, továbbá a statisztikákban nem elérhető jövedelmek nagyságától egyaránt!

Típusok	Átlagos halálózás 1901–1910	6 évnél fiatalabb lakosság aránya, % 1910	Írni-olvasni tudók aránya a teljes népességből, %, 1910 (1=100%)	A községi pótdadó alapjául szolgáló állami adók össze- ge egy főre (1910, K)	Nyers halálózás 1901–1910 között ezrelékben	Írni-olvasni tudók aránya a 6 éves és idősebbek köré- ben 1910	HDI 1910 (Szilágyi Zsolt)
ország 3416 települése	0,024	0,149	0,68	12,08	23,64	77,81	0,38
nagybirtok nélküli 670 település	0,024	0,151	0,68	10,70	22,80	79,35	0,38

Nagybirtok- típus	Lakosság, 1910	Átlagos halálózási ráta 1901–1910	6 évnél fiatalabb lakosság aránya, %, 1910	Írni-olvasni tudók aránya a teljes népességből 1910 (1=100%)	A községi pótdadó alapjául szolgáló állami adók összege egy főre, K, 1909	Nyers halálózási ráta 1901–1910 között, ezrelék	Írni-olvasni tudók aránya a 6 éves és idősebbek körében, % 1910	HDI 1910 (Szilágyi Zsolt)
500 h alatt (502)	900,664	0,024	0,160	0,661	7,177	23,283	78,275	0,382
500 h felett (1969)	3267,898	0,024	0,147	0,686	13,012	24,045	77,125	0,387
töredék (275)	1103,306	0,022	0,161	0,671	7,092	23,464	78,143	0,380
Összes település	2611,682	0,024	0,149	0,683	12,388	23,845	77,440	0,385

11. táblázat. A társadalmi-gazdasági-demográfiai indikátorok 1910-es értéke a nagybirtokállomány 1935-ös alcsoportjaiban

A jövedelmezőség kérdése tehát a fenti vizsgálatssorozattal nem jut nyugvópontra. A jövedelem önmagában egyébként sem feltétlenül minősít egy települést (vagy a rajta uralkodó üzemmódot) fejlettnak vagy fejletlennek, hiszen a jólét relatív fogalma számos

más (egészségi, környezeti, kulturális stb.) tényezőtől is függ a mai szemlélet szerint. De egyébként is: a nagybirtok dominálta településeken megtermelt jövedelem jó része nem a termelők kezébe kerül, tehát összevetésre – az iménti indikátorok helyettesítésére településszintű aggregálás esetén – ezért sem alkalmas. Így a földjövödelmek mellett (melyek inkább a gazdálkodás minőségére utalnak, mintsem az életmódra) más társadalmi, gazdasági és demográfiai tényezőket is figyelembe kell venni (lásd például az ebben a szellemenben készült *11. táblázatot*, mely immár nem a nagy- és kisbirtok jövedelmkülönbségeire, hanem a rajtuk élő lakosság életminőségére utal). Így tett a két világháború között Móricz Miklós.⁵²

Mi az igazi tétje ezen vizsgálatoknak? Van a nagybirtok-kisbirtok kérdésnek még egy további – itt terjedelmi okok miatt nem vizsgált – vetülete is.⁵³ Az, hogy a jelenlegi (vagy egykori) perifériák mennyiben köthetők egykori nagybirtokhoz (vagy éppen ellenkezőleg, kisbirtokhoz). Az pedig, hogy a jelenlegi perifériák (és centrumok) mennyiben tükrözik a nagy- vagy kisbirtok egykori társadalmi-gazdasági viszonyait, vizsgálható a társadalmi csoportok akkori életminőségén keresztül is. Azaz megközelíthető a probléma úgy is (és a két nézőpont nem ekvivalens), hogy vajon a zselléri létforma, mely részben a nagybirtokhoz köthető (mint földnélküli agrárbérmunkás),⁵⁴ avagy a telkes jobbágy jelentett-e kedvezőtlenebb kimenetet a történeti (múltbeli) és mai periferezáció szempontjából. (Tehát a nagybirtok vs. kisbirtok dualizmus kori dichotómiájának felhasználása mellett/helyett, illetve időben is messzebbre visszanezve, 1848 előttre visszanyúlva.) A jelenkor vizsgálatához viszont szükséges annak ismerete is, hogy 1910-ben és az első világháború után milyen viszonyok jellemezték a kisbirtok és nagybirtok dominálta települések helyzetét, hiszen ha akkor *nem* mutatható ki összefüggés a fejlettség/periferikuság és birtoktípus/üzemméret között, akkor a társadalmi-gazdasági indikátorok esetleges korrelációja a 2010-es perifériaviszonyokkal csakis az 1945 utáni évek eseményeihez köthető, és az eredeti birtokszerkezethez, társadalmi viszonyokhoz így nincs közük. Ha pedig azt kapjuk eredményként, hogy a mai fejlettségi viszonyoknak nincs köze az egykori nagybirtok-kisbirtok dichotómiához, az szintén nem jelenti azt, hogy 1880–1940 között az összefüggés a fejlettség és birtokméret között ne létezett volna. Ezt ugyanis felülírhatta az 1945 utáni agrárpolitika is. Éppen ezért a nagybirtok és kisbirtok dominálta települések helyzetének 1945 előtti vizsgálata *mindenképpen* indokolt, nemcsak a jelenlegi fejlettségi kép és az egykori gazdasági viszonyok kapcsolatának megállapítása miatt, de az 1945 utáni gazdaság- és társadalompolitika értékelése, helyesebb megítélése szempontjából egyaránt.

⁵² Lásd erre: Demeter–Pénzes 2022.

⁵³ Demeter–Pénzes 2022.

⁵⁴ Hangsúlyozandó, hogy a zsellér nem csak földből élhet, volt köztük sok szőlőbirtokos, sok iparúzó, de boltos-kereskedő is, éppen ezért általánosan szegénynek tekinteni e réteget hibás alapvetés.

A „megnyomorító” és „modern, rentábilis gazdálkodást folytató” nagybirtok képe tehát ellentmondásos, további vizsgálatra szorul, és nemcsak azért, hogy egyes szakpolitikusokat vagy politikai rendszereket agrárpolitikájukon keresztül megítéljünk (és ezt az aktuálpolitika legitimációként használja). A tét ennél sokkal nagyobb, mert a mai perifériáink múltbeli (esetleges) gyökereinek feltárásáról van szó. A 2015 óta épített GISa Hungarorum adatbázis lehetővé teszi a nagybirtok és kisbirtok dominálta települések gazdasági-társadalmi-demográfiai viszonyainak rekonstruálását, így a Móricz Miklós vizsgálataihoz hasonló kutatás elvégzését 1910-re a különféleképpen csoportosított nagybirtoktípusok és kisbirtokok esetében.⁵⁵

FORRÁSOK

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL),

A 39 A Magyar Kancelláriai Levéltár, Acta Generalia (1770–1848), 3688/1786.

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL),

Központi Statisztikai Hivatal, Iratgyűjtemények (volt F iratgyűjtemény) (1701–1996), XXXII-23-j-12, 31–85. doboz. Az 1728-as adóösszeírás feldolgozásának anyaga (Perjés Géza hagyatéka). Eredeti anyag: MNL OL X MF 8374–8386. (1728. évi összeírások a budapesti és megyei levéltárakból: X 1856; 1876; 1886; 1930; 1933; 1941; 1947; 1970; 9671; 9733; 9588; 9706; 9765).

A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása. Első rész. A népesség főbb adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint. Magyar Statisztikai Közlemények, új sorozat, 42. kötet, Budapest, 1912.

A Magyar Szent Korona országainak 1901–1910. évi népmozgalma községekenként. Magyar statisztikai közlemények. új sorozat, 46. kötet, 1913.

A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása. Második rész. A népesség foglalkozása és a nagyipari vállalatok községekenként. Magyar Statisztikai Közlemények, új sorozat, 48. kötet, Budapest, 1913.

A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása. Harmadik rész. A népesség foglalkozása részletesen és a vállalati statisztika. Magyar Statisztikai Közlemények, új sorozat, 52. kötet, Budapest, 1914.

A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása. 4. rész. A népesség foglalkozása a főbb demográfiai adatokkal egybevetve s a népesség ház- és földbirtokviszonyai. Magyar Statisztikai Közlemények, új sorozat, 56. kötet, Budapest, 1915.

Az első magyarországi népszámlálás (1784–1787). Budapest, 1960.

⁵⁵ Demeter – Péntes 2022.

Demeter Gábor: A kisbirtok és nagybirtok jövedelmezőségének differenciái (1780–1930)

Békés / Csanád / Arad stb. vármegye adóközségeinek területe és kataszteri tisztajövedelme művelési áganként és osztályonként az 1909. évi V. t.-c. alapján. Budapest, 1914.

Hantos Gyula 1926: *Magyarország nagybirtok-térképe*. Budapest.

Magyarország községeinek háztartása az 1908. évben. Magyar Statisztikai Közlemények, új sorozat, 39. kötet, Budapest, 1913.

A Magyar Korona országainak mezőgazdasági statisztikája. II. Gazdacímtár. Budapest, 1897.

Gazdacímtár. 1937. *Magyarország földbirtokosai és földbérlői*. Budapest.

Magyarország mezőgazdaságának főbb üzemi adatai az 1935. Évben törvényhatóságok és községek (városok) szerint. Magyar Statisztikai Közlemények, Új sorozat, Budapest.

Magyarország művelési ágak szerinti terjedelme és földjөvedelme. Pest, 1865.

II. *József népszámlálásának községi adatai*. KSH Népeségtudományi Kutató Intézetének Történeti Demográfiai Füzetek 15. szerk.: Dányi Dezső, Faragó Tamás és László Géza, Budapest, 1996.

Pótlás az első magyarországi népszámláláshoz 1786–87. Történeti statisztikai tanulmányok 2. Budapest, 1975.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Balla Antal 1935: *A legújabbkor gazdaságtörténete*. Budapest.

Berzeviczy Albert 2013 (1922): *Az Absolutismus kora Magyarországon 1849–1865*. Budapest.

Bogdán István 1991: *Magyarországi ür-, térfogat-, súly- és darabmértékek 1874-ig*. Budapest.

Czettler Jenő 1936 (1995): Földbirtok-politika. In: Czettler Jenő: *Mezőgazdaság és szociális kérdés. Tanulmányok és parlamenti beszédek*. (szerk. Tóth Pál Péter) Budapest. 42–53.

Dávid Zoltán 1960: Magyarország első kataszteri felmérése, 1786–1789: forrástanulmány. *Történeti Statisztikai Évkönyv* 1 (1): 33–58.

Demeter Gábor – Németh Gábor – Szulovszky János – Bottlik Zsolt – Frisnyák Zsuzsa – Nagy Béla – Beluszky Pál – Radics Zsolt – Nagy Mariann – Konkoly-Gyuró Éva – Balázs Pál – Jakobi Ákos 2020: *Kisatlasz a dualizmus kori Magyarország regionális társadalmi-gazdasági folyamatainak tanulmányozásához (1869–1910)*. Budapest–Debrecen.

Demeter Gábor – Koloh Gábor 2020: Birtokstruktúra és jövedelmezőség az Ormánságban és környékén. A siklói és szentlőrinci járás gazdálkodása (1893–1935). *Agrártörténeti Szemle* (61.) 1–4. 25–76.

- Demeter Gábor – Szilágyi Adrienn – Túri Zoltán 2021: Földminőség, nemesi érdekérvényesítés, jövedelmezőség a Tiszántúl déli részén a 18–19. században. *Századok* (155.) 2. 285–316.
- Demeter Gábor – Horváth Gergely Krisztián 2023: Sopron vármegye az ország gazdaságában és társadalmában az 1728. évi országos adóösszeírás tükrében. Szempontok egy összehasonlító vizsgálatához. *Soproni Szemle* (77.) 2. 155–179
- Eddie, Scott, M. 1996: *Ami „köztudott”, az igaz is? Bevezetés a kliometrikus történetírás gondolkodásmódjába*. Debrecen.
- Egyed Ákos 1981: *Falu, város, civilizáció. Tanulmányok a jobbágyfelszabadítás és a kapitalizmus történetéből Erdélyben*. Bukarest.
- Für Lajos 1969: *A csákvári uradalom a tőkés gazdálkodás útján, 1870-1914*. Budapest.
- Garda Dezső 1999: *Főnépek, lófők, gyalogkatonák Csíksban és Gyergyóban. Csík és Gyergyó gazdasági fejlődése és népességének alakulása 1750-ig*. Csíkszereda.
- Glósz József 2009a: Területi hiány és felesleg Magyarország gabonatermelésében a 19. század első felében. *Korall* (10.) 36. 119–140.
- Glósz József 2009b: A gabonakereskedelem feltételrendszere Magyarországon a 19. század első felében: A hiány és felesleg területi mérlege. *Aetas* (24) 4. 16–31.
- Glósz József 2010: A birtokviszonyok hatása Magyarország gabonamérlegére a 19. század első felében. In: Háda Béla et al. (szerk.): *Eszmék, forradalmak, háborúk. Vadász Sándor 80 éves*. Budapest, 199–214.
- Kerék Mihály 1939: *A magyar földkérdés*. Budapest.
- Miklóssy Endre 1990: A területi elmaradottság társadalmi és gazdasági összetevői. *Magyar Tudomány* (97. Új folyam 35.) 8. 881–894.
- Mollov, Yanaki – Kondov, Nikola: *Dohodnostta na 73 zemedelski stopanstva v Balgariya za 1930–1931 godina*. Sofia, 1934.
- Móricz Miklós 1936: Nagybirtok, népszaporodás, népsűrűség. *Magyar Statisztikai Szemle* (4.) 293–309.
- Keleti Károly 1868: *A telekadó és kataster. Közgazdasági és statisztikai szempontból*. Pest.
- T. Mérey Klára 1965: *A somogyi parasztság útja a feudalizmusból a kapitalizmusba*. Budapest.
- Nagy Mariann 2003: *A magyar mezőgazdaság regionális szerkezete a 20. század elején*. Budapest.
- Orosz István 2010: *A jobbágyvilág megszűnése Magyarországon*. Debrecen.
- Rózsa Sándor 2021: Az ártéri gazdálkodás mérlege. A nagykunági települések gazdasági kondíciója az első kataszteri felmérés alapján. In: Demeter Gábor – Kern Zoltán – Pinke Zsolt – F. Romhányi Beatrix – Vadas András – Bíró László (szerk.): *Környezettörténet 3*. Budapest, 39–64.
- Sándor Pál 1964: A XIX. századi parasztbirtok vizsgálatának történeti-statisztikai forrásai, módszerei és újabb eredményei. *Agrártörténeti Szemle* (6.) 1–2. 36–81.

Demeter Gábor: A kisbirtok és nagybirtok jövedelmezőségének differenciái (1780–1930)

Sándor Pál 1968: A XIX. századi parasztbirtok vizsgálatának problémái és újabb eredményei a felszabadulás utáni irodalom tükrében. *Agrártörténeti Szemle* (10.) 1–2. 94–117.

Sándor Pál 1973: *Birtokrendezési periratok*. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 69.) Budapest.

Szilágyi Zsolt 2018: Az életminőség területi különbségeinek változása Magyarországon a 20. század első harmadában. In: Demeter Gábor – Szulovszky János (szerk.): *Területi egyenlőtlenségek nyomában a történeti Magyarországon. Módszerek és megközelítések*. Budapest–Debrecen, 255–334.

Szilágyi Zsolt 2022: *Az ismeretlen Alföld. A táj területi egyenlőtlenségei a 20. század elején*. Budapest.

Tóth Tibor 1983: *A Dunántúli kisüzemek termelése és gazdálkodása az 1930-as években. Kísérlet néhány matematikai-statisztikai eljárás alkalmazására*. (Értekezések a történeti tudományok köréből 102). Budapest.

Zagorov, Slavcho, D. – Bilimovich, Andrei, D. – Vegh, Jenő 1955: *The Agricultural Economy of the Danubian Countries, 1933–45*. Stanford.

A Károlyi család közös birtokkormányzatának hivatali hálózata 1827 és 1877 között

SZILÁGYI ADRIENN

Abstract. **The office network of the Károlyi family's joint estate administration between 1827 and 1877.** The focus of the study is on the office network of the Károlyi family's joint estate administration between 1827 and 1877. The analysis is based entirely on the records of the family's common office, the data of which – nearly 7000 cases – have been organised in a relational database based on a proprietary data model. This was subsequently integrated into a web-based data management, network analysis and visualisation environment. This was first used to describe the spatiality of the case management network of this estate and thus the structure of the common administration of the Károlyi family. We then mapped the administrative interactions, which included 2444 participants (nodes) with more than 15 000 administrative connections. The largest nodes, and the most active members of the administrative network, were the Károlyi brothers, Lajos, István and György Károlyi. Not only because they had the final say and decision in most matters, but also because they consciously took an active role in the administration of the common estates. Later we analysed the administrative network of the Károlyi brothers, showing the officials at different levels of the estate administration, who had different functions in the administration and who were also the main nodes of the administrative network. The analysis also touched on both the process of bureaucratisation and professionalisation, shedding light on how clientelism became embedded in the world of bureaucratic organisations. Studies also showed how senior officers were connected and how they became a professional group in their own right by the mid to late 19th century. However, the description of the formal network can only be the first step in the description of the large estate administration and office networks, as the exploration of informal contacts and the processing of office careers can provide a further and more realistic picture of the functioning of the estate.

Keywords: Károlyi family, estate administration, 19th century, networks, nodegoat web-based management, network analysis & visualisation environment

Bevezetés

Általában a bürokráciában, illetve azon belül a nagybirtokos magánigazgatásában meglévő – akár formális, akár informális – hálózatok meglétének leírása egyáltalán nem újdonság a történettudományban, ahogyan a szociológiától kölcsönözött, társadalmi elemzések eszközüvé váló klientelizmus fogalma sem. Természetesen jelen tanulmány célja nem lehet ezen koncepciók körültekintő ismertetése, így mindösszesen arra szeretnénk utalni, hogy a patrónus-kliens viszonyok alapvető elemei és összetartói voltak a birtokkormányzaton belül kirajzolódó hálózatoknak. Az egyenlőtlen, de kölcsönösségen alapuló, mindkét fél számára védelmet nyújtó kapcsolat révén a nagybirtokos – lojalitást kérve cserébe – javakat és szolgáltatásokat osztott meg, valamint hivatalokhoz és egyéb gazdasági erőforrásokhoz biztosított hozzáférést alkalmazottainak.¹ Bár a patrónus-kliens viszonyoknak több formája élhetett, de a hosszan tartó fennállása állandó jellemzője maradt. Továbbá minél erősebb volt a hierarchia, minél kisebb volt a mobilitás az adott társadalomban, annál tartósabbnak bizonyult ez a kötelék, amelynek meghatározó szerepe lehetett egy-egy hivatal elnyerésében. Végző soron ezek a kapcsolatok és ezeknek a hálózata a társadalmi mobilitást és a saját stratégiák elérését segítették.²

A nagybirtokos és a birtokkormányzat alkalmazottai között fennálló függőségek a birtokkormányzat levelezéseiben, jegyzőkönyveiben, jelentéseiben, kimutatásaiban ragadhatók meg. A magánigazgatás iratai nyilvánvalóan nem teszik lehetővé, hogy a formális és informális kapcsolatokat teljes egészében felfedjük, ellenben egy-egy eleme érzékeltetheti a helyi hatalomgyakorlást, a bürokrácia működését, valamint a hivatali interakciók alakulását. Az elemzésnek egyik lényeges eleme tehát a bürokrácia, hiszen alapvetően a nagybirtokok igazgatása formálta ezeket a kapcsolatokat, ahogy a későbbiekben ezt hosszabban tárgyaljuk is. A nagybirtokok bürokratizálásában élen jártak a nyugat-magyarországi nagybirtokosok, de a klienshálózat kiépítése a legfontosabb áthidaló mechanizmusnak számított Kelet-Magyarországon is – immár közelebb kerülve a Károlyi-nagybirtokokhoz és családhoz, hiszen a nagy földrajzi távolságok miatt a Károlyiaknak elemi szüksége volt megbízható tisztviselőkre. Ha Bécsben vagy Pozsonyban tartózkodtak, akkor itthon volt szükségük megfigyelőkre; ha viszont Szatmár vármegyében időztek, akkor a fővárosi „fülekre és szemekre” voltak utalva. Azaz a helyi kormányzatokban legalább akkora szükség volt hűséges alkalmazottakra, mint a bécsi udvarban. Ebből következően a Károlyi grófok és a család szolgálatában állók közötti kommunikációs utak és hivatali kapcsolatok kiemelt jelentőséggel bírtak,

¹ Brakensiek–Pál–Vári 2014: 29. Természetesen a modern állam fejlődésével a klientelizmus folyamatosan változott és visszaszorult, ám ez esetben sem szabad egyszerűen a régi világ kifejeződéseként értelmeznünk azt. A fogalom körüli vitákra lásd Pál 2010: 179–205. A klientizmusra lásd még: Wolf 1966: 1–22; Mitchell 1996: 416–418; Lind 1996: 123–147.

² Pál 2010: 180–181.

azzal számolva és egyben a hálózat erejét is adva, hogy a grófi család generációról generációra örökölhette az adminisztrációs hálózatot, amelyen belül további kisebb hálózatok alakulhattak ki. Ám ez már a hivatali kapcsolatok finomabb elemzését jelenti, amellyel lehetőség nyílik a hálózatba való belépés, az abban való működés, a függőségi viszony komplexebb vizsgálatára, továbbá a kapcsolati mező, a hivatali együttműködés és a közvetítői uralom köztes terének teljesebb körű leírására.³

Jelen elemzés középpontjában a Károlyi család 1827 és 1877 között fennállt közös birtokkormányzatának hivatali hálózata áll. A vizsgálat teljes egészében ezen közös hivatal iratanyagán alapul, amelynek adatait egy saját adatmodellen alapuló relációs adatbázisba rendeztük.⁴ Később ez egy webalapú adatkezelési, hálózatelemzési és vizualizációs környezetbe, a *nodegoat* keretrendszerébe került be.⁵ Ennek segítségével vizualizáltuk, majd elemeztük a birtokkormányzat hivatali hálózatait. A vizsgálat egyúttal kísérletnek tekinthető egy történeti forrás adatbázisba történő rendezésére és annak vizualizációjára, továbbá korábban más-más szemszögből megközelített és tárgyalt magánigazgatáson belül meglévő hálózatok bemutatására.⁶ A vizsgálatban elsőként vázlatosan ismertetjük a Károlyi-birtokkormányzat formálódását, majd röviden a család szolgálatába lépőket vesszük sorra, végezetül ezen áttekintést követően a Károlyi család közös birtokkormányzatának hivatali hálózatát mutatjuk be.

A Károlyi család birtokigazgatása a kezdetektől a közös birtokkormányzatig

A kezdetben Szatmár vármegyéhez kötődő Károlyi család felemelkedését Károlyi Mihály (1585–1626) alapozta meg. Fia, Károlyi László (1622–1689) a nagykárolyi családi székhelyet erőddé bővítette, és ekkor kezdődött meg a kormányzás gyakorlatának kiépítése.⁷ A Károlyiak jövedelme – többek között a háborúk miatt is – túlságosan csekély volt, így Nagykarolyban még a 18. század elején sem volt olyan pompás udvartartásuk, amely megállta volna a helyét olyan dunántúli mágnásokhoz viszonyítva, mint például a Batthyányak. Ez akkor sem változott, amikor a nemzetség birtokai ugrásszerűen

³ Brakensiek–Pál–Vári 2014: 23–24, 26–27; Vári 1990: 1–27, Bán 1977: 24–71. Lásd még: Winkelbauer 2004: 409–426; Schenk 1983: 88–104; Schweizer 1988: 1–32; Boissevain 1974.

⁴ MNL OL P 408. A Károlyi család közös birtokkormányzatának dokumentumai 53 dobozban találhatóak. Az adatbázis az 124393 számú *Kapcsolati hálózatok és informális szerkezetek a 19. századi nagybirtokokon* című NKFI projekt keretében készült.

⁵ A projektről bővebben: <https://lab1100.com/nodegoat>. Az adatbázis befogadását és az együttműködés kialakítását a Bölcsészettudományi Kutatóközpont tette lehetővé.

⁶ Az uradalmi apparátus új értelmezési kereteinek meghatározására lásd Vári 1990: 1–28, valamint számúra is a legfőbb kiindulópont volt Weber 1967: 73–74. Vári kutatási kérdései jelen elemzés esetében is fontos előzménynek tekinthetők, az elemzés több megállapításához szorosan kapcsolódik.

⁷ Brakensiek–Pál–Vári 2014: 96.

bővültek. Károlyi Sándor (1669–1743) volt az ugyanis a családból, aki nemhogy megmentette a család birtokait, hanem 1711-től nagymértékben gyarapította is azokat.⁸ A királyi adományok mellett a birtokgyarapítás érdekében és a tisztázatlan tulajdonjogok zűrzavarában a helyi bizalmi körre kellett támaszkodnia. Nem meglepő tehát, hogy Károlyi Sándor milyen gondot fordított a lokális együttműködésekre és a megszerzett birtokok adminisztrációjának megszervezésére. Következésképp Károlyi ebben az időszakban számos olyan fejlesztést kezdeményezett, amely hatalmának kiterjesztését és egyúttal formalizálását jelentette. Ám a nehézségek sokfélesége ekkor még akadályozta, hogy bürokratizált uralmi forma alakulhasson ki. Ehhez az is hozzájárult, hogy a 18. század második felére meghatározó tényező lett az egyre növekvő fizikai távolság, hiszen az 1750-es évek végére a család egyetlen tagja sem élt Nagykárolyban, sem a régió más székhelyén. Ugyanakkor a megyében és a birtokokon egyre bonyolultabbá váló igazgatás úgyszintén megnehezítette a nagybirtokostól függő személyek tevékenységének és ügyeinek nyomon követését. Ezek a változások egyúttal azt is eredményezték, hogy az ügyvitel családi jellege egyre inkább megszűnt, és a Szatmártól távol élő grófok mindenekelőtt bizalmasaik által felügyelték a vármegye politikai életét, és irányították birtokaikat. Nem véletlen, hogy Károlyi Sándor unokája, Károlyi Antal (1732–1791) legfőbb bizalmasai már a megyei adminisztráció tisztségviselői voltak, miután a legmegfelelőbb közvetítőknek bizonyultak a földesúr akaratának érvényesítéséhez. Miután Károlyiék elvesztették a helyben lakó, a klientúráját személyesen felügyelő főúri státust, felmerült az igény egy olyan kormányzóra, aki az egyre bonyolultabb birtokkormányzati adminisztrációt irányítja. A központi irányítás mellett pedig szükség volt olyan megbízottokra, akik a nagybirtokos bizalmasaként látták el a felügyeletet és az ellenőrzést. A birtokkormányzat bürokratizálása folytatódott, ám a formalizálódó hivatali utak mellett az informális csatornák továbbra is megmaradhattak, amelyek – az írott szabályoktól eltérve – a későbbiekben is építettek a tisztviselők rutinjára és az igazgatási alkalmazottak bizalmi együttműködésére. Ez persze, ahogyan kerülőutakhoz, úgy gyorsabb és hatékonyabb ügyintézéshez is vezethetett. Kétségtelen, hogy az igazgatás működéséhez ezen informális kapcsolatok elengedhetetlenek voltak, és minden bizonnyal eközben hatékonysági tartalékot is képezhettek. Mindeközben arról sem szabad megfeledkezni, hogy a birtokok megszerzése és a birtokkormányzat kialakítása igen költséges volt. Károlyi Sándor ebből adódóan anyagilag olyannyira túlvállalta magát, hogy 1741-ben az egyik hitelezője megpróbált végrehajtást indítani ellene, amit a gróf csak nehezen tudott elhárítani. Bár az utódok növelték a birtokokat, de ugyanúgy az adósságok nagysága is emelkedett, ami ugyanakkor a hozzájuk kapcsolódó bevételek és kiadások szétőredezettségéhez is vezetett. Ez azt jelentette, hogy a birtok egy részét el kellett zálogosítani vagy bérbe kellett adni, hiszen egyes birtokok a kölcsönök fedezetéül is szolgáltak. Az uradalmi adminisztráció

⁸ Károlyi Sándor birtokszerzéseit lásd: Laczlavik 2021: 242–258. Különösen 1. táblázat 243–245.

persze igyekezett minezt dokumentálni, de ma szinte lehetetlen egyértelmű leírást adni ezen időszak birtokainak értékfejlődéséről. Mindazonáltal ez jelentős átszervezéseket eredményezett a Károlyi-birtokok irányításában és adminisztrációjában.⁹

A már említett Károlyi Antal – apja, Károlyi Ferenc 1758. évi halálát követően – a birtokigazgatás nagyobb szabású átszervezésébe kezdett annak érdekében, hogy a visszaéléseket felszámolja: a visszaélőket eltávolította, és új embereket hozott be az igazgatásba.¹⁰ A válságos időszak tapasztalatai ugyanis meggyőzték arról Károlyi Antalt, hogy a birtokok újjászervezését és a család gazdasági alapjainak biztosítását csak saját folyamatos és komoly elkötelezettsége mellett tudja elvégezni. Ezzel az átszervezéssel az első alkalommal különítették el világosan a gazdasági igazgatást minden más adminisztratív ügytől, valamint ettől kezdve egy kollegiális testület, a gazdasági bizottság felelt a gazdasági ügyekért,¹¹ ám a legfontosabb kérdésekben továbbra is fenntartotta a földesúr jogát.¹² Károlyi Antal megkövetelte, hogy a gazdasági bizottság rendszeresen vezessen jegyzőkönyvet, azokat hetente küldjék be, a hivatalátadásakor minden egyes uradalomról átfogó leltárt készítsenek, a levéltárat pedig rendezett formában tartsák fenn. Emellett egy ellenőrző hivatalt is létrehozott, amelyet valószínűleg 1769-től, de legkésőbb 1780-tól felmentett az operatív igazgatási feladatok alól. Így – csökkentve a kollegialitást és elősegítve az átláthatóságot – elkülönülten működött a gazdasági ügyintézés, a birtokigazgatás, valamint ezek ellenőrzése.¹³ Az eredmények Károlyi Antalt igazolták, hiszen míg apja és nagyapja vagyonfelhalmozása egyúttal likviditási problémákat idézett elő, addig neki sikerült fokozatosan csökkentenie a felvett adósságokat. Mind személyes figyelme, mind szervezési intézkedései elősegítették a birtokigazgatás bürokratizálását és a gazdaság konszolidációját. Károlyi Antal vélhetően tudatosan választotta ezt az új igazgatási formát: a változás ugyanis nem kizárólag személyes preferenciáin alapult, hanem valószínűleg a Habsburg-hadseregben és a közigazgatásban szerzett tapasztalatai is segítettek ebben. Mindenesetre alakja a legfőbb motorja lett a birtokok bürokratizálódásának, szemben a birtokokat korábban jellemző patriarchális függőségi rendszerrel.¹⁴

⁹ Brakensiek–Pál–Vári 2014: 223–225. Lásd ehhez még: Breton–Wintrobe 1982.

¹⁰ Laczlavik 2021: 250. A „vezérkar” lecserélésének szokása a későbbiekben is megmaradt, így tett Károlyi József (1768–1803), majd pedig az ő halála után özvegye, Waldstein-Wartenberg Erzsébet is.

¹¹ Kállay 1980: 53. A gazdasági bizottság iratai, jegyzőkönyvei három – Esterházy, Károlyi és Széchenyi – nagybirtokokról maradtak fenn. Néhány adat azonban arra utal, hogy az esztergomi primás, a piarista kusztódiátus és a Csákyak birtokain is alkalmazták a korszerű kormányzatnak ezt a szervét.

¹² Kállay 1980: 54. A nagykárolyi gazdasági bizottság működéséről 1759-től kezdve vannak adatok. A család a hatáskörét az összes jószágok igazgatásában jelölte meg, minden uradalmi tiszt a bizottságtól függött, ennek jelentett. Károlyi Antal több esetben is intette tisztjeit, hogy engedelmeskedjenek a bizottságnak, „másra semmit se adjanak”. A nagykárolyi bizottság 1786-ig működött.

¹³ Kállay 1980: 20.

¹⁴ Brakensiek–Pál–Vári 2004: 226–232.

Ahogy láttuk, ez azt is jelentette, hogy immáron következetes és mindenre kiterjedő ellenőrzési-elszámoltatási technikákat alkalmaztak, amely a 18. század végétől már kiteljesedett gyakorlatnak számított a nagybirtokokon. A birtoknagyság és a bürokratizációs folyamat azt is eredményezte, hogy egyre kevésbé lehetett az igazgatási gyakorlatot az egyes uradalmak szintjén fenntartani. Következésképp a kormányzatnak az egész birtokkomplexumra ki kellett terjednie.¹⁵ Erre annál is inkább szükség volt, mert ekkor már a tizennégy Károlyi-uradalom zöme három nagy tömbben, Szabolcs-Szatmárban, Békés-Csongrádban és Nyitrában terült el. Ez a három nagy tömb 1758-ra – Károlyi Ferenc halálának idejére – már kialakult, ezután csak egymás közti súlyuk változott. A 18. század második felében a szabolcsi-szatmári birtokok súlya nőtt meg a nagykárolyi uradalom rovására, majd 1798 után az alföldi birtokok váltak jelentősebbé a régi központi blokk, a szatmár-szabolcs-bihari uradalmakkal szemben. A súlyponteltolódást egyrészt a gazdaság fejlődésének eltérő üteme okozta, másrészt a Károlyiak alföldi birtokainak 1798-as gyarapodása a Harruckern-örökség útján.

A Károlyi-birtokok kormányzása 1788-ig egyes uradalmak szerint, decentralizálva történt. Az ügyeket maga a birtokos tartotta személyesen kézben, illetőleg a 18. század közepétől a kinevezett teljhatalmú *jószágigazgató*. Az igazgatóknak azonban önálló, szervezett hivataluk ekkor még nem volt. 1788-ban merült fel a szüksége annak, hogy az összes uradalom gazdasági irányítását egy központi hivatal lássa el. Ekkor szervezte meg Károlyi Antal a *Központi Kancelláriát* Pesten, a továbbiakban ez irányította és ellenőrizte a kerületi inspektorátusok gazdálkodását, amelyek a fontosabb ügyekben jelentést tettek a központi hivatalnak. A birtokigazgatás új, hivatalszerű átszervezésével kapcsolatban az összes uradalmat három kerületbe (nagykárolyi, csongrádi, surány-megyeri) osztották. A Károlyi-birtokok központi igazgatását az 1793-ban megszüntetett Központi Kancellária helyett a *Titoknoki Hivatal*, a Károlyi család legfőbb központi főhivatala vette át. A hatásköre kiterjedt többek között a központi főhivatalokra, úgymint a *Gazdasági és Jogügyi Igazgatóságra*, a *Régensi Hivatalra* és a *Központi Pénztárra*. Ezt a hivatalt még Károlyi József (1768–1803) állította fel – a gazdasági főhivatalok átszervezésével párhuzamosan –, és ezután megszakítás nélkül működött a nagy birtokosztályig, 1827-ig. Mindenekelőtt ide tartoztak az összes Károlyi-uradalmak személyi ügyei: a kinevezések, az elbocsátások, a fegyelmi ügyek, a kerületi szervek ide küldték meg jelentéseiket birtokjövendelmi és gazdálkodási kérdésekben, továbbá ide futottak be az uradalmakból is a kérelmek és a panaszok.¹⁶

¹⁵ Vári 2004: 539–540.

¹⁶ Laczlavik 2021: 252, Kállay 1980: 57–58. Igen érdekes módon, három – a herceg Esterházy-, az esztergomi prímási és a gróf Károlyi- – nagybirtokon csaknem egy időben jött létre a régensi hivatal. A hivatalok ügyiratai számának alakulására lásd Kállay 1980: 63. A hivatalokról szervezeti ábrát lásd: Szilágyi 2020: 1149.

Az átszervezések eredményeképp új nyilvántartásokat vezettek be, és az ügyintézés világosan körülhatárolt területekre osztották. Ez a lassan előrehaladó és folyamatos bürokratizálódásnak tűnő folyamat közelebbről szemlélve más színezetet is kaphat. A „haladás” narratívája ugyanis nyilvánvalóan csak félig igaz, hiszen a bürokrácia szerveződése mögött továbbra is jelen voltak a személyes függőségek és az ezeknek megfelelő szerepek.¹⁷ Az igazgatás tulajdonképp a hatalmi szférák közötti átmeneti zónát vagy érintkezési területet jelentette, hiszen éppen itt voltak a legaktívabbak a hatalom közvetítői. Az alkalmazottak, ha ügyesek voltak, akkor akár a személyes hatalom forrásává válhattak. Persze a földrajzi távolságok, a társadalmi-kulturális különbségek meglehetősen változó mozgásteret nyitottak az ebben a zónában mozgó tisztviselők számára. Mindemellett azt is érdemes hangsúlyozni, hogy a nagybirtokok bürokratizálódásával párhuzamosan a megyék igazgatása is alapvető változásokon ment keresztül a 18. században. Példának okáért 1800-ban a megyei közigazgatás körülbelül annyi tisztviselőből állt, mint a Károlyi-birtokok igazgatása. Az utóbbiak természetesen főállásban látták el feladataikat, míg a megyei tisztviselők, ha úgy tetszik státusukból adódóan, mellékállásban látták el munkájukat. Bár egyes tisztviselők a hivatali teendők mellett kiterjedt „magánpraxist” is folytathattak. De nemcsak a tisztviselők száma növekedett meg, hanem a szolgálatuk is megváltozott, hiszen egyre hosszabb ideig töltötték be hivatalukat, és egyre bővülő feladatlistával bírtak. Az ügyvitel egyre formálisabbá, rutinosabbá vált, egyúttal a tisztviselők a helyi hatalom formálói is lettek.¹⁸ Fontos kiemelni azonban, hogy a birtokok kormányzása elsősorban gazdasági igazgatás volt a jövedelem maximalizálásának érdekében. A 18. századi Károlyi-nagybirtokok jövedelemszerkezetére csak azért érdemes egy pillantást vetni, mert azt mutatja, hogy az egyes uradalmak jövedelme annál magasabb volt, minél közelebb voltak a központi igazgatáshoz. A jövedelmek aránya az uradalmi igazgatás központjában érte el a legmagasabb értéket, míg a ház- és földbérletekből származó jövedelmek aránya a külső uradalmakban akár négyszer is nagyobb volt, mint a központban. Míg az utóbbiakat bérbe adták, addig a központi zónában gyakran maguk a tulajdonosok üzemeltették az ingóságaikat. Kétségtől a jövedelmek növelésének egyik módja volt az is, hogy a belső kerületek ellenőrzési intenzitását kiterjesztették a legkülső kerületekre. Mindez csak arra világít rá, hogy a gazdasági rendszer hatott a birtokok igazgatására és fordítva, az igazgatás befolyásolta a jövedelmek alakulását. Végeredményben ugyanis a birtokkormányzat legfőbb feladata

¹⁷ Brakensiek–Pál–Vári 2014: 230–233.

¹⁸ Hajdu Lajos jogtörténész közigazgatás-történeti tanulmányai tulajdonképpen a jozefinista évtizedet (1780–1790) azonosítják a bürokrácia modernizációjával, amikor a megyében és a birtokkormányzatban is jelentős bürokratizálódási folyamatok zajlottak le. Lásd Hajdu: 1982 és Hajdu 1983.

a bevételek maximalizálása volt, és ehhez igazodott és ezt szolgálta ki a birtokigazgatás.¹⁹ A kormányzat emellett állami és megyei kormányzathoz is kapcsolódott, de ez nem annyira az igazgatásból, mint inkább a birtokos közéleti funkcióiból következett. Így például ahol a birtokos egyben a vármegye főispánja volt, ott az uradalmi hivatalok leveleztek a helytartótanáccsal és más hatóságokkal, valamint figyelemmel kísérték az uradalmakra vonatkozó hatósági intézkedéseket. Ennek egyrészt az ágensek alkalmazása, másrészt az írott jogszabályok beszerzése által tettek eleget.²⁰

A Károlyi család szolgálatába lépve: a birtokkormányzat alkalmazottai

Ahogy az eddigi összefoglalásból kiderült, a birtokok igazgatását a család magánhivatalnokai biztosították, akik különböző társadalmi körökből származó bizalmasok sokaságából álltak. Bár a tisztviselőknek meghatározó szerepük volt a földesúr képviselőként, ám érdemes kidomborítani, hogy ők mindösszesen csak az egyik pillérét jelentették a nagybirtokosok hatalmának. Ebben a (személyi) struktúrában a nagybirtokos közvetlen és közvetett hatalma egyaránt érvényesülhetett. A következőkben viszont azt járjuk körbe, hogy mit tudunk a Károlyi család szolgálatába lépő alkalmazottokról.

Arra a kérdésre, hogy valójában kik álltak a nemzetség alkalmazásában, igazából nem lehet mindig egyértelmű választ adni. A személyzetnek gyakran konvenciólevelet, ha úgy tetszik, munkakönyvet állítottak ki, amelyben a fizetésüket is megállapították. Ezek alapján azonban korántsem rekonstruálható a szolgálatba állt személyzet, hiszen különböző csoportokat különböztethetünk meg. Vannak a gróf állandó fizetéssel ellátott alkalmazottai, akik kinevezési okiratokkal is bírtak. Ez a csoport ellenben nem volt azonos azokkal a külső segítőkkel, akik formális munkaviszony vagy rendszeres díjazás nélkül nyújtották szolgálatásaikat. Ennek ellenére különleges lojalitási viszonyt ezen esetekben is feltételezhetünk, gondoljunk csak a személyes ügyekben képviselőt ellátó ügynökökre vagy a különleges bizalmi pozíciót betöltő könyvvizsgálókra. Az alkalmazottak tehát meglehetősen vegyes társaságot alkottak: egyesek rendszeres munkaviszonyban álltak, mások csupán ideiglenesen láttak el feladatokat, ám vannak, akiknél semmilyen formális kapcsolat nem állapítható meg a gróffal. Mindazonáltal mindannyian a birtokkormányzattól kapták megbízásukat, mivel ezek a kapcsolatok hosszú távúak voltak, aszimmetrikus kölcsönösségen és bizalmon alapultak, különféle – sokszor nem egyértelműen meghatározható – előnyök nyújtásával jártak együtt. Az alkalmazottak körét a vizsgálatban a legtágabban értelmezzük, azaz akik a birtokkormányzat és a család

¹⁹ Lásd 6. táblázat *Einkommen der Herrschaften der Familie Károlyi im Jahre 1769*. Brakensiek–Pál–Vári 2014: 215; Vári 1996: 253–273.

²⁰ Kállay 1980: 300.

nevében bármilyen ügyben eljárak, azok bekerültek az adatbázisba. A szolgálatba állással kapcsolatban még annyi megjegyezhető, hogy a Károlyi család – vagy ahogyan más birtokkormányzat – adminisztrációjában a szokásos módon kaptak állást, azaz vagy az apa, vagy más családtag már a gróf szolgálatában állt, vagy ritkább esetben más urak ajánlották be őket. Az alkalmazáshoz az út általában a rendszeres szolgálaton keresztül vezetett, ahol az alkalmazottak kiemelkedő ügyességükről és hűségükről már tanúbizonyságot tettek. Ez tulajdonképp elegendő lehetett, hogy a Károlyi nemzetség alkalmazásában álljanak. Ez egyébként azt is mutatja, hogy az uradalmi szolgálat ritkán fölözte le a tehetségeket, azaz a földesúri bürokráciában – akárcsak a 18. század vége felé a közszolgalatban – egyre inkább általánossá vált a fokozatos előléptetés eszméje. Eszerint a jelöltek időszakonként léptek előre, továbbá más jelentkezővel szemben előnyben részesültek. Talán ebből is adódik, hogy sokszor hivatalos kinevezésnek, felkészítő szolgálatnak vagy próbaidőnek nyoma sincs az ügyintézésben. Ennek ellenére a Károlyi-birtokkormányzat irataiból is kitűnik, hogy az alkalmazottak megtalálása és megtartása az egyik fő tematikája volt a kormányzatnak.

A személyzet társadalmi státusát illetően a 18. században még bizonyíthatóan paraszti származású voltak, később jellemzően a nemesség köréből kerültek ki az alkalmazottak, akik generációról generációra adták nemcsak az uradalmi, hanem a vármegyei posztokat is. Károlyi Sándor gróf 1744-ben bekövetkezett haláláig úgy tűnik, hogy a gróf klientúrája magában foglalta mind a birtokainak magánigazgatását, mind a megyei közigazgatást.²¹ Ez a „magán”- és a „köz”-szolgálat összefonódását jelzi számunkra, ezt a kettőséget azonban a későbbiekben igyekeztek felszámolni.²² A Károlyi grófok igazgatásában 1760 és 1790 között a helyi megyei nemesség leszármazottai és a távoli vármegyeiből bevándorló nemes ifjak egyaránt helyet kaphattak. A 19. század elején viszont az alkalmazottak köre egyre inkább a nemesség irányába billent el.²³ A későbbiekben már nem annyira a társadalmi státus, hanem a progresszív bürokratizálódás jegyében a szaktudás megléte volt fontos. Sőt, hosszú távon saját társadalmi helyzetük is jelentősen megváltozott, mivel bizonyos fokú autonómiára tettek szert. A birtokkormányzatban nyújtott szolgálataik nélkülözhetetlenné tették őket, ez növelte a megbecsülésüket és presztízsüket, ugyanakkor igyekeztek a hatalom közvetítőjeként betöltött funkciójukat is megőrizni. Érdeemes megnézni a létszámuk alakulását is: a Károlyiak birtokigazgatása 1760-ban 18 gazdasági tisztviselőből állt, 1790-ben 55-re, 1818-ban pedig 202 főre nőtt a számuk, miközben a birtokaik száma nem változott. Nyilvánvalóan az egyre inkább szerteágazó kormányzatból és feladatkörből adódott, hogy egyre több alkalmazottat fogadtak fel a Károlyiak.

²¹ Pethe 1819: 3–32.

²² Pál 2007: 1407–1454.

²³ A Károlyi család tisztviselőinek jogállására lásd 7. táblázat *Rechtliche Stellung der Beamten der gräflich Károlyi'schen Familie, 1814–1818*. Brakensiek–Pál–Vári 2014: 222.

Összességében azt mondhatjuk, hogy amíg a 18. század elején a kliensviszonyokat a család közelsége és az ahhoz történő sokrétű kapcsolódás jellemezte, addig a század végére ez megváltozott, és elvesztette formáló erejét. Az aszimmetrikus személyes kapcsolatok, a nagyurak szolgálata a 19. században egyre inkább konkrétabbá, körülhatároltabbá és tárgyiasultabbá vált, és az említett családi vonatkozás eltűnt.²⁴ Bár a bürokratikus formák általánossá váltak – az erősödő kodifikáció és tárgyiasulás ellenére –, a személyes függőségi viszonyok itt-ott továbbra is kiemelkedő jelentőségűek maradtak. Ezeket a kötődéseket erősítette az a tény, hogy a központi és a helyi szintek között nem voltak közvetlen kommunikációs vonalak. A távol lévő földesurak lokális szinten továbbra is képviselőkre támaszkodtak. Következésképp a professzionalizáció ellenére a kölcsönös függőség és a mikroigazgatási együttműködés továbbra is megmaradt. Ez a hierarchikusan felépített hivatali szervezetből is adódott, hiszen a központi szervek és a lokális központok közötti kommunikációs csatornák legfőbb alkotóelemeit a kormányzat tisztségviselői jelentették. A földesúr ugyanis rajtuk keresztül tudta uralni, mi több, integrálni a nagybirtokokhoz kapcsolódó egyéb szereplőket. A hivatalnokok tehát a nagybirtokos legfőbb támaszai voltak, valamint a hatalom közvetítőinek számítottak a birtokigazgatásban és a helyi szinten történő kapcsolattartásban.²⁵

A közös birtokkormányzat ügyviteli hálózata

A következőkben visszatérünk a Károlyi-birtokkormányzat további alakulásához, amelynek újabb átalakítása 1827-ben következett be. Ekkor ugyanis a Károlyi család három ága: István (1797–1881), Lajos (1799–1863) és György (1802–1877) felosztotta a hatalmas kiterjedésű családi birtokokat, azaz az addig egységes kezelésben levő uradalmak egy része az elosztás során az egyes ágak birtokába került. Bizonyos birtokokat (Salánk, Nagymuzsaly, Lápispaták, Vásárhely) azonban közös kezelésben hagytak, és ezek irányítására közös kormányzóságot hívtak életre. Ez a közös birtokkormányzat a pótosztályt követően egészen 1877-ig fennmaradt, a felszámolását ekkor a három ág közösen határozta el. A birtokkormányzat legfőbb szerve a Pesten évente összeülő *nemzeti gyűlés* volt, illetve maga a kormányzat is rendszeresen, évente több alkalommal ülésezett.²⁶ A közös Károlyi-birtokok irányítója ettől kezdve a *birtokkormányzó*, valamint a *nemzeti kormányzó* lett, ezt a posztot előbb Károlyi Lajos, utóbb pedig

²⁴ Olga Khavanova elemezte a Habsburg-elitiskolák ösztöndíjpályázatait. Lásd ehhez: Khavanova 2000: 77–90, illetve Khavanova 2008: 1249–1266. Brakensiek–Pál–Vári 2014: 339. Ez Európában is új és formáló erővel bíró attitűdként jelent meg: a felvilágosodás a származással szemben az érdemeket és a teljesítményt részesítette előnyben.

²⁵ Lásd még Peters 1996: 185–197; Brakensiek 2009: 149–162.

²⁶ Kállay 1980: 24, 60.

Károlyi György töltötte be. A birtokkormányzat általában és a Károlyi család esetében is három – központi, kerületi, uradalmi – szinten működött. Ez esetben a központi szintnek a közös kormány felelt meg, továbbá ide tartozott a központi ügyészség, a közös főpénztár vagy a nemzeti levéltár is. Kerületi hivatalnak számított például a kerületi felügyelőség vagy a kerületi számvevőség, majd ez alatt helyezkedtek el az uradalmi hivatalok, úgymint a tiszttartóság vagy a kasznári hivatal.²⁷ A birtokkormányzat részletes bemutatásától itt eltekintենk, hiszen a vizsgálathoz elegendő ezen hierarchiaszinteket látnunk, továbbá a közös birtokkormányzat felépítéséből adódnak a hivatali hálózat kulcsfigurái, a kapcsolati és térbeli hálózat csomópontjai.

Kezdjük az utóbbival, azaz ezen ügyviteli hálózat térbeliségével, amelyen keresztül azonnal visszaköszön a Károlyi család közös adminisztrációjának felépítése. Ahogy fentebb már vázoltuk, a birtokkormányzat eredményes igazgatásához elengedhetetlen volt, hogy a földrajzi távolságokat az adminisztráció lefedje, és egyúttal biztosítsa a kormányzat zavartalan működését. A térképen a közös kormányzat ügyviteli hálózatának térbeli kiterjedését láthatjuk, miután a kormányzat ügyeit településekhez kapcsoltuk.²⁸ Emellett viszont az ügyviteli földrajzi csomópontjai is láthatóvá válnak, hiszen minél több ügyintézés kapcsolódott az adott településhez, annál nagyobb csomópont rajzolódott ki. Értelemszerűen ezen térbeli hálózatból egyfelől a Károlyi-birtokkormányzat központi, másfelől a közös kormányzat legfőbb hivatalai emelkednek ki. Jelese a – szintén már korábban említett – Pesten működő központi hivatalok, valamint a vásárhelyi kerületi hivatal kommunikációja jelenik meg előttünk vizuálisan is. Sőt, sok esetben a földesurak is Pestről keltezték válaszaikat, így ezen ügyek is megmutatkoznak a vizualizációban. Emellett a közös birtokkormányzat funkciójából következően a dél-alföldi uradalom központjai színeződnek: a birtokigazgatási alközpontot előbb Szegváron alakították ki, később ezt a funkciót Hódmezővásárhely vette át. Központi szerepét az is jelezheti, hogy a tiszttartón kívül a Károlyi grófok számára is mindig tartottak fenn egy lakrészt az itteni kúriában. Majd 1827-től ezt a kúriát közösen birtokolták a grófi testvérek, illetve a felosztott és a közös részeket – a vásárhelyi, az orosházi, a szentesi és a csongrádi uradalmat – innen irányították.²⁹ A közös kormány főbb helyszínei mellett a Szabolcs-Szatmár vármegyei birtokigazgatási (al)központok jelennek meg, valószínűsíthetően a grófi testvérek saját hivatalainak ügyintézése folytán. A közös kormányzatban ugyanis természetesen a közös tisztek tevékenykedtek, de mellettük fontos ellenőrző és érdekérvényesítő tevékenységet láttak el a testvérek saját alkalmazásában álló tisztviselők. Erre részletesebben kitérünk még a kerületi tisztiszek ismeretésekor és a hivatali hálózat áttekintésekor. A hivatali központok közötti távolságok

²⁷ A birtokok felosztásának és a birtokkormányzatnak a részletes leírását lásd: Szilágyi 2020: 1145–1151.

²⁸ 1. térkép A Károlyi közös birtokkormányzat térbeli hálózata: <https://nodegoat.abtk.hu/viewer.p/79/3460/scenario/1/geo/fullscreen>

²⁹ Virág 2005: 22–23.

kapcsán röviden érdemes kitérni az ügyintézés gyorsaságára is. Bár a levelek sokszor egy-két héten belül megfordulhattak Hódmezővásárhely és Pest között, az ügyvitel rendjéből következően a kérvényezéstől a határozatig ennél hosszabb idő telhetett el. A kérvényező az adott hivatalhoz fordult, a kérvényezett ügyet a felterjesztése előtt rendszerint a tisztiszéken tárgyalták. Az ülés jegyzőkönyvének pontjait továbbították a földesúrnak, aki ezt követően hagyta jóvá vagy utasította el a szóban forgó ügyet. Ha kifizetés, vizsgálat, egyéb iratok bekérése történt, vagy az iratot levéltárba helyezték, akkor a munkába további hivatalokat, uradalmi tisztviselőket kellett bevonni és utasításokkal ellátni. Mindez egy egyszerű ügy esetében pár hónapon belüli átfutást jelenthetett, ami függött a tisztizék összehívásától, a felterjesztés és a válasz helyszínről, időpontjától, valamint az esetleges vizsgálat elrendelésétől, a javaslat bevárásától. Általában azonban inkább fél és egy év között mozgott az ügyintézés időtartama, számos esetben pedig több éven át elhúzódott egy-egy ügy lezárása. Ezen a ponton visszautalhatunk a bevezetésben már említett adminisztrációba beépülő ellenőrzési technikákra is, amelyek úgyszintén befolyásolhatták az ügyintézés folyamatát.

A hálózat térbeli kiterjedtségét követően nézzük meg ugyanezt az ügyviteli hálózatot a hivatali kapcsolatok szintjén! A hálózat leírása előtt azonban szükséges vázolni, hogy az adatbázis mintegy 7000 hivatali ügyet rögzít. Persze ez közel sem jelenti azt, hogy 1827 és 1877 között – ameddig a közös kormány fennállt – nagyságrendileg ennyi ügy fordult volna meg a közös kormány tisztviselőinek a kezei között, hiszen vélhetően a családi levéltárban és a helyi birtokkormányzati szinteken további iratok köthetők az itt rögzített ügyekhez.³⁰ Azaz vélhetően még nagyobb ügyszámot lehetne regisztrálni további források feldolgozásával és az adatbázishoz való kapcsolásával. Az adatbázis viszont kompaktan kezeli a – fentebb már hivatkozott – közös kormány iratanyagát. Miután az adatmodell kifejezetten az ügyvitel menetére, az eljárás szereplőire épít, ezért az adatbázisnak feltehető kérdések és maga az adatvizualizáció is erre a kérdéskörre korlátozódik. Azaz az adatbázison alapuló hivatali kapcsolathálózat azt tudja megmutatni nekünk, hogy a közös birtokkormányzat hivatali hálózatának kik voltak a legaktívabb tagjai, milyen tisztviselők között alakultak ki kapcsolatok, ezen belül is milyen gyakorisággal vagy éppen kik és milyen ügyekben jártak el. Természetesen ez esetben is bírhatunk hipotézissel, miszerint a központi hivatalokban lévő tisztviselők pozíciójukból fakadóan a hálózat csomópontjaivá válhattak, és valószínűsíthetően a kulcspozícióban lévő tisztviselők között alakultak ki a legaktívabb kommunikációs csatornák. A feltételezés várható igazolása mellett összességében mégiscsak számszerűsíthető és árnyaltabb képet kaphatunk a birtokkormányzaton belül kialakult – ez esetben csak – formális hivatali kapcsolatokról. Azért csak azokról, mert az informális

³⁰ Részletesebben Szilágyi 2020: 1150–1151, többek között az ügytípusok szerinti csoportosításra, valamint időbeli és térbeli megoszlásra lásd uo. 1155–1157.

viszonyok bekapcsolása egy másik vizsgálatnak a tárgya lehet, ami az adatbázis további építését és a tárgykör kibővítését is jelentené. Mindenesetre az alábbiakban nézzük meg, hogyan tudjuk megrajzolni a *nodegoat* által kínált adatvizualizációs keretrendszer segítségével a hivatali kapcsolatokat.

A közös birtokkormányzat teljes hálózatában az összes olyan személyt láthatjuk, akik bármilyen ügyvitel révén kapcsolatba kerültek a Károlyi család közös adminisztrációjával. Ez megmutathatja, hogy 1827 és 1877 között összesen hány tagja volt ennek a hálózatnak – legyen az földesúr, tisztségviselő, bérlő stb. –, továbbá arra is rámutathat, hogy valójában kik voltak a hálózat, és így egyben az ügyvitel legaktívabb ügyintézői, szereplői. Fontos újra hangsúlyozni azt, hogy a szereplők, a hálózat csomópontjai közötti kapcsolatot a birtokkormányzaton belüli ügyintézés teremti meg. Következésképp ha egy adott tárgyban leveleztek, ha a kormányzat és a bérlő között szerződés kötött, ha a földesúrhoz kérelemmel fordultak, ha a központi adminisztráció részéről kifizetés történt az alkalmazottak irányába, vagy éppen hitelfelvételre került sor, akkor az időponttal, helyszínnel és a résztvevők nevével került rögzítésre az adatbázisban. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy a kormányzaton belüli ügyviteli interakciókat a legtágabban értelmeztük és vezettük fel az adatbázisba. Ez a hálózat – miután az ügyintézés jelenti a relációt – az ügyviteli kapcsolatokat mutatja meg, amelyben 2444 szereplő (csomópont) található több mint 15 000 ügyviteli kapcsolattal. A térbeliségnél már említettük, hogy az ügyek száma közel 7000 volt, ahogyan az is szóba került már, hogy egy-egy ügyhöz több személy is kötődött, azaz ennek ismeretében válik érthetővé a kapcsolatok magasabb száma.³¹ Lényeges kiemelni azt is, hogy a hálózat időbelisége a közös birtokkormányzat fennállásának az időszaka, azaz ebben a formában nem tudja kezelni, hogy ki, mikor és mennyi ideig viselt pozíciót a Károlyiak közös adminisztrációjában. Következésképp nemcsak az ügyvitel kulcsfigurái emelkednek ki a hálózatból, hanem azok is, akik a Károlyiaknál hosszabb ideig szolgálatban álltak. Ez a két tényező – a központi tisztviselői alkalmazás és a pozíció betöltésének hossza – egymást erősíti, azaz jó eséllyel válnak csomóponttá a hosszú ideig szolgáló, központi szerepet betöltő személyek a hálózatból. Ezek ismeretében vizsgáljuk meg közelebbről ezt a hivatali hálózatot.

A legnagyobb csomópontok és így az ügyviteli hálózat legtevékenyebb tagjai már itt is megmutatkoznak, hiszen Károlyi Lajoshoz és Károlyi Györgyhez köthető a legtöbb

³¹ Az ügyeken belül további kategóriákat hoztunk létre, így 31-féle ügytípus szerint csoportosítottuk az ügyeket, így például a kölcsönfelvételekkel, a kifizetésekkel, az épületekkel stb. kapcsolatos ügyek külön lekérdezhetők és vizsgálhatók. Sőt, eltérő címkézés révén speciális esetek is külön kezelhetők, úgymint a fagykárhoz, a csatornázáshoz, a vasúthoz, a szőlőhöz vagy az egyházhoz kapcsolódó kérdések. Ezenkívül vannak nagyobb csoportok, amelyek lehetővé teszik, hogy például az egyházi ügyeken belül külön lehessen vizsgálni a katolikus, a református és az evangélikus közösséggel kapcsolatos tárgyakat, problémákat és megegyezéseket.

ügynyviteli kapcsolat. Nemcsak azért, mert az ügyintézési folyamat végén helyezkedtek el, és a legtöbb ügyben az ő végső szavuk és döntésük érvényesült, hanem személyes vállalásuknak is tekinthető, hogy földesúrként tevékeny szerepet vállaltak a közös birtokok igazgatásában. Ne feledjük ezúttal sem, hogy ez a hálózat mindösszesen a közös családi birtokkormányzatban vállalt szerepüket mutatja, és a saját birtokaik irányításából adódó ügyintézésnek nincsenek hozzárendelve ehhez az adatbázishoz és így ezen hálózatához. Mindeközben hiányolhatjuk a hálózatból a harmadik testvért, Károlyi Istvánt, akihez – a fivérek közül és a hálózatban is – a legkisebb aktivitás köthető. Ez azt jelzi, hogy leginkább csak tájékozódott a közös ügyekről, és a közös végső döntésekben vállalt részt. Ez abból is következhett, hogy a közös kormányzat vezetői tisztségét nem viselte.

A továbbiakban a Károlyi testvérek ügynyviteli hálózatát elemezzük, amelyben az érintett személyek és kapcsolatok a testvéreknek adott színek alapján színeződnek a hálózatban.³² A testvérek közül a legtöbb ügynyviteli kapcsolattal *Károlyi Lajos* bírt, őt követte *Károlyi György*, majd *Károlyi István*. A hálózatukban közös, hogy az első tíz kapcsolat között szerepel a fivérekkal való kapcsolattartás. A szintek közül viszont csak a központi és kerületi szintekkel való érintkezés mutatkozik meg, azon belül pedig elsődlegesen a jogi és gazdasági ügynyvitel emelhető ki. A hálózatukban szereplő személyeket külön is érintjük és tárgyaljuk, miután ezen ügynyviteli kör feltérképezése egy-egy kulcsfigurán keresztül bontakozik ki még jobban. Így Károlyi István kisebb szerepvállalása mellé rögvest bekapcsolnánk *Brünek József* személyét, aki kiemelkedik a teljes ügynyviteli hálózatból és Károlyi István hálózatában is a legaktívabb szereplő a Károlyi testvérek után. Brünek ugyanis gróf Károlyi István uradalmi főtitiszte volt. A keszthelyi Georgikonban kapott képzés után 1814-től a gróf Károlyi család uradalmaiban vállalt hivatalt. A Károlyi testvérek osztozkodása után Károlyi István összes birtokának kormányzója lett.³³ Nagyságrendileg hasonló aktivitást mutat ebben az ügynyviteli hálózatban, mint Károlyi István, ellenben a kapcsolatai egy szinttel lejjebb helyeződnek, hiszen a testvérek jószágigazgatóival, a közös kerületi tisztekkel, sőt uradalmi tisztekkel volt kapcsolatban. Példának okáért a legtöbb levelet a böldi rév felügyelőjével, *Zrameczky Imrével* váltotta, aki a Szentés és Csongrád közötti tiszai átkelőről tett jelentést, adott számadást, nyújtott be kérelmet a főtitiszthez. Hasonlóan operatíván kapcsolódott *Olsavszky Györgyhöz*, Károlyi György uradalmi tiszttartóhoz (1829–1840), később közös vásárhelyi felügyelőhöz,³⁴ vagy *Pokomány Györgyhöz*, aki a Károlyi család uradalmi tiszttartója, majd közös kerületi felügyelő volt, később

³² 1. ábra. Károlyi testvérek: Lajos, György és István ügynyviteli hálózata a közös birtokkormányzatban. Pirossal színeződnek a Károlyi Lajoshoz, lilával a Károlyi Györgyhöz, zölddel a Károlyi Istvánhoz köthető kapcsolatok. <https://nodegoat.abtk.hu/viewer.p/79/3460/scenario/3/soc/fullscreen>

³³ Szinnyei 1891.

³⁴ Héjja 2009: 402.

Csongrád vármegye törvényhatóságának és Szentes város képviselő-testületének tagja lett.³⁵ Nem utolsósorban pedig rokona annak a *Pokomándy Istvánnak*, aki 1870–1876 között Hódmezővásárhely polgármestere volt, és akinek a személyét a későbbiekben még érintjük, ahogy *Fehérváry Ferenc* földmérőét is. Végezetül a kapcsolatai közül megemlítjük még *Gosztonyi Sándort*, aki kezdetben a keszthelyi uradalom ügyésze volt, később a csongrád-szentesi uradalom ügyésze (1837) lett, és Szegváron telepedett le. A közös birtokkormányzaton belül közös kerületi felügyelői tisztséget viselt.³⁶ Feltételezhető, hogy Brünek – különböző időpontokban, de – a közös kerületi felügyelővel (*Olsavszky, Pokomándy, Gosztonyi*) érintkezve tájékozódott a közös birtokokról, és adott tájékoztatást azokról Károlyi István felé. Brünek kapcsolatai egyfelől jelzik a megyei szinten szerveződő, uradalmakat összekötő operatív ténykedését, másfelől megvilágítja a *jószágkormányzó* vagy *jószágigazgató* funkcióját, miszerint a nagybirtokkormányzat legfelsőbb szintű vezetője, a földesúr teljes jogú helyettese volt. Ahogy a neve is jelzi, az egész „jószág vezérlése” rajta állt: különösen ügyelt a gazdálkodásra, az építkezésekre, a termények eladására, a takarmányozási rendszerre, a földmérő munkájára.³⁷

A következőkben maradunk egy központi pozíciónál, ám most kerületi szintre ereszkednénk. Ennek a tisztségnek a *felügyelő* vagy más néven az *inspektor* feleltethető meg, aki a birtokkerület vezetője, a jószágkormányzó legfőbb segítője volt. Ő volt az, aki negyedévenként meglátogatta az uradalmakat, a jelentéseiket felülvizsgálta, azt a felsőbb vezetéshez továbbította. Az uradalmak sok esetben rajtuk keresztül érintkeztek a kormányzóval, esetleg a birtokossal. Ilyen felügyelők működtek az Esterházy hercegi, a Batthyány-, a gödöllői Grassalkovich-, a Festetics- és jelesen a Károlyi-uradalmakban is. A felügyelő irányította a kerületi felügyelőségek (számvevő, számtartó, pénztáros, írnok, gyakornok) a munkáját is.³⁸ A legfőbb ügyintézés kerületi szinten a kerületi tisztiszék keretei között zajlott, amelynek az elnöke nem más, mint az említett felügyelő volt. A tisztiszékek célja a nagybirtok gazdálkodásának, igazgatásának és jogszolgáltatásának intézése, különösképpen az uradalmi jövedelmek növelése volt. Ha egyébként több kerület közös székét tartott, akkor annak az elnöke egy magasabb szintű tiszt lehetett, mint például a főkormányzó. A szék tagjai voltak a kerületi ügyész (aki a felügyelő helyetteseként elnökölhett a gyűlésen), a számvevő, a számtartó, a levéltáros, a titkár (jegyző) és az uradalmi tisztartók, valamint az üléseken gyakori vendég lehetett a földmérő.³⁹ A közös kerületi üléseken azonban nemcsak a közös kerületi tisztviselők

³⁵ Héjja 2009: 422.

³⁶ Héjja 2009: 286.

³⁷ Kállay 1980: 106. Pozíciójára használatos kifejezések még: director, praefectus, gubernátor, Güterverwalter, Güterdirektor.

³⁸ Kállay 1980: 106–107.

³⁹ Kállay 1980: 48.

voltak jelen, hanem a három ág felügyelői is állandó résztvevői voltak a tisztiszéknek. Így Érkövy Adolf Károlyi István, Czagányi Mihály Károlyi György, Szendrey Ignác pedig Károlyi Lajos felügyelőjeként vett részt ezeken az üléseken. Miután Érkövy és Szendrey személyéhez tudunk leginkább információkat kapcsolni, ezért nézzük meg, hogy az ő ügyviteli kapcsolataik hogyan alakultak a közös birtokkormányzaton belül.

Érkövy Adolf – Brünek Józsefhez és sok más birtokkormányzati alkalmazotthoz hasonlóan – szintén a keszthelyi Georgikonon végzett (1836–1837), majd ezt követően Pesten jogot tanult. Károlyi István szolgálatába 1838-tól állt: előbb a számvevőségénél, azután a felgyői szeszgyári ellenőrségnél, majd a csongrádi tisztartásánál nyert alkalmazást. Három és fél évi szolgálat után jószágigazgatósági titkár lett Fóton. Ettől fogva mind nagyobb tevékenységi kört ölelt fel. 1843-ban Károlyi Istvánnal megalapította a Pest vármegyei gazdasági egyletet, amelynek több évig titkára volt. 1848-tól Derekegyházában volt a Károlyi-uradalmak felügyelője, 1851-től a királydaróci és pásztói birtokok igazgatója, 1852-ben pedig a Tiszaszabályozó Társaság elnöke volt. Amikor 1857-ben nyugdíjazták, akkor három fiának iskoláztatása végett Pestre költözött. Számos gazdasági vonatkozású tanulmányt írt, foglalkozott a jobbágykérdéssel, az örökváltással, az okszerű gazdálkodás szükségességével. 1864-ben a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjának választották. 1866-ban a grófi nyugdíj megtartása mellett előbb a csákóvárkövéresi alapítványi uradalmak főtisztjévé nevezték ki, majd 1867-ben Lónyay Menyhért pénzügyminisztertől a pécskai kerületi kincstári uradalmak igazgatását nyerte el. 1868 februárjában Bécsbe hívták, hogy a pénzügyminisztert képviselje az első delegációban. 1869-ben és 1872-ben Csanád vármegye battonyai kerülete megválasztotta országgyűlési képviselőnek. 1880-ban szeme világának teljes elvesztése miatt hivatalviselési képességét is elvesztette, így miniszteri tanácsosi címmel nyugdíjazták, és Keszthelyre vonult vissza, ahol 1883-ban hunyt el.⁴⁰ Aktív kapcsolata a kerületi ügyésszel, *Horváth László*val, a kerületi számvevővel, *Molnár Károllyal*, a földmérővel, *Febérváry Ferenc*cel, illetve a másik két felügyelővel volt. Érkövy a Károlyi testvérekhez viszonyítva kevesebb kapcsolattal bírt, és azok jóval kisebb körben érvényesültek, ami azt a feltételezést engedi meg, hogy a felügyelő feladatai és így interakciói leginkább a kerületi székekre koncentráálódtak. Miután kevesebb interakcióval bírt, akár mint egy jószágkormányzó, akár mint egy – a későbbiekben külön tárgyalt – kerületi ügyész, így erre vélhetően szerepe adhat magyarázatot, miszerint a közös kormányzaton belül leginkább csak ellenőrző és érdekérvényesítő funkcióval bírt, és kevésbé operatív működést vártak el tőle a kormányzaton belül.

Lássuk az azonos tisztségben lévő *Szendrey Ignác*ot – Szendrey Júlia édesapját –, aki 1824-ben kezdte meg tanulmányait a keszthelyi Georgikonban, melynek elvégzése után

⁴⁰ Magyar Életrajzi Lexikon: <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-eletrajzi-lexikon-7428D/e-e-7530E/erkovy-adolf-1847-ig-ploetz-vencel-7542A/>

a Festetics család uradalmában dolgozott ispánként. 1838-ban a Csongrád vármegyei Mágocson vállalt munkát, 1840-től pedig a Szatmár vármegye egyik legnagyobb birtokosának számító Károlyi Lajos alkalmazásába került át, mivel az erdői uradalom inspektora lett. Károlyi Lajos uradalmának felvirágoztatását egyértelműen Szendrey Ignác kiemelkedő szakértelméhez kötötték a kortársak. A halálakor megjelent újságcikkek külön megjegyezték, hogy Károlyi Lajos gróf végrendeletében arra utasította örökösét, Károlyi Alajos (1825–1889) grófot, hogy a gazdaságban semmi változtatást ne tegyen, és hogy tanácsért gazdasági ügyekben senki máshoz ne forduljon, mint Szendrey Ignáchoz. A Festetics-, majd a Károlyi-uradalomban dolgozó inspektor komoly gazdasági szakember volt, aki rendszeresen publikált mezőgazdasági szakfolyóiratokban, választmányi tagja volt a Magyar Gazdasági Egyesületnek, és fennmaradt egy latin nyelven, *Oeconomia ruralis* címen készült kézirata is.⁴¹ A közös birtokkormányzati hálózatban a hozzá kapcsolható interakciók száma és köre közel azonos Érkövy Adolféhoz, hiszen az aktív kapcsolatok között ott van *Károlyi György*, a Károlyi Istvánt képviselő *Brünek József*, a két felügyelő, *Czagányi Mihály* és *Érkövy Adolf*, majd pedig következnek a közös tisztek, tehát kapcsolata leginkább csak a központi és kerületi tisztségviselőkkel volt. Ezek alapján összegzően két dolgot érdemes még kiemelni. Az egyik, hogy ezen felügyelők a három ág közötti információcserének, a döntés-előkészítésnek és a földesúri határozat továbbításának legfontosabb képviselői voltak. A másik, hogy az ismertetett pályájuk világosan rámutat egy fentebb vázolt sajátosságra, miszerint nemcsak arról van szó, hogy a birtokigazgatás folyamatosan formálódott, hanem a nagybirtokok alkalmazottainak helye és szerepe is változott: nem csupán a birtokigazgatáson, hanem a társadalmon belül is. A 19. század közepi, végi alkalmazottak ismeretei az alkalmazott tudományokra, a természettudományos és közgazdaságtani elméletekre, illetve a tapasztalatokon alapuló gazdasági gyakorlatokra építettek. A tisztai állások betöltői magasan szakképzettek voltak, önálló értelmiségi, önszerveződő csoporttá váltak, sőt birtokkormányzati karrierjük a magasabb állami szolgálatba vagy tudományos életbe való belépést is lehetővé tette.⁴²

Összehasonlításként és példának okáért álljon itt egy közös inspektor hálózata is, így *Victoris Maximilian* személyét hoznánk, aki a közös kormány kezdeti időszakának aktív adminisztrációs tevékenysége miatt (1828 és 1831 között) egy főbb csomóponttá vált az ügyvitelen belül. A hálózata egyértelműen kerületi szinten szerveződik, így többek között *Dombrády János* közös kerületi kasznár, *Posta Ferenc* közös kerületi ügyész, *Röth József* közös kerületi tiszttartó, *Wezerle János* közös kerületi számvevő jelenik meg kapcsolatai között. Azaz bár ugyanúgy ő is felügyelői tisztséget töltött be, viszont tevékeny részt kellett vállalnia a közös birtokkormányzat működtetésében, amelyet ügyviteli kapcsolatai is leírnak.

⁴¹ Gyimesi 2020: 102–103.

⁴² Kiss 2022: 267–281.

A közös kerületi felügyelő mellett a *közös kerületi ügyész* volt a legfőbb koordinátor a birtokkormányzaton belül. Valójában a hálózaton belül nekik voltak a legaktívabb kapcsolataik a legfőbb közös és központi tisztviselőkkel, így *Posta Ferencnek* (1828–1833), *Gosztonyi Sándornak* (1833–1842), *Szabó Lászlónak* (1842–1848), valamint *Horváth Lászlónak* (1848–1873). Nem tekintjük át mindegyik kerületi ügyész hálózatát, csak a két utóbbi, nagyobb kapcsolati körrel rendelkező ügyészt vesszük górcső alá, akik mindketten egyébként *Bártfay László* ügyvéddel, *Károlyi György* ügyészével és központi titkárával rendszeres kapcsolatban álltak. Ez a Bártfay által vezetett naplóból derül ki, hiszen többször tettek látogatást nála. Ez a forrás kiváló alkalmat kínál arra is, hogy a kerületi tisztviselők személyének megrajzolásakor egy másik szint is megmutassunk.

Horváth Lászlót 1848-ban tették meg a vásárhelyi kerületi ügyészi hivatal élére – az uradalom számára igen kínos visszaélési ügy eredményeként. A vásárhelyi lakosokban 1847-ben ugyanis megfogalmazódott az elkülönített közlegelők visszaszerzésének gondolata. Ebben nem kisebb támogatóra talált a lakosság, mint *Szabó László* akkori vásárhelyi kerületi ügyész. A tanúvallomások szerint maga Szabó tanácsolta és terjesztette Vásárhelyen, hogy a lakosság visszafoglalhatná a közlegelőt. A Török Bálint másodalispán által vezetett vizsgálat során nem sikerült a vádak igazolni, az eljárást követően azonban Szabó nem maradhatott. „Eleget uralkodott rajtunk, menjen a dolgára!” – fejezték ki személyének elutasítását a vásárhelyiek. Az uradalom a kínos kérdést végül úgy oldotta meg, hogy Szabót „érdemei elismerésével” nyugdíjba küldte, valamint jó ürügyet talált a kerületi ügyészi hivatal átszervezésére is. Szabó László menesztését követően, 1848. július 1-jével Horváth László orosházi ügyészt neveztek ki vásárhelyi kerületi ügyésszé, aki 25 éven át, 1873-ig, a Hódmezővásárhellyel való megegyezésig töltötte be ezt a pozíciót.⁴³ Mielőtt a hálózataikat közelebbről is szemügyre vennék, idézzünk a Bártfay által vezetett naplóból, ahol több Károlyi-alkalmazottal is találkozhatunk: „*Tegnapelőtt óta köhögtem ’s rekedt vagyok: de alvásom elég jó vala. Fejérváry mérnök látogata meg Vásárhelyről. Utána Szabó László. Nem sokára jött hozzám a’ Gróf; megvizsgálá Szekrényesy⁴⁴ számadását ’s a’ Radnicsét. Én is előmutogatám neki a’ tavalyi számadásra tett észrevételeket ’s a’ pénztár jelen vékony állapotját. Waltherrhez menék Ödönnel öreg Strobelné végrendelményének aláírására: de ő nem jövév oda, abban maradt.[...] Átadám Waltherrnek a’ Beneféle kötelezvényt, ’s elküldém az Orosházára szóló levelet Kertészfy által Szabó Lászlóhoz. Olvastam estig. Volt itt Reviczkyne ’s Máli. Estve felé hirtelen nagy vihar támadt ’s a’ levegőt eltölté porral.*

⁴³ MNL OL 408. 43. d. 1848/15–18. Herczeg 1980: 11–12. A hivatali visszaélés mellett Horváth különösen nehéz helyzetben vette át a hivatalt, hiszen a pénztárak üresek voltak, mert a rendszeres jövedelmi források megszűntek, a haszonbérlek nem tudtak vagy nem akartak fizetni.

⁴⁴ Szekrényesy József (1811–1877) ügyvéd, a pesti kaszinó levéltárosa.

*Délben megérkezett Oláh Szénásról.*⁴⁵ Szabó László mellett olvasható a már többször említett Fehérváry Ferenc mérnöknek, Kertészfy Lászlónak, Károlyi György levéltárnokának, vagy Walter Lászlónak, a nemzetség levéltárosának a neve, aki egyébként Bártfay közeli barátja volt. A napló több bejegyzéséből is kibontakozik, hogy a Károlyi család több tisztségviselője rendszeres látogatója volt Bártfaynak, és mint titkár valóban egy információs csomópontként működött nem csak a nagybirtokok alkalmazottainak a körében.⁴⁶ Nézzük milyen hálózat kapcsolható Szabó Lászlóhoz és Horváth Lászlóhoz! Bár mindkettőjük azonos tisztséget viselt a közös birtokkormányzaton belül, mégis az ügyviteli kapcsolatok alakulása leképezi a birtokkormányzat formálódását és a családon belüli változásokat. Szabó László kapcsolati hálózata a következőképp alakul: *Károlyi György, Pokomándy Gábor* közös felügyelő, *Molnár Károly* közös számtartó, *Fehérváry Ferenc* földmérő, *Tabody Pál*, a Károlyi grófok jogügyi igazgatója, *Pák Dienes*, Károlyi György tisztartója, *Kertészfy János*, Károlyi György levéltárosa, *Szemethy Mihály*, Károlyi György számtartója, végül *Sulyok Ignác* közös kasznár. Szabó tehát egyrészt Károlyi Györggyel, az akkori nemzetségi kormányzóval és annak saját alkalmazottaival, másrészt a közös birtokkormányzat tisztviselőivel tartott hivatali kapcsolatot. Horváth szintén főként Károlyi Györggyel, valamint a családból Lajossal, illetve Lajos fiával, Alajossal bírt aktívabb kapcsolattal. A családon kívül *Walter Gézához*, a család levéltárosához, *Molnár Károlyhoz*, a közös számtartóhoz, *Érkövy Adolphoz*, István felügyelőjéhez, *Czagányi Mihályhoz*, György felügyelőjéhez, *Pokomándy Istvánhoz*, Hódmezővásárhely polgármesteréhez vagy *Beer Mórchoz*, Hódmezővásárhely legértékesebb haszonbérletének, a helyi serháznak a haszonbérelőjéhez fűzte szorosabb kapcsolat. Horváth hálózata érezhetően szűkebb, sokkal inkább a családra és a testvérek legfőbb tisztviselőire épült. Ezen keresztül válik láthatóvá az időbeliség és a közös birtokkormányzat változása. A testvérek közül Károlyi Lajos ugyanis már 1850-ben kifejtette – vélhetően az 1848–1849-ben elindult és azt követő gazdasági és társadalmi változások nyomán –, hogy a közös birtokrészeket is fel kellene osztani, egyúttal sürgette az ehhez kapcsolódó előkészületek megkezdését. A Tisza-szabályozás munkálatai miatt elodázták a pótosztályt, a felosztás gondolatától azonban továbbra sem álltak el. A Károlyi család tagjai végül 1859-ben döntöttek arról, hogy az alföldi közös birtokokat 1860-ban felosztják, és ezáltal nagy részük Hódmezővásárhely tulajdonába kerül. Ám a közös részek felosztása 1862-re tolódtott, és végül csak ebben az évben osztották fel a közös birtokokat, és egyedül a hódmezővásárhelyi kisebb királyi regálék (italmérési, vásárpénzszedési, halászati jogok stb.) maradtak közös kezelésben. A pótosztályról – a vásárhelyi kisebb királyi jövedelmekről és az ezekhez tartozó ingatlanokról – 1873-ban kezdődött meg a tárgyalás a város

⁴⁵ Kalla 2010: 337. *Az aláhúzásokkal történő kiemelés a szerzőtől származik.*

⁴⁶ Kalla 2010: 15. Kapcsolatrendszeréről lásd: 639–673.

vezetése és a család kormányzója, Károlyi György között, aki testvérét, Istvánt és néhai bátyjának, Lajosnak a fiát, Alajost is képviselte. Ennek eredményeként ugyanabban az évben kötötték meg az örökadásvételi szerződést. Következésképp Horváth valójában egy felszámolásra ítélt közös birtokkormányzatnak a kerületi ügyésze volt, és az utolsó évtizedekben – az 1862. évi ismert döntés eredményeképp – már leginkább az újabb felosztás körüli adminisztráció, azaz a közös tisztek és a perek lezárása, a kölcsönfelvételek rendezése, a felmérések elkészítése volt a legfőbb feladata. Így válik érthetővé Pokomándy Istvánnal, Hódmezővásárhely polgármesterével való szoros együttműködése is, hiszen Pokomándy a legelőelkülönítések és a kisebb királyi haszonvételek kisajátításának képviselőjét látta el. Éppen ezért volt egyébként sűrű levélváltásban Károlyi földmérőjével, Fehérváry Ferencsel is.

A hálózatból voltaképpen még egy központi hivatalt és egyben az ügyvitel egyik legaktívabb csomópontját emelnénk ki, méghozzá a *nemzetiség levéltárosát*. Többek között azért is, mert a nemzetiség archívumát a Walter familia generációi vezették: *Walter László* 1822 és 1850, majd fia, *Walter Géza* 1851 és 1885 között állt a Károlyi-levéltár élén.⁴⁷ 1885-től egy harmadik Walther, Géza unokaöccse, *Walther Lajos* ügyvéd és levéltári segéd lett a család levéltárosa. Miután azonban összeütközésbe került a bírósággal, megvonták tőle az ügyvédi gyakorlatot, és felmentették a hivatalából, így 1897-ben helyére Éble Gábor került.⁴⁸ Hogy a levéltárnak központi szerepét megértsük, ahhoz érdemes tudni, hogy valójában ekkor mit is jelentett a levéltári munka. Az akkori archívusi feladatkör ugyanis jóval kiterjedtebb volt, mint a mai értelemben vett levéltárosi munkakör. A levéltárnak ugyanis részt vett a birtokigazgatásban, a jogszolgáltatásban, a közigazgatásban, a gazdálkodásban és a pénzügyletekben is. Kulcspozícióját az is jelzi, hogy a személyét vagy maga a birtokos, vagy a családülés választotta. Ha megnézzük a két – más-más időben levéltári szolgálatot vállaló – Walter hálózatát, akkor az esetükben úgyszintén a birtokkormányzat változása és az időben később szolgáló tisztségviselők hálózatának szűkülése regisztrálható. Bár mindkettejük aktív ügyviteli kapcsolatban állt a Károlyi családtagokkal, Géza hivatali kapcsolatai egyértelműen eltolódnak a nemzeti tagok irányába, hiszen ahogy a birtokkormányzat feladata szűkült, úgy az általa érintett hivatali kör is kisebb lett. A korábbi központi és kerületi tisztviselők helyett olyan tisztviselőkkel maradt meg aktívabb kapcsolata, mint például *Praznovszky Ignác*, a gr. Károlyi család uradalmi központi ügyésze (1849–1892), vagy *Kamotcsay János* (1862 és 1865 között) szentesi polgármester.

⁴⁷ Kalla 2010: 15. A hálózatban előfordul Walther Károly is, aki a Károlyiak nagykárolyi pénztárosa, perceptora volt. Öccse Walther László volt.

⁴⁸ Éble 1997: 179–194. A levéltár történetében egyébként szintén fordulópontot jelentett a közös birtokkormányzat felszámolása, hiszen 1877-ben levéltári alapítványt hívtak életre. Ehhez lásd: Szilágyi 2020: 1148.

Összegzés

Összefoglalásunkat két irányból közelítenénk meg: egyfelől a tanulmány első részében taglalt bürokratizálódás folyamatához, másfelől a módszertani kísérlet főbb eredményeihez kapcsolódva emelnénk ki néhány lényeges megállapítást.

Ahogy fentebb vázoltuk, a 18. század közepétől egyre nagyobb térbeli távolság volt megfigyelhető a nagybirtokos és az alkalmazottai között. Ez az elkülönülés önmagában is jelentős változásokat eredményezett a birtokkormányzatban, ahogyan maga a bürokratizálódás és professzionalizáció folyamata is.⁴⁹ A bürokratikus igazgatás kulcspozícióban lévő hivatalnokai lokális szinten autonóm hatalomra tehettek szert. Ebben viszont nem feltétlen az archaikus állapotok fennmaradását kell látni, éppen ellenkezőleg, a bürokrácia modernizációja és a közvetítői uralom ragadható meg benne, hiszen a tisztviselők a nagybirtokos helyi hatalomgyakorlásának eszközévé váltak. A megbízottak ily módon történő alkalmazása bár régi módszer volt, mégis új kontextusban realizálódott. A klientelizmus ugyanis beágyazódott a bürokratikus szervezetek világába, amely egyre inkább az írásos normákhoz kötődött. A Károlyi grófok bizalmasai – a szabályokat betartva és a nagybirtokosok elemi érdekeit képviselve – ezen igazgatási közegekben tevékenykedtek. Ráadásul a közegek átjárhatósága miatt sok esetben inkább előmozdították, mintsem akadályozták a bürokratizálódás folyamatát. Az egyik területről ugyanis a másikra vihették át a modernebb eljárási elemeket, így különösen a vármegyei közigazgatás professzionalizálódásához járultak hozzá. Bár az arisztokratszerepek változása nem volt vizsgálatunk tárgya, ezen a ponton megjegyezhetjük, hogy az ő hagyományos szerepfelfogásuk is átalakult. Következésképp a megbízók és a megbízottak szerepe egyszerre vált összetettebbé, miközben a régi és az új elemek egyszerre keveredtek és voltak jelen. A kliensszerepek intellektualizálódása egyrészt megfelelt a függőségi viszonyok elfogadásának, másrészt viszont autonómokká, intellektuálisan független egyéniségekké váltak. Összességében a szolgálathoz való alkalmazkodás és a fejlődő igazgatás érintkezési zónájában a hatalomgyakorlás régebbi intézményi aspektusai – a hagyományos viselkedésmintákkal együtt – kerültek át a modernitás világába. Ez tulajdonképpen nem a klientelizmus eltűnését, hanem formájának megváltozását eredményezte.⁵⁰

Ezen keretek között jobban értelmezhetővé válik, hogy miért fontos a közös birtokkormányzat nagyobb csomópontjainak, az ügyviteli hálózat kulcsfiguráinak és az ő hálózataiknak a megragadása, hiszen valójában a hatalomgyakorlás lokális képviselőit láthatjuk bennük. Egyúttal a központi és kerületi tisztviselők hálózatain keresztül jól kirajzolódtak a birtokkormányzat hierarchikus szintjei is, sőt a kormányzat időbeli változása is megfogható volt a kapcsolatok alakulása által. A rövidebb kitekintések azt

⁴⁹ Brakensiek–Pál–Vári 2014: 352.

⁵⁰ Brakensiek–Pál–Vári 2014: 345–348.

is megmutatták, hogy egy magas rangú tiszt milyen kapcsolatokkal bírt nemcsak birtokkormányzati, hanem társadalmi szinten is. Ez szintén erősíti azt a fentebb vázolt általános megállapítást, miszerint az adminisztráció magasabb fokában lévő tisztviselők értelmiségi csoporttá formálódtak a század közepére, végére. Az autonómiájuk immár nem csupán a hivatali környezetben, hanem a tudásuk közvetítésében és a véleményük megfogalmazásában is megnyilvánult. A formális hálózat bemutatása azonban csak kezdőlépése lehet a nagybirtokkormányzatok és hivatali hálózatok leírásának, hiszen az informális kapcsolatok feltárása, a hivatali karrierok feldolgozása további és valósabb képet nyújthat a földesurak apparátusának működéséhez.

Források

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

P 408. A Károlyi család nemzetségi levéltára. Közös kormány.

HIVATKOZOTT IRODALM

Bán Péter 1977: A nyugat-dunántúli Batthyány-uradalmak birtokigazgatási rendszere a XVII. század első felében. *Agrártörténeti Szemle* (19.) 1–2. 24–71.

Boissevain, Jeremy 1974: *Friends of friends. Networks, manipulators and coalitions.* Oxford.

Brakensiek, Stefan 2009: Communication between Authorities and Subjects in Bohemia, Hungary and the Holy German Empire, 1650–1800: A Comparison of Three Case Studies. In: Blockmans, Wim – Holenstein, André – Mathieu, Jon (Hg.): *Empowering Interactions Political Cultures and the Emergence of the State in Europe 1300–1900.* London. 149–162.

Brakensiek, Stefan – Pál, Judit – Vári, András 2014: *Herrschaft an der Grenze – Mikrogeschichte der Macht im östlichen Ungarn im 18. Jahrhundert.* Köln.
<https://doi.org/10.7788/boehlau.9783412215972>

Breton, Albert – Wintrobe, Ronald 1982: *The Logic of Bureaucratic Conduct. An Economic Analysis of Competition, Exchange and Inefficiency in Private and Public Organizations.* Cambridge. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511896033>

Éble Gábor 1997: A gróf Károlyi nemzetség levéltára. (Közzéteszi Sunkó Attila). *Fons* (4.) 2. 179–198.

Gyimesi Emese 2020: Szendrey Ignác mint apa. *Korall* (21.) 82. 102–125.

Hajdu Lajos 1983: *A közjó szolgálatában. (A jozefinizmus igazgatási és jogi reformjairól).* Nemzet és emlékezet. Budapest.

- Hajdu Lajos 1982: *II. József igazgatási reformjai Magyarországon*. Budapest.
- Herceg Mihály 1980: A csongrád-vásárhelyi uradalom kialakulása (1709–1848). In: Farkas József (szerk.): *Tanulmányok Csongrád megye történetéből 4*. Szeged. 61–128.
- Héjja Julianna Erika 2009: *Békés vármegye archontológiája és prozopográfiája 1715–1848*. (Közlemények Békés megye és környéke történetéből 11.) Gyula.
- Jansen, Dorothea 1999: *Einführung in die Netzwerkanalyse. Grundlagen, Methoden, Anwendungen*. Opladen. <https://doi.org/10.1007/978-3-663-09873-7>
- Khavanova, Olga 2000: Elite Education and Politics: Hungarian Nobles at the Viennese Theresianum in the Eighteenth Century. *Sic Itur Ad Astra* (12.) 4. 79–90.
- Khavanova, Olga 2008: A kérelemírás mestersége. Hivatalnoki pályafutások a 18. századi Habsburg monarchiában. *Századok* (142.) 5. 1249–1266.
- Kalla Zsuzsa (szerk.) 2010: *Bártfay László naplói*. Budapest.
- Kállay István 1980: *A magyarországi nagybirtok kormányzata 1711–1848*. Budapest.
- Kiss Zsuzsanna 2022: Gazdatisztek egy átalakuló társadalomban. In: Czoch Gábor – Sasfi Csaba – Tóth Árpád (szerk.): *A város örök: Tanulmányok Bácskai Vera emlékére*. Budapest. 267–281.
- Laczlavik György 2021: A Károlyi család birtokai a 18. században. *Szabolcs-Szatmár-Beregi Levéltári Évkönyv*. XXII. Nyíregyháza. 242–258.
- Lind, Gunnar: Great Friends and Small Friends. Clientelism and the Power Elite. In: Reinhard, Wolfgang ed.: *Power Elites and State Building*. Oxford–New York, 1996. 123–147. <https://doi.org/10.1093/oso/9780198205470.003.0007>
- Mitchell, Jon P. 1996: Patrons and clients. In: Bum, Alan – Spencer, Jonathan (eds.): *Encyclopedia of Social and Cultural Anthropology*. London. 416–418.
- Pál Judit 2007: Karrier a „tudatlanság földén”. Egy főúri kliens a 18. század közepén Kelet-Magyarországon. *Századok* (141.) 6. 1407–1454.
- Pál Judit 2010: Az állam és a patrónus szolgálatában. Egy Károlyi-kliens a 18. század elején. *Korall* (42.) 11. 179–205.
- Pethe Ferenc 1819: Útmutató az uradalmak s uradalmi gazdaságok igazgatása módjára. *Tudományos Gyűjtemény* 9. 3–32
- Peters, Jan 1996: Informations- und Kommunikationssystem in Gutsherrschaftsgesellschaften des 17. Jahrhunderts. In: Peters, Jan (ed.): *Gutsherrschaftsgesellschaften im europäischen Vergleich*. Berlin. 185–197. <https://doi.org/10.1515/9783050074054.185>
- Schenk, Michael 1983: Das Konzept des sozialen Netzwerks. In: Neidhardt, Friedhelm (Hg.): *Gruppensoziologie. Perspektiven und Materialien*. Opladen. 188–104. https://doi.org/10.1007/978-3-663-01510-9_5
- Schweizer, Thomas 1988: Netzwerkanalyse als moderne Strukturanalyse. In: Schweizer, Thomas (Hg.): *Netzwerkanalyse: Ethnologische Perspektiven*. Berlin. 1–32.

- Szilágyi Adrienn 2020: A Károlyi család közös kormánya (1827–1877): Ügyviteli hálózat Hódmezővásárhelyen. *Századok* (154.) 6. 1141–1164.
- Szinnyei József 1891: Magyar írók élete és munkái. 1. kötet. Budapest. <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-irok-elete-es-munkai-szinnyei-jozsef-7891B/b-79D0E/brunek-jozsef-7DF8D/>
- Vári András 1990: A nagybirtok birtokigazgatási rendszerének bürokratizálódása a 17–19. században. *Történelmi Szemle* (32.) 1–28.
- Vári András 1996: Der Großgrundbesitz als Konfliktgemeinschaft. In: Peters, Jan (Hg.): *Gutsherrschaftsgesellschaften im europäischen Vergleich*. Berlin.
- Vári András 2004: Az uralom az uradalomban. Nagybirtokos, gazdatisztek és parasz-
tok közötti hatalmi viszonyok egy per tükrében az 1810-es években. *Századok*
3. 539–600.
- Virág Zsolt 2005: Magyar kastélylexikon. Csongrád megye kastélyai és kúriái. Budapest.
- Weber, Max 1967: Gazdaság és társadalom. Budapest.
- Winkelbauer, Thomas 2004: Instruktionen für Herrschaftsbeamte und grundherrliche Ordnungen in den österreichischen und böhmischen Ländern. In: Pauser, Josef – Scheutz, Martin – Winkelbauer, Thomas (Hg.): *Quellenkunde der Habsburgermonarchie (16–18. Jahrhundert)*. Wien–München.
<https://doi.org/10.7767/boehlau.9783205160199.409>
- Wolf, Eric 1966: Kinship, Friendship, and Patron-Client Relations in Complex Societies. In: Wolf, Eric (ed.): *Pathways of Power: Building an Anthropology of the Modern World*. Berkeley. 166–183. <https://doi.org/10.1525/california/9780520223332.003.0013>

Hitbizományok, földbirtokpolitika és nacionalizmus Magyarországon a 19–20. század fordulóján*

BALLABÁS DÁNIEL

Abstract. Entails, land politics and nationalism in Hungary at the turn of the 19th and 20th centuries. In this paper, I will show how the issue of entails was linked to the actions against ethnic minorities and the Hungarianisation of the country in the public discourse at the turn of the 19th and 20th centuries. The sharpening tone of this debate reflects the turn in Hungarian politics concerning ethnic issues on the turn of the century. While the Nationality Act of 1868, thinking in terms of the Hungarian political nation, emphasised equality of citizenship and relatively broad individual language rights, three decades later, the aspiration to build a linguistically and culturally homogeneous nation-state was expressed as an expectation by a wide range of Hungarian politically active groups. In this view, any political and economic means could be used to promote Hungarianisation. As far as the land tenure aspect of the problem was concerned, there was undoubtedly a need to reduce the geographical space occupied by the ethnic minorities and, at the expense of this, to expand the Hungarian population. However, due to the lack of financial resources and substantial government support it remained rather a sort of daydream. This often took the form of visions that were far from reality and took little account of practical conditions and human factors. This was the case with the idea of the transfer of the entails, elaborated and tirelessly promoted by Gusztáv Beksics, which was present in the discourse on the subject until the collapse of historic Hungary in 1918.

Keywords: entails, estates, 19th–20th century, ethnic minorities, Gusztáv Beksics, modern informatics methods

A hitbizományok olyan speciális jogállású – annak idején kötöttnek vagy korlátolt forgalmúnak mondott – földbirtokok voltak, amelyeket a királyi jóváhagyás mellett történő

*A tanulmány elkészítését az NKFIH (OTKA) K 134378 azonosítószámú, a „Dualizmus kori parlamentarizmus regionális nézőpontból” című pályázat támogatta.

megalapításukat követően csak külön engedéllyel lehetett eladni vagy megcsonkítani. Ettől kezdve egy adott nemzetségen belül, az alapító akarata által előre meghatározott rendben, általában az elsőszülött fiúk körében öröklődtek. A mindenkori birtokos azonban nem a tulajdonosa, hanem csak a hasznélvezője volt a hitbizománynak. Halála után vagyoneszeség nélkül, ugyanolyan állapotban kellett továbbadnia a soron következő várományosnak, ahogyan azt annak idején maga is átvette az elődjétől.

Magyarországon az első hitbizományok a 17. század folyamán jöttek létre,¹ a történetük végét pedig az 1945-ös földosztás és az 1949. évi VII. törvénycikk jelentette.² Az utolsó bő egy évszázadban a hozzájuk való viszony, a fenntartásukra vagy az eltörlésükre irányuló állásfoglalás az egyéni, családi és politikai érdekek kereszttüzében állva sokszor igen heves vitákat eredményezett. Az erről szóló diskurzus a reformkorban vette kezdetét, és egészen a 20. század közepéig napirenden maradt.³ Ebben a tanulmányban azt kívánom bemutatni, hogy a 19–20. század fordulóján zajló közéleti vitákban a hitbizományok ügye hogyan kapcsolódott össze a nemzetiségekkel szembeni fellépéssel és a magyarosítási törekvésekkel. E kötött birtokok „nemzeti hivatással” való felruházása, pozitív kontextusba helyezése egyúttal hivatkozási alapot és kibúvót szolgáltatott azok számára is, akik bármilyen okból kifolyólag ellenezték a korlátolt forgalmú földbirtokok, köztük a hitbizományok szabaddá tételét.

A hitbizományok által lekötött területek mennyisége a 19. század végén

A magyarországi hitbizományok területi kiterjedésének első hivatalos statisztikája az 1867-ben létrehozott Pénzügyminisztériumban készült el, az adókatasztert alapul véve.⁴ Ez utóbbi, az önálló magyar pénzügyi tárca működésének első öt évét bemutató kiadvány szerint a „felelős kormányzat életbeléptetéséig kizárólag csak a földadó kivetésére szolgáló intézmény volt, a pénzügyminisztérium azonban ily egyoldalú hasznosítás által a katasteri felmérés nagy költségeit igazolva nem láthatta, másfelől pedig elismerte, hogy könnyen és lényeges költségszaporítás nélkül értékesíthetők a katasteri felmérés munkálatai számos más irányban is”. Például földbirtok-statisztikai célokra.⁵ A számunkra fontos adatok forrása „a magyar kir. pénzügyi minisztériumnak egyik munkálata, mely az 1867-re megállapított egyenes adók eredményeinek statisztikai

¹ Peres 2014: 54–60.

² A hitbizományokhoz általában nemcsak földbirtok, hanem városi házak és értékes ingóságok is tartoztak. Miután az előbbiektől az 1945-ös földosztás megfosztotta a tulajdonosokat, az utóbbiak helyzete rendezetlen maradt. Ezért volt szükség az 1949-es törvényre.

³ Lásd például: Püski 2020; Ballabás 2021; Ballabás 2024.

⁴ Keleti 1871: 141.

⁵ Pongrácz–Lukács (szerk.) 1873: 50.

átnézetét” nyújtja, miközben az ország földbirtokosaira és azok földbirtokállományára nézve is értékes adalékokkal szolgál. A hitbizományokra vonatkozó adatsorokat először – sajnos hibásan összegezve – Keleti Károly tette közzé az 1871-ben megjelent *Hazánk és népe a közgazdaság és társadalmi statistika szempontjából* című munkájában.⁶ Ennél bővebb, vármegyék szerinti bontásban s azokat immáron helyesen összeadva az 1874-es Magyar Statistikai Évkönyvben kerültek közlésre a pénzügyi hatóságok által szolgáltatott adatok. Eszerint 1867-ben a Magyarországon lévő hitbizományok területe 563 352 kataszteri holdat tett ki, vagyis a földek 1,2%-át kötötték le ekkor.⁷

A következő, nagyjából két évtizedben újabb területi adatok nem láttak napvilágot, miközben a hitbizományok száma dinamikus növekedésnek indult. Beksics Gusztáv 1884-ben úgy látta, hogy „régebben az összes hitbizományok alig képezték az összes földbirtok 1 percentjét, most már megközelítik a 2-öt”.⁸ Pólya Jakab 1886-ban szintén hangsúlyozta, hogy az elmúlt másfél évtizedben „a hitbizományok számban és területben szaporodtak”.⁹ Új adatokkal Beksics állt elő 1889-ben. Ő ekkor – az adathiányokat is belekalkulálva – úgy becsülte, hogy „az összes hitbizományok holdszáma nemcsak eléri, hanem túlhaladja a két milliót. Vagyis a hitbizományok az összes földbirtok 4%-ját teszik, holott nemrég még csak 1%-tól voltak felvéve.”¹⁰ Amikor 1894 folyamán a Földművelésügyi Minisztérium kiadásában részletes statisztikák jelentek meg a témában, az ország közvéleménye immáron hivatalos forrásból is értesülhetett arról, hogy a 2 313 499 kataszteri holdat kitevő hitbizományok „hazánk összes területének 4,72%-át foglalják el”.¹¹ A kötetben közzétett táblázatban 91 hitbizományt soroltak fel. Egyúttal megjegyezték azt is, hogy ezekből a rendi korszakban mindössze 21 jött létre, a többi a 19. század második felében alapították.¹²

Amennyiben hihetünk a fentieknek, akkor 1867 és 1894 között a magyarországi hitbizományok által a szabad forgalomból kivont földbirtokok mennyisége és aránya körülbelül megnégyszereződött. Ez méltán keltett megütközést az ekkoriban fellobbanó agrárszocialista mozgalmakkal szembeálló Magyarországon. Utóbb a szakirodalom is átvette ezt a nézőpontot. Bernát Gyula a dualizmus időszakának

⁶ Keleti 1871: 141., 144. Keleti munkájában kerekén 100 000 kataszteri holddal kevesebb terület szerepel a következő lábjegyzetben hivatkozott munkához képest. Utóbbiban a végeredmény valóban kijön az egyes vármegyéknél szereplő számok összeadása után.

⁷ MSÉ 1874: 134–135.

⁸ Timoleon 1884: 108.

⁹ Pólya 1886: 206.

¹⁰ Atticus 1889: 134.

¹¹ A hitbizományi 1894: 5. A korlátolt forgalmú birtokokról az előző évben megjelentetett statisztikai kiadványban még 2 349 969 holddal számoltak, de ezt utóbb tévesnek minősítették. Magyarazatként ekkor azt fűzték ehhez, hogy „a katasteri munkálatokban több olyan birtok is van, mint hitbizományi kimutatva, amelyek nem hitbizományok. Ezeknek a hibáknak kiküszöbölése csak szigorú s legtöbbször a helyszínen eszközölt kutatások mellett volt lehetséges.”

¹² A hitbizományi 1894: 4, 16–19.

agrárpolitikája kapcsán azt írta 1938-ban, hogy „ez időszakban a hitbizományi alapítások száma nagy emelkedést mutat. Míg ugyanis a hitbizományilag kötött birtokok területe korszakunk elején 463 352 k. holdra rúgott, 1914-ben már 2,27 millió holdat tett ki.”¹³ Kerék Mihály 1939-ben a hitbizományok területének megötszöröződéséről írt.¹⁴ Szabad György 1964-ben szintén úgy vélekedett, hogy „a feloszthatatlanságot, elidegeníthetetlenséget biztosító, a parasztok akár vásárlás útján való földhözjutását is ellehetetlenítő hitbizományok terjedelme az 1870. évi 463 352 holdról 1895-re ötszörösére, 2 363 822 holdra emelkedett”.¹⁵ Nagyjából ugyanekkor Orosz István azt írta, hogy a „több mint 400%-os növekedés a nagybirtok kapitalizmus kori fejlődésének egyik alapvető tendenciáját jelöli meg”. Tudniillik azt, hogy a földesurak „sikerrel hajtották végre [...] a feudális jellegű birtokmegosztás átmentését az imperializmus korába. [...] A liberális Magyarország birtokpolitikája az amúgy is nyomasztó fölényben lévő nagybirtok gazdasági és ezzel együtt politikai hatalmát konzerválta”.¹⁶ Később Szuhay Miklós az 1848 és 1918 közötti magyarországi földbirtokviszonyokról értekezve a hitbizományi területek ötszörösére való növekedéséről számolt be.¹⁷ Horváth Attila jogtörténész szerint „1848 és a századforduló között hatszorosára nőtt a hitbizomány révén lekötött birtok”.¹⁸ A hitbizományok területének dualizmus kori megsokszorozódásában tehát egyetérteni látszik a szakirodalom, és mindez egybecseng a kortársak véleményével is.

Gyanúra ad okot azonban, hogy az 1860-as évtized közepén az Esterházy-féle kismartonváraljai hitbizomány területe önmagában véve több mint 600 ezer kataszteri holdat tett ki. Ennek mintegy harmada ugyan eladásra került a következő években, de még így is óriási területről volt szó.¹⁹ Erősen valószínűtlennek látszik, hogy a Pénzügyminisztérium által 1867-ben az összes hazai hitbizományra kalkulált 563 352 hold helyes adat lenne. Ezt a vélekedést támasztja alá az is, ha megnézzük, hogy az 1890-es évek elején létező hitbizományok összterületéből mennyi

¹³ Bernát 1938: 295.

¹⁴ Kerék 1939: 126.

¹⁵ Szabad 1964: 103. Szabad minden bizonnyal Keleti Károly fentebb említett munkáját vette alapul a – szerinte – 1870-re vonatkozó adat közlésekor.

¹⁶ Orosz 1965: 40–41.

¹⁷ Szuhay 1998: 139.

¹⁸ Horváth 2007: 175.

¹⁹ A magyarországi hitbizományok történetének alighanem legnagyobb volumenű értékvesztését a kismartonváraljai Esterházy-hitbizomány könyvelhette el, miután a helyzete tarthatatlanná vált az évszázados távlatban felhalmozott adósságok miatt. Az 1865-ben bekövetkezett pénzügyi csőd után a konszolidáció fedezetét jelentős részben az a tíz uradalom biztosította, amelyeket 1867 és 1869 között értékesítettek. Ezzel a herceg Esterházy-féle hitbizományi és szabad birtokok – sajnos nem elkülöníthető – területe 684 488 kataszteri holdról 466 256 holdra apadt. (Nyulásziné Straub 1976: 105–119., valamint 1., 3. melléklet) 1891-ben csak a hitbizomány földbirtokállománya 402 820 kataszteri holdat tett ki. (MNL OL K 579. 503. k. 6. tétel)

esik az 1867 előtti, illetve az ezt követő időszak alapításaira. Ehhez a vizsgálathoz az Igazságügyminisztérium 1891-ben elrendelet adatgyűjtését használtam fel, mivel ez – szemben a Földmívelésügyi Minisztérium néhány évvel későbbi kiadványával – hitbizományonkénti bontásban tartalmazza a területi adatokat.²⁰

	A hitbizományok		Az összterület		Átlagban egy hitbizományra eső kat. hold
	db	arány	kat. hold	arány	
1867 és azelőtti alapítások	33	38,8%	1 654 659	74,5%	50 141
1867 utáni alapítások	52	61,2%	565 495	25,5%	10 875
Összesen	85	100%	2 220 154	100%	–

Az 1891-ben létező hitbizományok területi adatai történelmi visszatekintésben

A táblázat alapján elmondható, hogy az 1891-ben létező 85 hitbizomány háromötöd részét 1867 után alapították, de ezek csak a lekötött összterület negyede felett rendelkeztek. Ezzel szemben a korábbi alapítású kétötöd rész birtokolta az összterület mintegy háromnegyedét. A táblázatban feltüntetett 1 654 659 kataszteri hold nyilvánvalóan csak egy hozzávetőleges becslésnek tekinthető, hiszen az egyes hitbizományok területe az idők során mindkét irányban módosulhatott.²¹ Vagyis az 1891-es állapotból nem következik az, hogy két és fél évtizeddel korábban is pontosan ugyanekkorák lettek volna az érintett birtokok. Az viszont bizonyosan állítható, hogy a Magyar Statistikai Évkönyvben 1867-re vonatkozóan publikált 563 352 holdnyi összterület igen messze áll az akkori tényleges viszonyoktól. Szerintem nagyságrendileg inkább ennek a háromszorosával érdemes kalkulálni. S bár a dualista éra első két évtizedében valóban nagyon látványos volt a hitbizományok számának növekedése, de az új alapítások átlagos területe már csak az ötödét tette ki a korábbiaknak. Összességében nézve a Beksics Gusztáv és a későbbi történészek által felvázolt helyzet téves képzetet kelt a hitbizományok által lekötött területek szaporodásának időbeli megoszlásáról,

²⁰ MNL OL K 579. 503. k. A Földmívelésügyi Minisztérium kiadványának elkészítésekor feltehetően ezt vették alapul, kiegészítve az adatokat az 1891 és 1894 közötti új alapításokkal.

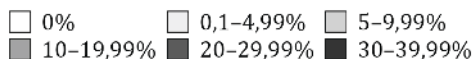
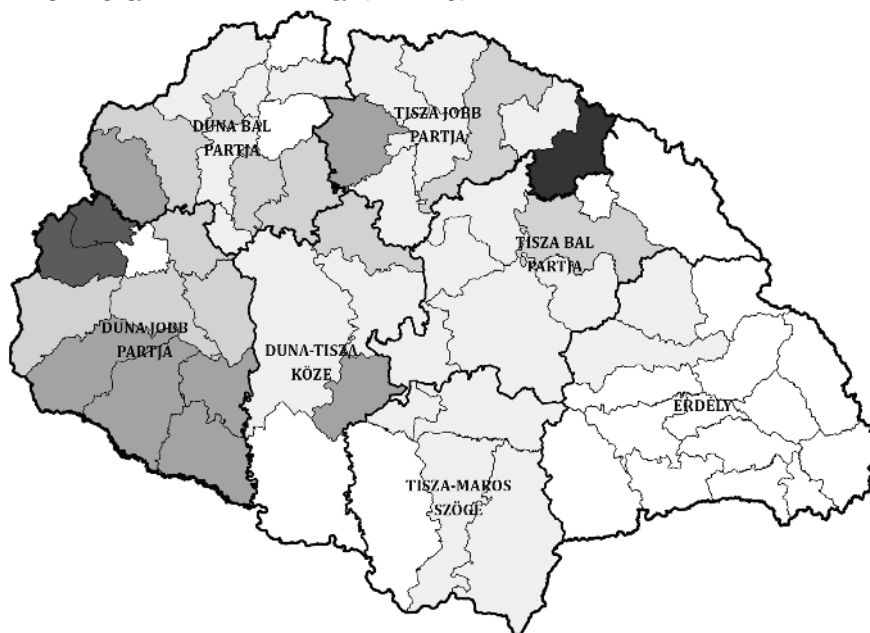
²¹ A közvélekedéssel ellentétben nem indokolt a hitbizományokat az állandóság szimbólumának tekinteni. A hitbizományi ügyekben követendő eljárást szabályzó 1869-es igazságügyminisztériumi rendelet (MRT 1869: 301–307.) és annak végrehajtási gyakorlata szerint a haszonélvezőnek az ingó és ingatlan vagyon leltári összértékét kellett megőriznie. Nem az volt az elvárás feléje, hogy pontosan ugyanazokat a vagyoni elemeket hagyományozza át az utódjára, amelyeket ő annak idején az elődjétől átvett. A hitbizomány vagyoni állagának csorbítatlan fenntartására kellett ügyelnie, a gondnok és a felügyeleti hatóság ezt kérte rajta számon. E gondolatmenet logikája alapján – valamilyen hihetőnek tűnő indokkal alátámasztva – megengedhető volt az, hogy egy kisebb méretű terület értékegyeztetés mellett elcserélhető legyen egy nagyobbra. Vagy éppen fordítva. Ha ezáltal nem változott a leltári érték, akkor ez a tranzakció jogilag nem minősült a hitbizomány gyarapításának vagy kisebbitésének, noha valójában módosult annak a területe.

hiszen ennek súlypontja valójában nem a kiegyezés utáni időszakra esett. Itt inkább a rendi korszak terhes örökségének továbbviteléről beszélhetünk. A dualizmus kori magyar kormányok tevékenysége úgy jellemezhető ezen a téren, hogy eleinte kisebb mértékben maguk is hozzájárultak a lekötött területek további növekedéséhez, majd az 1890-es évek közepétől kezdve sikeresen gátat szabtak az újabb alapításoknak.²² Az intézmény felszámolásához viszont hiányzott a valódi politikai akarat.

Az 1891-ben országosan kimutatható 4,53%-os arányhoz képest helyi szinten természetesen igen nagy eltérések voltak tapasztalhatók.²³

A HITBIZOMÁNYOK ÁLTAL LEKÖTÖTT TERÜLETEK ARÁNYA 1891-BEN A VÁRMEGYÉK TERÜLETÉN BELÜL

Az Igazságügyminisztérium adatgyűjtése alapján

*Forrás: saját szerkesztés
Digitális alaptérkép: <https://gistory.hu>*

Magyarország 63 vármegyéjéből ekkor 43-ban léteztek hitbizományi birtokok, s ez utóbbiak közül 21-ben nagyobb volt az arányuk az országos átlagnál. 10 vármegyében a 10%-ot, ebből 3-ban a 20%-ot is meghaladta ez a mutató. Az összes

²² A magyar családi 1914: II–VII. 1895 és 1918 között mindössze két új hitbizomány alapítását engedélyezték.

²³ A hitbizományként lekötött területek vármegyei adatainak forrása: MNL OL K 579. 504. k. Az összehasonlítási alapot a megyék összterülete képezte, lásd: A hitbizományi 1894: 23–25.

közül messze kimagaslott Bereg vármegye, ahol 36,61%-ot tett ki a hitbizományok aránya. A másik végletet az a 20 megye képviselte, ahol egyáltalán nem voltak ilyen jogállású földbirtokok. Ahogy a térképen látható, a Duna jobb partja nevű statisztikai régióban – vagyis lényegében a Dunántúlon – különösen sok hitbizomány volt. Itt Győr kivételével minden vármegyében meghaladta az arányuk az országos átlagot. 6 megyében 10%-nál, ebből 2-ben 20%-nál is több volt belőlük. A régió egészét nézve pedig 13,29%-ot tett ki a hitbizományok által a szabad forgalomból kivont földek aránya. A többi statisztikai régióban viszont inkább az volt a jellemző, hogy legfeljebb egy-két vármegye emelkedett ki a hitbizományi birtokok viszonylagosan nagy arányával. Így a Duna bal partján Pozsony (12,14%), a Duna–Tisza közén Csongrád (12,89%), a Tisza jobb partján Bereg (36,61%) és Gömör-Kishont (18,19%) vármegyék. A Tisza bal partján igazán kiemelkedő megye nem volt, a Tisza–Maros szögében (0,43%) és az erdélyi statisztikai régióban (0,14%) pedig alig-alig léteztek hitbizományok.

A fentiek alapján elmondható, hogy a 19. század végének közéleti szereplői, publicistái úgy érzékelték, hogy a hitbizományok száma és az általuk lekötött területek mennyisége az elmúlt néhány évtized folyamán a többszörösére növekedett. Emellett tisztában voltak azzal is, hogy ezek földrajzi megoszlása igen egyenetlen volt. Egyes országrészekben nyomasztóan sok, míg máshol feltűnően kevés volt belőlük. Nézzük meg tehát, hogy milyen következtetéseket vontak le mindebből!

A hitbizományok „nemzeti szerepéről” szóló közéleti diskurzus megteremtődése az 1890-es években

A hitbizományok fennmaradásáról vagy eltörléséről szóló közéleti diskurzusban, amely még az 1830-as évek elején vette kezdetét, az idők folyamán pro és kontra számos érv felmerült. Vizsgálat tárgyává tették például e földbirtokok társadalmi hatásait, gazdasági szerepét, jogi helyzetét, a hitbizományos családok életére gyakorolt hatását. Ennek alapján egyesek megszüntették volna a hitbizományokat, mások viszont a fenntartásuk mellett érveltek. E hosszú és szerteágazó diskurzust az 1890-es években Beksics Gusztáv hírlapíró és szabadelvű országgyűlési képviselő igyekezett egységes mederbe terelni. Ő korábban kifejezetten ellenezte a hitbizományok létezését, illetve a hitbizományi rendszer kiterjesztését a kisebb földbirtokokra. Egy 1881-ben megjelent cikkében az akkoriban napirenden lévő, a földbirtok szabad forgalmának akadályozására irányuló törekvéseket²⁴ retrográd, az ősiségi viszonyokhoz való visszatérést eredményező elképzelésként értékelte, és ezek hatására a magyar liberalizmus

²⁴ Bővebben lásd: Ballabás 2024.

alkonyának eljövételét vizionálta.²⁵ Az 1880-as évek végétől megjelenő munkáiban viszont már sokkal megengedőbb volt a hitbizományokkal, mert a „magyar nemzeti célok” szolgálatába kívánta állítani őket.

1889 októberében Atticus álnéven jelentette meg Beksics az „Uj korszak és politikai programja” című munkáját. Ebben a szerző Tisza Kálmán miniszterelnök esetleges távozásával is számolva igyekezett a továbbiakra nézve meghatározni a magyar nemzet „politikai munkatervét”. Meglátása szerint Magyarországnak „nemzeti jellege még csak politikailag van; de nincs sem kultúráilag, sem társadalmilag”. Pedig ha lenne, akkor nagy hivatás várna rá az Osztrák–Magyar Monarchián belül. Sőt, azon kívül is. „Ausztriát nem bírja egységes nemzet. Osztrák nemzet nincs, csak vannak osztrák nemzetiségek. Ezeknek vannak külön apró törekvéseik; de Ausztriának nincsen egyetlen nagy nemzeti gondolata. Sem szláv, sem német nem tud lenni.” Ebben a szituációban szinte magától értetődően kínálkozik annak a lehetősége, hogy a jövőben a monarchia súlypontja átkerüljön Magyarországra, illetve a magyarságra.²⁶ Beksics nem állt egyedül ezzel a vízióval. A századforduló környékén számos változatban megfogalmazásra kerülő magyar birodalmi gondolat jegyében a szerényebb célokat kitűző szerzők csak a monarchián belüli erőviszonyok eltolódásával számoltak, a nagyobb fantáziával megáldottak viszont már egy 30 milliós közép-európai nagyhatalomként tekintettek a jövődő Magyarországra.²⁷ Szerzőnk arra vállalkozott tehát, hogy mindehhez egy cselekvési tervet készít.²⁸ A fokozatosan továbbfejlesztett programjának megfogalmazásakor éppúgy figyelembe vette az aktuális kormányok politikai törekvéseit, mint a korszak társadalmi válságjelenségeit. Így például a nemesi gyökerű középbirtok pusztulásának érzetét,²⁹ az agrárszocialista mozgalmak jelentette kihívást, az egyre látványosabb méreteket öltő kivándorlást, az „egy gyermek rendszer” terjedését a parasztság körében vagy éppen a „magyar faj”³⁰ terjeszkedési igényeit

²⁵ Beksics 1881: 2.

²⁶ Atticus 1889: 9–14, 36.

²⁷ Romsics 2004: 138–144.

²⁸ Beksics nézeteiről tágabb kontextusban lásd: L. Nagy 1963; Szabó A. 1992; Fábíán 1994; Turda, Marius 2004; Müller 2005.

²⁹ A jobbágyfelszabadítás végrehajtásának sajátos körülményei, a nemesi kárpótlás lassúsága miatt csak azok a birtokos nemesek tudtak több-kevesebb veszteség árán fennmaradni, akik likvid tartalékokkal rendelkeztek, vagy kedvező kamatozású hitelekhez juthattak, hosszabb távon pedig képesek voltak a gyökeresen megváltozott világ követelményeit felismerni és azokhoz alkalmazkodni. A nemesi birtokosok ellehetetlenülése az 1867-es kiegyezés utáni liberális kormányok szemében egyéni tragédiának, magánügynek számított, aminek a megoldása nem képez állami feladatot. Félig-meddig közüggé akkor vált a dolog, amikor az 1870-es évek végén az európai kontinensre számolatlanul beözönlő amerikai és orosz gabona által letört árak már a földbirtokosok széles rétegeinek egzisztenciáját fenyegették. (Vári 2009: 211–213, 224–227.)

³⁰ A korabeli terminológia szerint a magyar nemzet fogalma alatt általában a politikai nemzetet, vagyis a magyar állampolgárokat értették, függetlenül azok etnikai hovatartozásától. Aki speciálisan a magyar

a nemzetiségek rovására. Emellett a polémiában részt vevő egyéb szereplőktől is átvette azokat a gondolatokat, amelyek beilleszthetők voltak a saját koncepciójába. Számos ötletnek nem ő volt az eredeti gazdája, de széles körű ismertsége révén az ő munkáin keresztül váltak ismertté, és vele azonosította ezeket a korabeli közvélemény. Mindezek idővel egy többé-kevésbé koherens programmá álltak össze nála. Ebben kulcsszerep jutott a hitbizományoknak, melyeket Beksics a „nemzeti politika” szolgálatába kívánt állítani. A hitbizományok az ő felfogása szerint ok-okozati összefüggésbe hozhatók valamennyi említett problémával, ugyanakkor a hitbizományi intézmény észszerű újragondolásával egyszeresmind orvosolhatók is mindezek. A fáradhatatlanul agitáló szerző az évtized végére sikerrel tematizálta a hitbizományokkal kapcsolatos közéleti diskurzust. S bár elképzeléseiből, azok irreális volta miatt, szinte semmi sem valósult meg, de munkássága még az 1906-ban bekövetkezett halála után is vonatkoztatási pontnak számított a kérdésben megnyilatkozók számára.

Beksics 1889-es programadó munkájában egy nagyszabású intézményi és társadalmi reform egyik elemeként jelennek meg a hitbizományok. A kiinduló probléma itt az, hogy szerinte a „magyar faj” szaporodása elmarad a lehetőségektől. Ebben nagy szerepet tulajdonít a hitbizományok által fenntartott latifundiumoknak, amelyek gátolják a parasztságot a földhöz jutásban. Ezeket ő legszívesebben eltörölné, de erre nem lát politikai akaratot. Így egyelőre megelegedne azok területének maximálásával. Újabb alapítások engedélyezéséről a jövőben már nem lehet szó, a meglévők felszabaddítását pedig elő kell segíteni.³¹

Beksics az imént említett művében egy saját adatgyűjtésen alapuló táblázatos kimutatást is közölt a magyarországi hitbizományok számáról és azok területi kiterjedéséről.³² Néhány évvel később azonban, ahogy fentebb már szó volt róla, a Földművelésügyi Minisztérium kiadásában hivatalos és részletes birtokstatisztikai munkák láttak napvilágot a magyarországi kötött birtokokról. György Endre közgazdasági író a Budapesti Szemle hasábjain egy hosszabb tanulmányban reagált e statisztikák megjelenésére, amelyek a reményei szerint az eddigiekhez képest egy realisabb alapokon nyugvó agrárpolitikát tesznek majd lehetővé. Így a hitbizományok jövőjét illetően a helyi viszonyoknak megfelelő döntés születhet. A többnyire magyarok által lakott Dunántúlon például „a hitbizományok fölhalmozódása már most is komolyan beteg állapotokat teremtett”. Ezzel szemben, véli, „Erdélyre és Észak-Magyarországra nagyon is ráférne néhány hitbizomány”. Gazdaságilag az erdős peremterületeknek kifejezetten jót tenne az üzemszerűen kezelt hitbizományok jelenléte, politikai szempontból pedig „minden kötött földbirtok egy-egy erős bástya volna” a magyarság kezében a nemzetiségek

etnikumra akart utalni, annak alkalmasint más fogalmat kellett használnia. A „magyar faj” jelen esetben „magyarok” értelemben olvasandó.

³¹ Atticus 1889: 134–139.

³² Atticus 1889: 126–133.

politikai és kulturális törekvéseivel szemben.³³ Tudomásom szerint György Endre volt az első, aki a hitbizományok regionálisan egyenlőtlen megoszlásának nemzeti-ségpolitikai vetületet adott.

Beksics Gusztáv 1896 márciusában látta elérkezettnek az időt, hogy ismét a közönség elé tárja a nemzetmentőnek szánt ötleteit. „A magyar faj terjeszkedése és nemzeti konszolidációnk. Különös tekintettel a mezőgazdaságra, birtokviszonyokra és a népesedésre” címet viselő munka alapfeltevése az volt, hogy olyan agrárpolitikára van szükség, amelynek integráns részét képezi „fajunk megerősítésére, hatalmas kifejlesztése s ekképp nemzeti konszolidációnk. Az a helyes agrárpolitika, amely egyszersmind nemzeti politika.” A jelenlegi földbirtokrendszer hátrányos a magyarságra nézve, mert abnormális viszonyokat konzervál az elsősorban általa lakott területeken. Beksics várakozásai szerint ezt felismerve a hitbizományosok és a szabad latifundiumok tulajdonosai önként lemondanak majd földbirtokaikról a „nagy nemzeti cél” megvalósítása, a magyar parasztság földhöz juttatása érdekében. A kárpótlásként kapott összegből pedig földet vásárolnak maguknak az ország peremvidékein. E folyamat végeztével „azon szerencsés és ideális viszony jön létre, hogy [...] a nagybirtok visszavonul az ország perifériái felé. Az Alföldön és a Dunántúl felbomló nagy birtoktömbök tulajdonosai rájuk nézve szerencsés kárpótlást kaphatnak a Dráván túl, Felső-Magyarországon és Erdélyben.” Ez a nemzetiségi kérdés kezelése szempontjából is igen kívánatos lenne, egyébként meg az erdős peremvidékek kifejezetten alkalmas terepnek kínálkoznak a nagybirtokok számára.³⁴

Maga Beksics ezekben az években nem igazán volt aktív a hitbizományokkal kapcsolatos vitákban, és az említett munkái sem váltottak ki különösebben nagy visszhangot. 1899-től kezdve azonban aktívan beleállt az ügybe, számos újságcikkben és újabb brosrákban népszerűsítve az elképzeléseit. Ettől kezdve már a szélesebb körű publicitás sem hiányzott.

1899 márciusában Tomka Emil a telepítések³⁵ kérdése kapcsán azon elmélkedett, hogy a mezőgazdasági művelésre alkalmas állami birtokok hiányában miként lehetne ezekhez megfelelő mennyiségű földet szerezni. Ő egy teljesen önkéntes alapokon álló cserét ajánlott a latifundiumok tulajdonosainak. Az általa elképzelt művelet lényege

³³ György 1893: 202–209.

³⁴ Beksics 1896: 42, 83.

³⁵ Az egyéni földszerzési törekvésekkel és alkukkal szemben a telepítések során a kedvezményezetteknek egyszerre egy nagyobb csoportja – legalább 150 családfő – juthat kedvezményes hitellel lakóhelyhez és a megélhetéshez szükséges, önállóan művelt földterülethez. Ennek kiterjedése az 1894. évi V. törvény-cikk szerint 10 és 80 kataszteri hold között lehetett. Az említett törvény elfogadása utáni időszakban az állami telepítések két régióban zajlottak: a délvidéki kincstári birtokokon és az erdélyi Mezőségben, az állam által vásárolt földeken. A szociális problémák megoldása mellett a telepítésekhez kezdettől fogva „nemzeti célok” is társultak, vagyis sokan a magyarság pozícióinak megerősítését remélték ezáltal az etnikai kontaktzónákban. (Szabó A. 1987: 300–316.)

az lenne, hogy a telepítésre alkalmas területek átengedésének fejében kincstári erdőbirtokokat kínálnának fel azok számára.³⁶ Feltehetően Tomka elképzelése inspirálta Beksicset az „értékkicserélés” – később nagy karriert befutó – eszméjének felvetésében. Augusztus elején megjelent cikkében egy konkrét tervvel állt elő a hitbizományoknak az ország peremvidékeire való átköltöztetésére vonatkozóan. Itt rögtön leszögezte, hogy „az agrárakció célja a birtokviszonyok összhangba hozása nemzeti érdekeinkkel. Nem célja tehát akár osztályharc földidézése, akár a szerzett jogok, vagy éppen a tulajdonjog megtámadása.” Az egész művelet ugyanis „pusztán helycsere- és értékkicserélésre redukálódik”. Tudniillik a magyarság által lakott Alföldön és Dunántúlon eladásra és parcellázásra kerülnének a hitbizományok, amelyek helyett azonos értékben erdőbirtokot kapnának a tulajdonosaik Erdélyben és Észak-Magyarországon. A hitbizományosok jelentősebb tőkére is szert tennének így, aminek egy részét iparfejlesztésre fordíthatnák. A legfontosabb szempont azonban az, hogy új otthonukban, a nemzetiségi vidékeken a magyarság szilárd támaszai legyenek.³⁷ Pár nappal később a földbirtokok rendszerintű szabályozásán gondolkodva adta elő a hitbizományok áthelyezésére vonatkozó ötletét. Hiszen „a bérlet igenis megfelel nemzetiségeink karakterének. Bizonyára sokkal inkább megfelel, mint a magyar parasztság jellemének. A tót, rutén, bolgár, szerb, sőt az oláhság egy része igen jó bérlő anyag. És a bérelt földnek nem követeli csakhamar a tulajdonjogát, mint a magyar parasztság. Nem lesz agrárszocialistává, sőt még elégedetlenné sem, ha a tulajdonjogból kizárva marad.” A bérletrendszert sikerrel megvalósítani tehát csak a nemzetiségek által lakott területeken lehet. Ehhez kiváló kísérleti terepet szolgáltatnának az áttelepített hitbizományi erdőbirtokok közé ékelődött kisebb szántóföldek, amelyek üzemszerű művelésre amúgy alkalmatlanok. „Sőt valószínű, hogy a hitbizományok nyomása lassankint a maga földjén is bérlővé alakítaná át a tót, oláh, stb. lakosságot. És e körülmény még csak nagyszerűbbé tenné az áthelyezkedés nemzeti következményeit. [...] Kinek nem tetszik e kép? Lehetséges-e a nemzetiségi kérdésnek szerencsésebb és véglegesebb megoldása?”³⁸

1899 szeptemberében a fenti gondolatait egy brosúrában is összefoglalta Beksics, amelynek „A magyar politika új alapjai. Kapcsolatban a magyar faj terjeszkedő képességével és a földbirtokviszonyokkal” címet adta.³⁹ Ez a fejlemény számos – többségében negatív hangvételű – reflexiót indukált.

A Budapesti Napló az irányvonalat jónak tartotta ugyan, de helytelenítette, hogy a „nagybirtokos osztály” spontán akciójától várja a megoldást. Szerintük ez egy túlságosan optimista várakozás, mert szembemegy az érintettek hagyományaival, érzéseivel,

³⁶ Tomka 1899: 511–512.

³⁷ Beksics 1899a: 1–2. Parcellázás alatt a korszakban a nagyobb földbirtokok feldarabolását és kisebb részletekben történő eladását értették.

³⁸ Beksics 1899b: 1–2.

³⁹ Beksics 1899c.

érdekeivel. Erősen kétségesnek érezték továbbá, hogy az országgyűlésen keresztülvihető-e egy ilyen javaslat.⁴⁰ A Hazánkban, a Magyar Gazdaszövetség⁴¹ lapjában közölt ismertetés írója „az elméleti liberalizmus” megnyilatkozásának titulálta Beksics munkáját. E tervezet csak erőszakosan lenne keresztülvihető, amihez egyelőre hiányzik a kormány és a törvényhozás támogatása. Ellenben ott van a „kitűnően szervezett szocialista tábor, amely végcéljában a Beksics programját vallja”. A parasztság problémáinak enyhítésére sokkal alkalmasabb lenne „egy becsületes uzoratorvény [...] mint az ilyen földosztás, birtokköltöztetés [...] még akkor is, ha nemzeti és hazafias eszmékkel van felcírázva”.⁴² A szociáldemokrata Népszava az elképzelésről úgy vélekedett, hogy az „merénylet a nemzetiségek és a politikai erkölcs ellen”. De a kérdéses terv megvalósulásában ők sem bíznak, mert a kötött birtokok tulajdonosai „nem törődnek oly sokat a saját fajuk erősödésével, mint a zsebük tartalmával. [...] A Dunántúlt s az Alföldet nem fogják ők kezeik közül kiengedni semmiféle magyar faji érdekekért”. A hitbizományok megszüntetését „nem a Beksicsek fogják az ő erkölcstelen céljaik szolgálatában megvalósítani, hanem a szociáldemokrácia fogja felszabadítani a földet, nem a nemzetiségek romlására, hanem mind a magyar, mind pedig a többi faj: az egész nép jólétére és üdvére!”⁴³

A Katolikus Néppárt lapjában, az Alkotmányban közölt olvasói vélemény szerint Beksics egyáltalán nem számol azzal a körülménnyel, hogy úgy a magyar hitbizományosokat, mint a felvidék parasztságát szoros érzelmi szálak fűzik a szülőföldjükhöz, és nem kívánnak megválni attól. De ha ez mégis megtörténne, az elképzelés akkor sem oldaná meg a parasztság demográfiai problémáit, mert azokat nem a kötött birtokok okozzák. A művelet végeredménye így az lenne, hogy „a magyar mágnás tönkre jutna, helyét elfoglalná a zsidó”. Összességében nézve a munka „valamennyi politikai újdonsága és kombinációja az utópiák országába való, minden gyakorlati kivihetőséget kizáró kuriózum”.⁴⁴ A Hazánkban hosszabb cikket közlő Löherer Andor közgazdasági író szintén lesújtó véleménnyel volt Beksics munkájáról, nem értvén, „hogyan lehet komolyan ilyen badarságokat világgá bocsátani”. A megbírált szerzőhöz hasonlóan ő is a statisztika eszközeivel igyekezett alátámasztani a mondanivalóját, de gyökeresen más eredményre jutott. Szerinte teljesen alaptalan és az adatok tendenciózus megválogatásából fakad az az állítás, hogy a hitbizományok gátolnák „a magyarság kifejlődését”.

⁴⁰ Beksics könyve. *Budapesti Napló*, 1899. szeptember 23. 1–2.

⁴¹ A reformkori alapítású, a közvélekedés szerint a nagybirtokosok szervezetének számító Országos Magyar Gazdasági Egyesület mellett 1896 januárjában jött létre a Magyar Gazdaszövetség, amely elsősorban a közép- és kisbirtokosok gazdasági érdekeinek politikai képviselését tűzte ki célul. A kezdetben Károlyi Sándor, majd Darányi Ignác elnöksége mellett működő társadalmi szervezet a különböző pártállású embereket integrálva igyekezett nyomást gyakorolni a kormányra. (Fehér 2019: 280–304.)

⁴² Beksics elmélete. *Hazánk*, 1899. szeptember 26. 2.

⁴³ A magyar politika új alapjai. *Népszava*, 1899. szeptember 26. 1–2.

⁴⁴ Hitbizományok vándorlása. *Alkotmány*, 1899. szeptember 28. 3.

Az igazság ezzel szemben az, hogy „a hitbizományokkal bővelkedő vármegyékben látjuk a legmagasabb szaporodási számokat”. Vagyis hamis a kiindulási alap, és emiatt hamis az erre épülő következtetés is. Löherer úgy látta, hogy „a hitbizomány és kötött birtokok elleni örökös zaklatások, erőszakoskodás és kirohanások” nem fognak eredményre vezetni, ezek csak megzavarják a jogrendet, és osztályharcot szítanak.⁴⁵

Mindezek után a hitbizományok ügye az 1900. évi földművelésügyi büdzsé képviselőházi vitájából sem hiányozhatott. Feilitzsch Artúr báró (Szabadelvű Párt) elismerte ugyan, hogy „a hitbizományok a jogi egyenlőség és méltányosság szempontjából tagadhatatlanul elavult és részben igazságtalan intézményt képeznek”, a nemzetiségi viszonyok figyelembevételével viszont nem tartja indokoltnak „azt a nagy ellenszenvet és írtóháborút, amely az utóbbi időkben ezen intézmény ellen irányult, és összes gazdasági és szociális bajaink főkétforrásául ezt jelöli meg”. A hitbizományok, illetve általában a kötött birtokok ugyanis „ma már nemzeti missziót is teljesítenek”. Beksics Gusztávnak az ország erdős peremterületeire való áthelyezésükre vonatkozó elképzelését azonban megvalósíthatatlannak tartja. A szóba jöhető erdőbirtokok gazdasági szempontból csekély jövedelmezőségűek, és a csere olyan nagy áldozatokkal járna, amelyeket senkitől sem lehet elvárni vagy követelni. Ráadásul a jelenleg a nemzetiségiek birtokában lévő ingatlanok tulajdonosai várhatóan jól felvernék a vételárakat, ami „éppen ellenségeink anyagi helyzetét javítaná”.⁴⁶ Komjáthy Béla (Függetlenségi és 48-as Párt) nem értett egyet az iménti felszólalóval, és a maga részéről támogatná a hitbizományok nemzeti célú áttelepítését.⁴⁷ Kristóffy József (Szabadelvű Párt) szerint a magyarság szaporodásának elősegítése és az egészségesebb földbirtokmegoszlás nemzeti érdek, ezeket elő kell segíteni. De az önkéntes kicseréléstől nem vár sok eredményt, inkább a telepítést és a felbonthatóvá tett „síkföldi” hitbizományok parcellázását ajánlja.⁴⁸ Végül Tisza István (Szabadelvű Párt) is elmondta a saját gondolatait az ügyben. Szerinte a parcellázáshoz és telepítéshez szükséges föld hiányán fokozatosan, erőszakos intézkedés nélkül, a tulajdonjog tiszteletben tartása mellett segíteni lehet a hitbizományok áthelyezésével. Ezt a mozgalmat helyeselni tudja. Annak ellenére, hogy Beksics elméleti fejtegetéseinek „tetemes részével” nem ért egyet.⁴⁹

A költségvetési vita során Darányi Ignác földművelésügyi miniszter is megszólalt az ügyben. Elmondása szerint a kormány „azon a nézetten van, hogy a hitbizomány a modern jogrendszerbe nem illik bele. De nem lehet elzárkózni e kérdés megbírálásánál az állami és nemzeti szempontok elől sem. A kormány új hitbizományok felállítását a felséges úrnak nem javasolta és síkföldön javasolni nem is szándékozik, sehol

⁴⁵ Löherer 1899: 9–13.

⁴⁶ KN 1900. XXVII. 190–194. (1900. márc. 12.)

⁴⁷ KN 1900. XXVII. 198–202. (1900. márc. 13.)

⁴⁸ KN 1900. XXVII. 210–213. (1900. márc. 13.)

⁴⁹ KN 1900. XXVII. 294–295. (1900. márc. 17.)

ahol szociális, gazdasági, birtokmegosztási kérdések számba jöhetnek.” Ugyanakkor „a kormány nem zárkózik el ridegen az elől, hogy különös kivételképpen Erdélyben és olyan exponált vidékeken, amelyek hasonló viszonyok közt vannak, ott ahol szociális, gazdasági és birtokmegosztási szempontok számba egyáltalán nem jöhetnek, kizárólag erdőbirtokra, a magyar állameszme megerősítése érdekében a Felsőnek ily hitbizományok engedélyezésére esetleg javaslatot tegyen”.⁵⁰

Az egyébként a Szabadelvű Párt országgyűlési képviselőjeként tevékenykedő Beksics Gusztáv betegség miatt nem vehetett részt a vitában, de figyelemmel kísérte azt, és az elhangzottakban önmagát látta igazolni. Darányi felszólalásából azt olvasta ki, hogy az új alapítások korlátozására vonatkozó gondolata „kormányprogrammá lett”. Az értékkicserélésre vonatkozó terve mellett pedig olyan szaktekintélyek álltak ki, mint Tisza István, illetve még korábban, a januárban tartott telepítési ankét alkalmával Károlyi Sándor.⁵¹ Ugyanakkor számos tisztázandó kérdést látott még, ezért jónak látta, hogy ismét papírra vesse a gondolatait. 1900 márciusában több cikke is megjelent a témában,⁵² a következő hónapban pedig egy újabb füzetrel jelentkezett „Magyarország jövője az újabb nemzeti elhelyezkedés alapján” címmel. Ebben egyrészt összefoglalta a célokat és az elért eredményeket, másrészt igyekezett pontosítani az elképzeléseit. Megnyugtatót például mindenkit, hogy ha Erdély és Felső-Magyarország nem lenne képes befogadni az erdőhitbizományokat, akkor még mindig ott vannak a horvát-szlávon erdők. Nem is érti, hogy a magyar mágnások miért tartózkodnak a Dráván túli birtokszerzéstől, amikor az szavazati jogot jelentene a horvát országgyűlésben is.⁵³ Az értékkicserélésre vonatkozó tervet azzal árnyalta tovább, hogy a „törzsuradalmaknak” és az „ősi kastélyoknak” nem kellene mozdulniuk, és egyébként is kívánatos lenne, hogy az érintett családok megtartsák a helyben élvezett befolyásukat az Alföldön és a Dunántúlon. A törzsbirtokoktól távolabb fekvő jószágok viszont nagyon is alkalmasak az értékkicserélésre. A családok főága „topográfiai helycsere nélkül oldhatja meg társadalmi és nemzeti misszióját. A másod-, harmadszülött fia számára azonban a nemzetiségi vidéken vár külön hivatás. Itt kell számukra birtokot venni s erdőgazdaságra hitbizományt alapítani. [...] Ekképp, míg a síkföldön a parcellázás

⁵⁰ KN 1900. XXVII. 240. (1900. márc. 13.)

⁵¹ Beksics 1900a: 3–5., 15–17. A földművelésügyi miniszter által 1900 januárjára összehívott tanácskozás célja az 1894-es telepítési törvény eredményeinek áttekintése, valamint az annak esetleges továbbfejlesztése iránti eszmecsere előmozdítása volt. Az ankétot megelőző napokban Károlyi Sándor egy terjedelmesebb véleménycikket közölt a Hazánkban, ahol úgy fogalmazott, hogy a „hitbizományi szántóföld-nagybirtokoknak erdő és hegyvidéki területekkel leendő kicseréléséről, amennyiben hasonló értékű erdők kaphatók lennének, persze nem kényszerintézkedések, hanem szabad egyezkedések útján kellene [...] gondoskodni. Ezek a cserék az állam részéről, ha bizonyos előre jelzett megyékben történnek, pártolandók és előmozdítandók lennének.” (Károlyi 1900: 5.)

⁵² Beksics 1900a: 17.; Beksics 1900b: 17.

⁵³ Beksics 1900c: 48–49.

számára lesz szabad birtok, addig a nemzetiségi vidékek megtelnek erdő-hitbizományokkal, tehát egyszersmind magyar társadalommal, melyet a főrangú családok másod-, harmadági fognak szolgáltatni.” Beksics igen optimista volt a megvalósulás tekintetében. Úgy vélte, hogy „a legfelső ezernek s névszerint az arisztokráciának családi, politikai és gazdasági érdekei fogják követelni, hogy idővel maga sűrűsse azt, ami egyelőre csak kivételesebb jelenség leend”.⁵⁴

Beksics újabb munkájára további reakciók érkeztek, amelyeket újabb viszontválaszok követtek. Ezek felidézése nélkül is megállapítható azonban, hogy a 19–20. század fordulójára gyökeret eresztett a közéleti diskurzusban egy olyan gondolat, amely elképzelhetőnek tartotta, hogy a hitbizományoknak tulajdonított szociális és demográfiai problémákat nem a kötött birtokok felszámolásával, hanem az ország peremvidékeire való áthelyezésükkel, a nemzetiségi lakosság rovására is meg lehet oldani. Noha korántsem minden megszólaló értett egyet ezzel, akár elvi okokra, akár a gyakorlati megvalósítás létszerűtlenségére hivatkozva, de a Beksics Gusztáv által fáradhatatlanul népszerűsített teória ettől kezdve egyfajta vonatkoztatási ponttá vált a hitbizományokról zajló diskurzusban.

Összegzés

A hitbizományok kérdése körül kibontakozó közéleti vita iránya és hangvételének eldurvulása jól tükrözi azt a fordulatot, amely a magyar nemzetiségpolitikában a századforduló idejére végbement. Míg az 1868-as nemzetiség törvény a magyar politikai nemzet kategóriájában gondolkodva az állampolgári jogegyenlőségre és a viszonylag széles körű egyéni nyelvhasználati jogokra helyezte a hangsúlyt, addig három évtizeddel később már a kormány és a törvényhozás tagjaitól sem volt idegen, sőt a magyar politizáló közvélemény bizonyos körei részéről egyenesen elvárásként fogalmazódott meg irányukban a nyelvileg és kulturálisan homogén nemzetállam kiépítésére való törekvés. Ebben a felfogásban a politikai és gazdasági eszközök széles tárháza igénybe vehető lenne a magyarosodás előmozdítása érdekében, a nemzetiségek saját érdekei és érzéseit pedig minden további nélkül figyelmen kívül hagyhatók.⁵⁵ Mindebben hangsúlyos szerep jutott volna az állami földbirtokpolitikának is. A mintát ehhez az 1886-os porosz telepítési törvény szolgáltatta. Ez egy rendkívül nagy összeget szánt arra a célra, hogy Nyugat-Poroszország és Posen területén a lengyel kézen lévő földeket felvásárolják, és azokat német ajkú parasztok és munkások birtokába adják.⁵⁶ A magyar országgyűlés

⁵⁴ Beksics 1900c: 20–21.

⁵⁵ Gyurgyák 2007: 76–90.

⁵⁶ Széchenyi 1893: 120.

által 1894-ben elfogadott hasonló jogszabály azonban jóval szerényebb pénzügyi feltételeket biztosított a nemzeti célokkal összefonódó telepítések számára, így azok nem tudták beváltani a hozzájuk fűzött reményeket.⁵⁷ Bár az igény kétségkívül megvolt a nemzetiségek által belakott földrajzi tér összébb szorítására, illetve ennek rovására a magyarság terjeszkedésére, anyagi eszközök hiányában viszont nem maradt más lehetőség, mint az ábrándozás. Ez sokszor a valóságtól teljesen elrugaszkodott, a gyakorlati feltételekkel és emberi tényezőkkel vajmi kevésbé számoló elképzelésekben öltött testet. Ilyennek tekinthető a hitbizományok áthelyezésének Beksics Gusztáv által kidolgozott gondolata is, amely annak halála után is, egészen a történelmi Magyarország 1918-as összeomlásáig jelen volt a témáról zajló diskurzusban.

FORRÁSOK

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

K 579. 503. kötet. Igazságügyminisztériumi Levéltár, Általános iratok, Hitbizományok alapítók szerinti nyilvántartó könyve

K 579. 504. kötet. Igazságügyminisztériumi Levéltár, Általános iratok, Hitbizományok vármegyéenkénti nyilvántartó könyve

A hitbizományi 1894: *A hitbizományi valamint a községi és közbirtokossági birtokok területének és művelési ágak szerinti megoszlásának kimutatása*. Budapest.

A magyar családi 1914: *A magyar családi hitbizományok jegyzéke az 1913. évi állapot szerint...* In: *Révai Nagy Lexikona X. kötet*. Budapest.

KN 1900: *Az 1896. évi november hó 23-ára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. Huszonhetedik kötet*. Budapest.

MSÉ 1874: *Magyar statisztikai évkönyv. Második évfolyam*. Budapest.

MRT 1869: *Magyarországi Rendeletek Tára. Harmadik folyam*. Pest.

Atticus [Beksics Gusztáv] 1889: *Uj korszak és politikai programja*. Budapest.

Beksics Gusztáv 1896: *A magyar faj terjeszkedése és nemzeti konszolidációnk, különös tekintettel a mezőgazdaságra, birtokviszonyokra*. Budapest.

Beksics Gusztáv 1899c: *A magyar politika új alapjai, kapcsolatban a magyar faj terjeszkedő képességével és a földbirtok-viszonyokkal*. Budapest.

Beksics Gusztáv 1900c: *Magyarország jövője az újabb nemzeti elhelyezkedés alapján*. Budapest.

⁵⁷ Szabó A. 1987: 316.

Ballabás Dániel: Hitbizományok, földbirtokpolitika és nacionalizmus Magyarországon...

Keleti Károly 1871: *Hazánk és népe a közgazdaság és társadalmi statistika szempontjából*. Pest.

Pongrácz Emil – Lukács Béla (szerk.) 1873: *A magyar királyi pénzügyministerium öt évi működése 1867-1871-ig*. Budapest.

Pólya Jakab 1886: *Agrár politikai tanulmányok. Minimum. Homestead. Örökösödési jog*. Budapest.

Széchenyi Imre 1893: *Telepítési törekvések Németországban*. Budapest.

Timoleon [Bekszics Gusztáv] 1884: *Legujabb politikai divat*. Budapest.

Alkotmány, 1899.

Budapesti Napló, 1899.

Hazánk, 1899.

Köztelek, 1899.

Magyarországi Rendeletek Tára, 1869.

Népszava, 1899.

Bekszics Gusztáv 1881: A gazdagylés... *Ellenőr* 1881. május 6. 2.

Bekszics Gusztáv 1899a: Értékkicserélés. *Pesti Hírlap* 1899. augusztus 2. 1–2.

Bekszics Gusztáv 1899b: A Bérlet. *Pesti Hírlap* 1899. augusztus 5. 1–2.

Bekszics Gusztáv 1900a: A hitbizományok új és nemzeti alapja. *Magyar Nemzet* 1900. március 24. 17.

Bekszics Gusztáv 1900b: Újabb nemzeti elhelyezkedés. *Magyar Nemzet* 1900. március 28. 17.

György Endre 1893: Kötött forgalmú földbirtok és agrárpolitikánk. *Budapesti Szemle* (74.) 197. 202–209.

Károlyi Sándor 1900: A telepítés kérdéséhez. *Hazánk* 1900. január 14. 5.

Löherer Andor 1899: Bekszics támadása a birtokrend ellen. *Hazánk* 1899. szeptember 28. 9–13.

Tomka Emil 1899: A telepítés kérdése. *Köztelek* 1899. március. 29. 511–512.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Ballabás Dániel 2021: A hitbizományi földbirtokokról szóló közéleti diskurzus kezdetei a reformkorban. *Agrártörténeti Szemle* (62.) 1–4. 181–194.

Ballabás Dániel 2024: Kísérlet a „parasztmajorátusok” meghonosítására és/vagy a nemesi középbirtok védelmére. A hitbizományokról szóló közéleti diskurzus az 1880-as évek első felében. In: Berecz Anita – Kristóf Ilona (szerk.): *A rang kötelez. Rendi és rendies magatartásformák a középkortól a 20. századig*. Eger.

- Bernát Gyula 1938: *Az új Magyarország agrárpolitikája 1867–1914*. Budapest.
- Fábián Ernő 1994: A belső gyarmatosítás ideológiája. In: *Az értelem keresése*. Budapest, 127–162.
- Fehér György 2019: *A származás kötelez. Gróf Károlyi Sándor 1831–1906*. Budapest.
- Gyurgyák János 2007: *Ezzé lett magyar hazátok. A magyar nemzeteszmé és nacionalizmus története*. Budapest.
- Horváth Attila 2007: A magyar polgári magánjog történeti alapjai (1848–1945). In: Mezey Barna (szerk.): *Magyar jogtörténet*. Budapest, 115–152.
- Kerék Mihály 1939: *A magyar földkérdés*. Budapest.
- L. Nagy Zsuzsa 1963: A „nemzeti állam” eszméje Beksics Gusztávnál. *Századok* (97). 6. 1242–1278.
- Müller Rolf 2005: *Beksics Gusztáv*. Budapest.
- Nyulásziné Straub Éva 1976: *A herceg Esterházy-hitbizomány 1865-ös pénzügyi csődje és előzményei*. PhD-értekezés, ELTE, Budapest.
- Orosz István 1965: A differenciálódás és kisajátítás. In: Szabó István (szerk.): *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában II*. Budapest, 9–145.
- Peres Zsuzsanna 2014: *A családi hitbizományok megjelenése Magyarországon*. Pécs.
- Püski Levente 2020: Vélemények és adatok: Hitbizományok a két világháború közötti Magyarországon. In: Papp Klára et al. (szerk.): *Kultúra, művelődés, agrárium. Tanulmányok ifj. Barta János 80. születésnapjára*. Debrecen, 295–308.
- Romsics Ignác 2004: A magyar birodalmi gondolat. In: *Múltról a mának. Tanulmányok és esszék a magyar történelemről*. Budapest, 138–144.
- Szabad György 1964: A szabad versenyen alapuló kapitalista gazdasági fejlődés a kiegyezéstől a századfordulóig. In: Hanák Péter (főszerk.): *Magyarország története II*. Budapest.
- Szabó A. Ferenc 1987: A dualizmuskori nemzeti célú telepítések Magyarországon. *Agrártörténeti Szemle* (29.) 3–4. 300–316.
- Szabó A. Ferenc 1992: Népesedés, telepítés a századfordulón. Beksics Gusztáv nézetei. *Századok* (126.) 2. 227–258.
- Szuhay Miklós 1998: A mezőgazdaság kapitalizálódása 1848–1918. In: Gunst Péter (szerk.): *A magyar agrártársadalom a jobbágyság felszabadításától napjainkig*. Budapest, 139–161.
- Turda Marius 2004: Faj és nemzet. A nemzeti felsőbbrendűség a 19. század végi Magyarországon. *2000* (16.) 6. 57–67.
- Vári András 2009: *Urak és gazdászok. Arisztokrácia, agrárértelmiség és agrárius mozgalom Magyarországon 1821–1898*. Budapest.

Az első csehszlovák földreform cseh és szlovák percepciója és historiográfiája¹

GAUCSÍK ISTVÁN

Abstract. **Czech and Slovak perceptions and historiography of the first Czechoslovak land reform.** Study's attention is focused on the first Czechoslovak land reform, specifically on two problem areas. Firstly, it deals with the land reform policy in the first Czechoslovak Republic. The author identifies the political and social drivers and objectives and attempts to draw up a balance sheet of successes and failures. The second approach takes stock of the interpretations, theses and clichés of Czech and Slovak historiography on land reform. The author places particular emphasis on the analysis of the discourse in Marxist historiography, which viewed the land reform of the first Czechoslovak Republic as a historical subject, but this perspective was not without ideological overtones, national political arguments, or even victorious rhetoric. The new post-1989 thematisation of social and economic history is mainly linked to Czech historiography (the position of the aristocracy and large estates, the role of land reform in economic policy and inter-state relations, legal and financial aspects). In Slovak historiography, the nationalist discourse is sometimes still alive, while the social-historical orientation is less prevalent and the study of elite groups (especially the aristocracy) is relegated to the background.

Keywords: Czech and Slovak historiography, first Czechoslovak Republic, land reform, economic organisation, political strategies, elites

Az Osztrák–Magyar Monarchia összeomlása a térség súlyos gazdasági dezintegrációját eredményezte. Csehszlovákia, amely az utódállamok közül a gazdaságilag legfejlettebb volt, érezte a legélesebben a gazdasági megrázkódtatást. Ez elsősorban a magas színvonalú cseh ipart sújtotta, amely a háború előtti időszakban a cseh területek egyik büszkesége volt. A háború utáni termelés csak a fele volt a háború

¹ A tanulmány a Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetében (Historický ústav Slovenskej akadémie vied, v. v. i.) a következő kutatási program keretén belül készült: APVV-22-0205 *A történettudomány és a történeti gondolkodás problémái Szlovákiában*. „Štúdia bola vypracovaná v rámci projektu APVV-22-0205 *Problémy dejín historiografie a myslenia o dejinách na Slovensku*.”

előttinek, és különösen aggasztó volt a nyersanyaghiány, amely akadályozta a gazdaság békés termelésre való átállását.²

A cseh–morva–sziléziai területek, a felvidéki és kárpátaljai régió társadalmainak és gazdaságainak az átalakulása is kezdetét vette, és mint utólag kiderült, a földreform lett a háború utáni változások egyik fő hajtóereje. A földtulajdon egyenlőtlen eloszlása és a mezőgazdasági földek nagy részének nem hatékony bérbeadása olyan problémák voltak, amelyeket az új köztársaság valójában a dualista monarchiától örökölt. Kétségtelen tény azonban, hogy csak a monarchia összeomlásával teremthették meg a feltételek egy nagyszabású földtulajdon-módosítás végrehajtásához, amely a masaryki Csehszlovákia nemzetállami jellegű konszolidációját is elősegítette.³

Régi tézis, hogy az agrárium és a földtulajdon a cseh történelmi országrészekben és a felvidéki-kárpátaljai területeken a gazdasági fejlődés tekintetében különböző pályákat futott be.⁴ Bár Csehország és Szlovákia nem tartozott Közép-Európa legjelentősebb agrárterületei közé, a mezőgazdaság mégis fontos szerepet játszott.⁵ Különösen Szlovákia és Kárpátalja őrizte hagyományos agrárjellegét, amit a mezőgazdaságra orientált lakosság magas száma is jelez. Az 1921-es népszámlálás adatai alapján Csehszlovákiában a lakosság 39,6%-a dolgozott a mezőgazdaságban és az erdőgazdálkodásban. Szlovákiában a lakosság 60,6%-a, Kárpátalján pedig 67,7%-a foglalkozott mezőgazdasággal. Csehországban azonban az iparban dolgozók száma (39,9%) meghaladta a mezőgazdasági népesség számát (34,4%). Ezért ebben az összefüggésben Csehszlovákiáról mint ipari-agrár jellegű államról beszélhetünk.⁶

Csehszlovákia nyugati és keleti területei 1918 előttől áthagyományozódott, eltérő gazdasági adottságokkal rendelkeztek. Az impériumváltás után ugyan elhúzódó, ellentmondásos integrációt tapasztalhatunk, de a nagy gazdasági világválság negatív jelenségeinek a végzetes begyűrűzéséig növekedési, felzárkózási utakat és a modernizáció jegyeit is kimutathatjuk.⁷

² Lacina 2000: 22–25.

³ Průcha 1974: 95–96.

⁴ Lacina 1990b: 8–12.

⁵ Sirůček 2007: 67.

⁶ Lacina 2000: 132.

⁷ Lacina 2000: 14, 86–100.

A csehszlovák földreform gazdasági, szociális és ideológiai összetevői⁸

A csehszlovákiai földreform nem volt egyedülálló jelenség az első világháború utáni Európában, ugyanis huszonkét európai országban hajtották végre az agrárium radikális vagy mérsékeltbb átalakítását, amelyek a kontinens területeinek mintegy 90%-át érintették.⁹ Csehszlovákia, Lettország és Észtország után a harmadik helyen állt a tulajdonátvételre kijelölt földterületek százalékos arányát tekintve.¹⁰

A cseh történészek általában két fő okra vezetik vissza az első csehszlovák földreform gondolatát: a szociális-gazdasági kihívásokra és a nacionalizáló szándékokra.

Az első alapját a szociálisan aránytalan földtulajdon-megoszlás alkotta Csehországban. Míg az 500 hektár feletti nagybirtokok az ország teljes földterületének csaknem egyharmadát tették ki, addig a legfeljebb 2 hektáros kisgazdaságok nem tudtak igazán fejlődni. A kis- és középbirtokos parasztok számára a földbérlet lett a leggyakrabban alkalmazott lehetőség a földszerzésre. A földtulajdon koncentrációja és kötött jellege azonban nehezítette a földbirtok „szabad mozgását”, ami nagymértékben korlátozta a modern és termelékeny gazdaságok kialakulását. Az önálló földtulajdon elérhetetlensége az alacsonyabb paraszti rétegek számára a földreform központi kérdésévé vált. A földéhség másik „összetevőjét” a világháború alatt nagyobb számban felbomló kis- és közepes méretű gazdaságok alkották.¹¹

⁸ A földreform törvényi szabályozását csupán vázlatosan mutatom be. 1928 márciusáig az első csehszlovákiai földreformmal összesen 117 kormányrendelet és egyéb szabályozás foglalkozott. 1919. április 16-án elfogadták a nagybirtok elkobzásáról szóló 215/1919. sz. törvényt, amely elindította magát a földreformot. Valójában ez egy kerettörvény volt, egyfajta proklamáció, tehát előrejelzése a jövőbeli lefoglalásoknak. A földreformot csak a kapcsolódó normák kiteljesedése után lehetett a gyakorlatba ültetni. Ezt az „alaptörvényt” később más, részletesebb törvények egészítették ki. Az egyik legfontosabb az 1919. május 27-i 318/1919. sz. törvény a kisbérlok földjeinek a biztosításáról, amely lényegében lefoglalási jellegű volt. Lehetőséget biztosított a kisbérloknak arra, hogy a nagybirtoktól bérbe vett földeket megvásárolják. A földreform irányítására és végrehajtására a 215/1919. sz. törvény alapján létrehoztak egy ernyőintézményt, a prágai székhelyű Állami Földhivatalt. A földhivatal 1919. október 15-én kezdte meg működését, és az 1935. január 25-i 22/1935. sz. kormányrendelet elfogadásával megszűnt. Hosszú kormányülések sorozata után a földreformra vonatkozó korábbi jogszabályokat az 1920. január 30-i 81/1920. számú, a földek kiosztásáról és az azokkal kapcsolatos jogviszonyok szabályozásáról szóló kiutalási törvény követte. Alapvető rendelkezései a földszerzési törvény által átvett földek átvételének az irányelveit jellemezték, tehát hogy kinek és milyen feltételek mellett adják ki a lefoglalt vagyonból származó földeket. 1920 elején már világos volt, hogy a földreformot az átvett földek megvásárlásával fogják végrehajtani. Ugyanakkor tudták, hogy a parasztok túlnyomó többsége nem rendelkezett olyan mennyiségű tőkével, amely segítségével megvásárolhatták volna a földeket, ezért a Forradalmi Nemzetgyűlés 1920. március 11-én elfogadta a 166/1920. sz. törvényt a földvásárlóknak nyújtott hiteltámogatásokról. Vö. Horák 2007a: 76, 79; Michl 1935: 12; Horčíčka–Županič 2019: 452–452.

⁹ Slezák 1994: 3.

¹⁰ Lacina 1994: 35.

¹¹ Voželínek 1919: 30–31.

A szlovákiai földterületek megoszlása bizonyos mértékig hasonló volt a csehországiakéhoz. A cseh területektől eltérően azonban a lakosság többsége a mezőgazdaságban dolgozott, és a termelés nagy része a gazdálkodó családok megélhetését biztosította. Az arisztokrata nagybirtokok csak Szlovákia déli, magyarok által is lakott termékenyebb részein voltak konkurenciaképesek. A cseh földbirtokokhoz hasonlóan itt is azonban a nagyon kis, legfeljebb 5,4 hektár területű gazdaságok voltak a legnagyobb arányban képviselve. Szlovákiában ez az összes gazdaság 69,4%-át alkotta. A gazdaságok kevesebb mint 30%-át sorolhatjuk az 5,4–54 hektár területű kategóriába, és a földtulajdonosok mindössze 0,9%-a tartott fenn 54 hektárnál nagyobb területű gazdaságot. Szlovákiában és Kárpátalján 871 személynek volt 272,96 és 545,9 hektár közötti földje, végül 935 nagybirtokos tulajdonában található 545,9 hektár feletti nagyságú földterület.¹²

A földreform erőteljes nemzeti tartalommal is telítődött, mert az etnikailag vegyes Csehszlovákiában lehetőséget adott a többségi nemzet(ek) pozícióinak megerősítésére a nagyszámú német és magyar kisebbséggel szemben. Utóbbiak gyakran kifogásolták a földreform végrehajtásának diszkriminatív módját, amit például abban láttak, hogy nem vehettek részt a mezőgazdasági törvények kidolgozásában, vagy hogy az Állami Földhivatalban nem voltak képviselőik. Bár a reform kidolgozása tisztán cseh és szlovák ügy volt, egyik törvény sem tartalmazott eklatánsan olyan rendelkezéseket, amelyek bármelyik nemzetiséget korlátozták volna.¹³ Tény azonban, hogy a lefoglalt mezőgazdasági birtokok többsége német és magyar nemzetiségűeké, főleg arisztokratáké volt. A németek és magyarok számára később kiosztott földterület mennyisége sokkal kisebb volt, mint a cseheknek és szlovákoknak juttatott.¹⁴

A földreform a gazdasági nacionalizmus egyik markáns megnyilvánulásának is tekinthető. Ebben a kontextusban a következő identitáspolitikai mozgósító jegyeket hordozta. A cseh politikusok beszédeiben a földreform végrehajtásának indokaként leggyakrabban a történelmi jog jelent meg, melyet az 1620-ban a fehérhegyi csata után lezajlott, Habsburg-irányítású föld- és ingatlanvagyon-elkobzásokra vezettek vissza. Ezeket a történelmi eseményeket a cseh társadalom még közel 300 év elteltével is sérelemként, a nemzeti büszkeségen esett foltként élte meg. A cseh politikai elit, és maga Tomáš Garrigue Masaryk is, a zömmel német, kisebbrészt a Habsburgok iránt lojális cseh arisztokrata nagybirtokok „nemzeti elszámoltatásának” vissza nem térő lehetőségét látta a földreformban.¹⁵

A szlovák politikai elit „a nemzetidegen”, főképpen a magyar arisztokrácia szám-lájára írta a felvidéki szlovák lakosság több évszázadnyi kizsákmányolását, a bér- és

¹² Voželíněk 1919: 28.

¹³ Rychlík 1994: 49.

¹⁴ Slezák 1994: 8.

¹⁵ Peroutka 2003: 545.

idénymunkákat, a kivándorlást és általában a szegénységet, melyek en bloc akadályozták a szlovák parasztság nemzeti öntudatra ébredését. Csehszlovákia megalakulásában és a földreformban – a nemzeti önrendelkezés jogával érvelve – egyszerre látták a társadalmi és gazdasági fejlődés egyedüli opcióját, egyben a szociális biztonság elérésének alapvető feltételét.¹⁶

Siker vagy sikertelenség?

A két világháború közötti földreform Csehszlovákiában nem mutat egyértelmű határokat. Kezdetét általában a nagybirtokok „elkobzásáról” szóló törvény 1918. november 9-én történt elfogadásával szokták meghatározni.¹⁷ A gyakorlati megvalósítás az 1920. január 30-i földosztási törvény elfogadásával kezdődött. A földreform befejezését az Állami Földhivatal már 1933-ban hivatalosan bejelentette. Ez azonban elhamarkodott nyilatkozat volt, mivel a földhivatal csak 1935-ben vette át a szükséges mezőgazdasági műveletek irányítását. A valóságban a földreform soha nem fejeződött be, mert még 1938 januárjában is 435 668 hektárnyi földterület volt lefoglalva.¹⁸

A földreform hozzávetőleges időhatárának meghatározása szempontjából azonban lényeges, hogy az átvett földek tényleges kiosztása 1920-ban kezdődött, és – különösen a kis, legfeljebb 30 hektáros kiosztások esetében, a földnélkülieket és kisparasztokat érintve – 1925-ben érte el a csúcspontját. Itt azonosíthatjuk a földreform súlypontját, és bár a reform az 1930-as években is folytatódott, minden lényeges dolog az 1920-as években történt.

A földreform során összesen 4 021 671 hektár földterületet foglaltak el, ebből 1 283 286 hektár mezőgazdasági terület és 2 738 331 hektár nem mezőgazdasági terület volt (azaz főként erdők és tavak). Csehországban 1933-ra az összes földterületből 1 598 628 hektárt utaltak ki, azaz a régió teljes területének 30%-át. Morvaországban és Sziléziában a földreform 787 946 hektárt érintett, ami az összes földterület 29%-ának felelt meg. Majdnem ugyanolyan számokat értek el Szlovákiában, ahol a lefoglalt földek az összes földalap 1 396 135 hektárját tették ki. Kárpátalja esetében a számok nem voltak ilyen magasak, az összes ilyen jellegű földterület mindössze 238 908 hektár volt, ami a régió teljes területén belül 16%-nak felelt meg.¹⁹

Az összes földterületből együttvéve 1 800 782 hektár (44,3%) került a kedvezményezettek tulajdonába, amelyből 868 601 hektár (66,2%) mezőgazdasági terület volt. A kiutalások az ország településeinek négyötödében zajlottak, és a Csehszlovák

¹⁶ Tóth–Novotný–Stehlík 2012: 324.

¹⁷ Lényegében a földtulajdon kötelező átruházásáról volt szó pénzbeli kártalanítás ellenében.

¹⁸ Slezák 1994: 4.

¹⁹ *Dvacet let* 1938: 36.

Köztársaságban mintegy háromnegyedmillió családot érintettek. A lefoglalt földek, különösen az erdők csaknem felét visszaszolgáltatták az eredeti tulajdonosoknak. A pontos szám 1 788 794 hektár, azaz 46,8% volt. A mezőgazdasági földterületekből 407 379 hektárt adtak vissza, ami 32,2%-ot jelentett.²⁰

A földreform vitathatatlan előnye az volt, hogy mintegy 65 ezer földnélküli embernek tette lehetővé, hogy saját tulajdonú földet szerezzen. A német és a magyar arisztokrácia gazdasági-pénzügyi ereje ellenben végleg megroppant, míg a katolikus egyház tovább őrizte pozícióit. Lehetővé tette továbbá még a cseh és a szlovák kis- és középbirtokos parasztság számára a gazdasági előrelépést, ugyanakkor ez a magyar és a német kisebbségekhez tartozók esetében nem volt ilyen egyértelmű, sőt ezen kisebbségek tagjai aránytalanul kevesebb földet kaptak. A dél-szlovákiai magyar etnikai terület megbontását célul kitűző szlovák telepítési politika pedig szorosán összefüggött a földreformmal.²¹

Mindazonáltal fontos megjegyezni, hogy a magántulajdonba való beavatkozás a két világháború közötti Csehszlovákiában igen jelentős volt. A földreform a köztársaság összes földterületének csaknem egyharmadát érintette (mintegy 4 millió hektárt, amelyből 1,3 millió hektár mezőgazdasági terület volt), és az első köztársaság szinte teljes időszakára kiterjedt. Az állam a mezőgazdasági és erdőterületeket rendszeresen kártalanítás ellenében újraosztotta. Erre kivételesen kártalanítás nélkül is sor került, mint a Habsburg-uralkodócsalád vagyonának esetében. Az 1920-as csehszlovák alkotmány pedig még a kártalanítás nélküli lefoglalás lehetőségéről is rendelkezett. A történelem furcs fintora, hogy ezt a szabályozást az 1948-as kommunista hatalomátvétel után elfogadott, úgynevezett május 9-i alkotmány is átvette.²²

A földreform a nemzetépítés diskurzusában (1919–1938)

Jan Voženílek, az Állami Földhivatal későbbi igazgatója és a csehszlovák agrárpolitika egyik korifeusa 1919-ben a nagybirtokok felosztásával foglalkozó tanulmányt tett közzé.²³ Ebben a kiadványban a földbirtokok csehszlovákiai eloszlását szociális és politikai szempontból igazságtalanként értelmezte, illetve rámutatott a földek kötött jellegére is, hiszen nem lehetett velük szabadon kereskedni a piacon. Ebben az összefüggésben gyakran használta a földéhség ideológiai érvét. Az arisztokráciával kapcsolatban pedig a nagybirtokok feldarabolásának követelése hangzott el.

²⁰ Slezák 1994: 4.

²¹ Ezt a problémakört körültekintően elemezte Simon 2008.

²² Horák 2011: 2.

²³ Voženílek 1919.

A földreform hibái és veszélyei címmel Josef Pekař történész jelentetett meg egy, a földreformot bíráló művet.²⁴ Pekař, talán egyedül a cseh szerzők közül, élesen bírálta a földreformot. Ezt a politikailag motivált – egyben arisztokráciaellenes – folyamatot kulturálisan is károsnak tartotta. Egyes szakaszait úgy értelmezte, mint a cseh történelmi múlt tárgyi-művészeti emlékeinek az erőszakos eltávolítását, a csehországi nemességhez kapcsolódó kulturális jelenségektől való végzetes elhatárolódást. Alapvetően megvédte az arisztokrácia tulajdonjogát és a nagybirtokok gazdasági funkcióit is (tehát kiállt modernizációs szerepük mellett). Őva intett az egész kérdés átpolitizálásától, amely csakis a politikai pártok érdekeit szolgálta a szavazatokért folytatott küzdelemben. Figyelmeztetett továbbá az agrárpártiak nagyarányú befolyásából fakadó korrupciós veszélyekre, amelyek a csehszlovák nemzeteszmét, annak egységét gyengíthették.

Az Állami Földhivatal 1925-ben egy grafikus ábrázolást tett közzé a földreform állapotáról.²⁵ Ennek alapját egy statisztikai elemzés alkotta, amely a reform előtti földbirtokviszonyokkal és a reform alatti változásokkal foglalkozott. A könyvből kiderül, hogy a földreform kezdete óta a földállomány nagy részét újraosztották. A földhivatal a reform nemzeti, állami, gazdasági és társadalmi jelentőségét hangsúlyozta. Az arisztokráciával kapcsolatban olyan diagramok készültek, amelyek a birtokok csökkenését mutatták, és külön fejezetet szenteltek pl. a Schwarzenberg család birtokkomplexumának. Statisztikai adatok segítségével kívánták bizonyítani, hogy a földreform legfontosabb célját, mégpedig a földek kisebb magántulajdonosok számára történő kiosztását teljes mértékben elérte, és sikeres volt.

Meg kell említeni Jan Voženílek további munkásságát, akinek A földreform előzetes eredményei című könyvei 1930-ban, illetve 1932-ben jelentek meg, és máig fontos információs bázisai a történelmi munkáknak.²⁶ Voženílek a földreformot egy olyan folyamatként fogta fel, amelynek az első szakasza már lezárult, és a földreform egyfajta tetőpontjára jutott: a földpiac telítetté vált, és az agrárválság jelei kezdtek mutatkozni. A földreform egyes rendelkezéseit véleménye szerint a gazdasági világválság miatt kezdték felülvizsgálni, és az osztatlan földek kisebb hányadát az eredeti tulajdonosoknak „ideiglenesen” visszaadták. Ez a hivatalnok, egyébként a cseh agrárpárt egyik prominens képviselője, nem kerülte meg a politikum súlyát vagy vádját sem, a földreform védelmében pedig élesen polemizált a csehországi német kritikussal.²⁷

²⁴ Pekař 1923.

²⁵ *Československá pozemková reforma 1925.*

²⁶ Voženílek 1930. Voženílek a művét az 1928-as adatok alapján állította össze, de a szövegben az 1929. január 1-jei állapotokra hivatkozik. Az első összegzés is az ő tollából származik: Voženílek 1924. A szlovákiai és kárpátaljai viszonyokra Voženílek 1932.

²⁷ Worliczek 1925; Worliczek 1926.

Az Állami Földhivatal szorgalmasan publikáló tisztviselői közé tartozott Antonín Pavel is, aki 1937-es tanulmányában tényszerű adatokat közölt a földreform 1930-as évekbeli alakulásáról, jogi kiteljesedéséről és pénzügyi háttéréről. Ebben a munkában már nem foglalkozott a nagybirtok működésének hátrányaival, sőt az arisztokrácia is alig jelent meg külön problémakörként.²⁸

A katolikus egyház földtulajdonával kapcsolatban az a nézet érvényesült, hogy földbirtokosnak számított minden különálló egyházi szervezeti egység (érsekség, püspökség, kolostor stb.). Ez azzal járt, hogy jelentősen csökkent a földreform hatása az egyházi ingatlanokra.²⁹

A csehszlovák mezőgazdasággal foglalkozó, máig használatos korabeli összegzések általában az agrárium fejlődésével foglalkoztak, melyekben a földreform kérdése nem jelent meg hangsúlyosabban.³⁰

A nemzeti és a szociális egybeérése, illetve korrelációja (1948–1989)

Az első csehszlovák földreform az 1948 utáni marxista csehszlovák történettudomány-nak is az egyik fontos, még ha nem is kellőképpen kiemelt kérdése volt. Az 1950-es évek opuszai messze álltak a történettudományos megközelítéstől, és ideológiai okokból egyoldalúak voltak, sőt az első földreformot „burzsoá jellegénél” fogva a második világháborút követő radikális, kisebbségellenes – kommunista irányítású – földreformmal állították szembe, annak „pozitív” eredményeivel ütköztették.³¹

A marxista csehszlovák történeti irodalom egyik legfontosabb műve a Milan Otáhal nevéhez fűződő *A harc a földreformért Csehszlovákiában* című könyv.³² A monográfia magán viselte a kor ideológiai lenyomatát, főként a politikai pártok földreform-konceptiói körüli küzdelmekre összpontosított, mégis a javára írható, hogy a földreformot tágabb kontextusba helyezte, és annak különböző felfogásaira összpontosított. Nem hangsúlyozta azonban, hogy a reform konkrét esetekben mit is eredményezett. Otáhal másik tanulmánya a katolikus egyház földbirtokainak a sorsáról nem lépte túl a korszak marxista frazeológiáját, és nem közvetített új kutatási eredményeket.³³ A cseh gazdaságtörténet-írás meghatározó alakja, Vlastislav Lacina

²⁸ Pavel 1937. Korábban figyelmet szentelt a kivándorlás és a földreform kapcsolatának is: Pavel 1934.

²⁹ Motyčka 1926; Červinka 1933.

³⁰ Reich 1934; *Dvacet let* 1938.

³¹ Koťátko 1949.

³² Otáhal 1963.

³³ Otáhal 1960: 111–134.

ekkor még az előre meghatározott mezsgyéken és értelmezési kereteken belül mozgott, de nála is mindjobban kidomborodott a politikum befolyásoló szerepének a vizsgálata.³⁴

Némelyik cseh történész (Antonín Kubačák, Jan Rychlík) tollából differenciáltabb szemléletű tanulmányok az 1980-as évek végén láttak napvilágot. Ezek beemelték a tudományos diskurzusba az addig elhallgatott arisztokrácia-nagybirtok témát, egyben a csehszlovákiai német, osztrák és magyar arisztokraták érdekvédelmi szervezetének (Svaz československých velkostatkářů) a történetét.³⁵ A kutatások perifériáján mozgó jogi-pénzügyi témák vizsgálata is megjelent. Ezek a jogtörténetírás palettáját színesítették.³⁶

A szlovák történeti munkák fókuszában hosszú ideig csak a két világháború közötti agrárpárti elképzelések elemzése és általában a szlovák politikai elit földbirtokreformban játszott szerepének a vizsgálata állt.³⁷ A nagybirtokrendszer gazdasági eróziójának, esetleg tovább élő potenciáljának a boncolgatása háttérbe szorult.³⁸ Az 1980-as évek végétől azonban a csehszlovák földreform legkonceptúzusabb kutatójának, Natália Krajčovičovánek a tanulmányai jelentettek értéktöbbletet és előrelépést (kutatásai átnyúltak a 2000-es évek elejére). Elsősorban azért, mert a földreformot a szlovák nemzetépítési stratégiákon belül és az agrárpolitika törekvésein keresztül értelmezte, miközben felhívta a figyelmet a gazdaság- és szövetkezetpolitikákra, valamint az államhatárok kérdéseire. Fontos szempontot is felvetett – mely máig nincs kellőképpen megvilágítva –, mégpedig a két, illetve három diametrálisan eltérő társadalmi-szociális fejlettségű, különböző monarchiabeli gazdaság-szervezési tapasztalatokat felhalmozó országrészek, a cseh–morva–sziléziai tartományok, Szlovákia és Kárpátalja csehszlovákiai gazdasági integrációjának a problémakörét.³⁹

Régi és új utakon (vázlatrajz 1990-től napjainkig)

Az 1980-as évek második felének földreform-tematikái (nagybirtok verus kisbirtok, szövetkezeti mozgalom, telepítések, agrárpolitika) mondhatni logikusan ágyaztak meg az 1990-es évektől színesedő kutatási irányvonalaknak, melyekbe – inkább Csehországban, mint Szlovákiában – mindjobban bekapcsolódtak a fiatalabb kutatók is.

Jelképes mérföldkőnek tekinthető az 1994-es magyarhradisi (Uherské Hradiště) nemzetközi tudományos konferencia, mely a szűkebben vett csehszlovák kontextust

³⁴ Lacina 1978: 123–144.

³⁵ Kubačák 1987: 325–373.

³⁶ Rychlík 1987–1988: 127–148.

³⁷ Zuberec 1968: 55–71; Sivák 1970: 143–152; Hanzal 1973: 15–31.

³⁸ Kivétel talán Michnovič 1975: 83–101.

³⁹ Krajčovičová 1984: 574–619; Krajčovičová 1989: 819–838; Krajčovičová 1990: 787–805; Krajčovičová 1994: 13–20; Krajčovičová 2004: 223–233; Krajčovičová 2009.

túllépve kitekintett a kelet-közép-európai kisnemzetek nemzeti-szociális hangoltságú földreform-politikáira is (főképpen a lengyelre és bolgárra). Bár a későbbi évtizedekben nem került sor a földreformok összehasonlító régióbeli vizsgálatára, azonban a cseh historiográfiában, részben a szlovákban ekkor jelentek meg erőteljesebben a földreform nemzetiségi összefüggései, így az agrárpolitikai elképzelések és viták, az arisztokrata és a katolikus egyházi nagybirtokok témái (az utóbbiak máig hiányoznak a szlovák történeti kutatások spektrumából).⁴⁰

A földreform a szlovák történeti gondolkodásban három – alapjában véve máig rögzült – nézőpontban jelent meg: 1. A nemzetépítés folyamatában a földreform a telepítések által a szlovákság előretörését biztosította Dél-Szlovákiában. A földreform a szlovák nemzetfejlődést támogató jelenség volt, mely modernizációs szerepet játszott az agráriumban.⁴¹ 2. A másik oldalon a földreform egyes elemei innovatív módon lendítették előre a szlovákiai gazdasági fejlődést, különösen a villamosítás terén.⁴² 3. Az első földreformnak, mely végülis befejezetlen maradt, „logikus” folytatása az 1945–1948 közötti, amely „nemzeti forradalmi céljai” miatt radikálisan és visszavonhatatlanul megváltoztatta a tulajdonviszonyokat.⁴³

A magyarhradisi történeti konferencia ennyi idő távlatából nézve nem tekinthető egy paradigmaváltás nyitányának, azonban néhány rész kérdés tisztázása, illetve az új kutatási irányvonalak kicövekelése – elsősorban cseh térfélen – mindenféleképpen előrelépést hozott. A szlovák szerzők megközelítéseiből azonban kimaradt és máig kimarad a szlovák földreform-politika erősen nacionalizáló tendenciájának és magyarelenségének az elemzése. A történeti megközelítésekben ellenben hangsúlyosak a gazdasági, szociális, népesedési és politikai érvek, kevésbé vagy alig a nemzetpolitikaiak.⁴⁴

Valójában párhuzamos kutatási irányvonalak azonosíthatók, hiszen a cseh historiográfiában az „idősebbek”, bár a régi sémákat folytatva (agrárpolitikai programok⁴⁵), de fontos szintetizáló munkákat, illetve azokon belül földreform-fejezeteket alkottak, gyakran a politika- és gazdaságtörténeten belül mozogva, illetve rámutattak a cseh és szlovák politikai elitek vitáira. Szélesebb nemzetközi összefüggésekbe helyezték a csehszlovákiai folyamatokat, különösen a határkérdések tekintetében (Antonín

⁴⁰ A konferenciakötet bőséges, 23 szöveget tartalmaz, de ezek nem kis része inkább szikár előadás, mint kimunkált tanulmány. A fenti tematikákkal kapcsolatban csak néhány szerzőt jelzek: Honcová 1994: 113–117; Lacina 1994: 35–38; Novotný 1994: 93–96; Rychlík 1994: 43–50; Trapl 1994: 97–100.

⁴¹ Nem hagyható figyelmen kívül ezen sovinszta szemléletmód: Cambel 1994: 51–59; Martuliak 1994: 81–85.

⁴² Hallon 1994: 87–91.

⁴³ Štefanovič 1994: 135–138.

⁴⁴ Vö. Simon 2008: 19–21.

⁴⁵ Lacina 2001: 289–294; Harna – Lacina 2007.

Kubačák, Vlastislav Lacina, Jan Rychlík, Lubomír Slezák).⁴⁶ A cseh történészek fiatalabb nemzedéke (pl. Ondřej Horák, Šárka Steinová, Adéla Peichlová, Kristýna Kautská, Ivana Maloušková), gyakran disszertációs munkák folytatásaként, az uradalmak levéltári gyűjteményeire támaszkodva az utóbbi két évtizedben újította meg a tudományos diskurzust. Olyan problémákat, köztük társadalomtörténeteket is tematizáltak, kitekintve a társadalmi elitekre, amelyek addig – a nemzetközpontú optikán – kívül maradtak: 1. A földreform mint a külügyi politika eszköze, 2. A földreform és a vállalkozások, 3. A magántulajdon és a lefoglalások jogi kérdései, 4. Konkrét csehországi nagybirtokok vizsgálata, többek között a cseh Czerninek, a német Liechtensteinek, az osztrák Fürstenbergeek, a svájci von Steiger-Münzingenek, a sziléziai lengyel Stonawskiak, az ukrán eredetű Razumojskiak birtokai a földreform folyamataiban, 4. Az arisztokrácia vagyonmentő stratégiái.⁴⁷ A nem csehszlovák (német, osztrák) állampolgárok földbirtokainak és vagyoni problémáinak kérdésköreit az államközi kapcsolatok összefüggéseibe helyezték, és kiemelték (itt főképpen Václav Horčíčka és Ján Županič alapos publikációt kell említeni), hogy a földreform a két világháború között az egyik legneuralgikusabb pontját alkotta a csehszlovák–osztrák kapcsolatoknak.⁴⁸

A szlovák historiográfia három évtizednyi termését sziszifuszi erőfeszítés lenne részletesen értékelni, azonban néhány tendencia – éppen a cseh kutatások fényében – nagyon jól kivehető. A szlovák történészek négy, mondhatni hagyományos témakör mentén gondolkodtak: a pártpolitika mint nemzeti politika, a nemzetiségi kérdés, a telepítések, a régió. Némely esetben a már túlhaladott nemzeti kliséket is szerepeltették (a földreform mint a nemzetté válás fundamentuma), miközben a cseh historiográfiához viszonyított megújulás, a téma társadalomtörténetté való alakításának az igénye nem jelent meg.

A marxista historiográfiához visszavezethető kedvelt téma a szlovákiai pártok földreform-elképzeléseinek a vizsgálata. Ebben a kontextusban a földreform már nemcsak mint a Csehszlovák Köztársaság határait konszolidáló hatalmi eszköz, hanem új tematizálásként mint a polgárosodásé (persze a többségi nemzeté) is megjelenik.⁴⁹ Érdekes módon a földreform mint a többség és a kisebbség közti konfliktus egyik mezője vagy

⁴⁶ Kubačák 1991–1992: 33–72; Lacina 1990a; Lacina 2000; Průcha 2004; Rychlík 1994: 43–50; Slezák 1993: 197–215. Az államhatár, melyen belül a nemzetpolitika megvalósulhat, mint a csehszlovák földreform-politika egyik sarokköve később is kedvelt téma. Lásd Sommer 2003: 36–106.

⁴⁷ Koblasa 1999: 268–271; Horák 2007b: 121–134; Steinová 2008: 32–48; Kaucká 2014: 31–70; Kaucká 2018; Maloušková 2017: 168–189; Maloušková 2018: 22–25; Maloušková 2023: 48–57; Peichlová 2011: 31–41.

⁴⁸ Horčíčka–Županič 2019a: 449–471; Horčíčka–Županič 2019b: 481–500; Horčíčka 2020: 137–159; Horčíčka 2021.

⁴⁹ Martuliak 2006: 61–75; Martuliak 2010: 279–295; Hrehor 2007: 105–110; Hrehor 2010: 49–57; Repjak 2018: 68–74

éppen a magyarok által lakott Dél-Szlovákia mint régió alig, illetve elvétve jelent meg az újabb szlovák tanulmányokban,⁵⁰ ellenben nagyobb figyelmet kapott a kelet-szlovákiai régió.⁵¹ A telepítések problémája is érdekes, mert stagnálást, minimális kutatói érdeklődést mutat.⁵² A másik oldalon elvetélt kísérleteket is rögzíthetünk, főképpen a gazdaság- és jogtörténet, illetve az etnikai együttélést feltáró néprajz területén (a cseh kolonisták szerepe). Ezek bizonyos fokig új utakat nyithattak volna, de végül nem váltak hosszú távú kutatási stratégiákká.⁵³ A külföldi állampolgárok szlovákiai földtulajdonának sorsa sem váltott ki komolyabb kutatói érdeklődést, még a cseh impulzusok sem hullottak termékeny talajra.⁵⁴

Zárszó

A tanulmány első része két mezsgye mentén szerveződött. Először is témája az első Csehszlovák Köztársaság földreformjának, illetve földreform-politikájának a bemutatása, a politikai-társadalmi mozgatórugók, célrendszerek azonosítása, valamint a sikerek és sikertelenségek mérlegének elkészítése. A másik problémakör ettől különbözik. Széttartó és differenciált, ugyanakkor hasonló és eltérő jegyek alapján vizsgáltam a cseh és szlovák történettudomány bőséges számú földreformmal kapcsolatos értelmezési síkjait, a tézisek elcsúszásait, a kliséket és az átfedéseket és nem utolsósorban a közelmúltban kimutatható új és inspiráló megközelítéseket is.

A földreform kérdése jelenleg is aktuális lehet, hiszen a radikális (vagy éppen a törvényesség látszatát keltő) 20. századi tulajdonjogi beavatkozások „öröksége” tovább él. Szinte alapvető államépítő elemként funkcionál, és a kelet-közép-európai térségben továbbra is megjelenik egyedi mintázatként.⁵⁵ Ezt a problémakört ugyanakkor nem lehet csak kizárólag gazdasági szempontok alapján vizsgálni, hanem szükséges a társadalmi, politikai és részben a jogi aspektusok elemzése is. A másik tematikai egység a csehszlovák földreformmal kapcsolatos cseh és szlovák historiográfiai diskurzus felfestésére tett kísérlet volt. Csak részben jeleztem azokat a munkákat, amelyek a csehszlovák földreform részletkérdéseivel, Csehszlovákia gazdasági fejlődésével vagy a mezőgazdasággal foglalkoztak.

⁵⁰ A magyar kisebbség kérdésével csupán ketten foglalkoztak: Hrehor 2008; Staško 2010: 67–78.

⁵¹ Kováč 1994: 125–129; Michnovič 1994: 69–73; Staško 1998; Hrehor 2021.

⁵² Vrabcová 2002a: 57–54; Vrabcová 2002b: 55–80.

⁵³ Leková 2006: 45–55; Sombati 2013: 134–146; Zelinová 2015: 119–148.

⁵⁴ A brit állampolgárok szlovákiai földbirtokainak a történetével foglalkozott Hanula 2015: 136–154.

⁵⁵ Vö. Rigó 2022: 149. A földreform az új állam átalakulásának egyik kulcsponja volt. Jelentősége érezhetően tükröződött Csehszlovákia politikai és jogi fejlődésében nemcsak a két világháború közötti időszakban, hanem 1945 után is. Ehhez lásd Gaucsík 2013.

A bemutatásra kerülő bőséges szakirodalom a következőkre osztható. A kortárs kiadványokra, amelyek a földreformot ugyan különböző szemszögekből és indítékokból vizsgálták, de többé-kevésbé befejezetlen folyamatként értelmezték. A másik nagyobb csoportot a cseh és szlovák marxista történészek által 1949 után publikált történeti munkák alkották. A marxista historiográfia az első csehszlovák földreformra már ugyan úgy tekintett, mint történeti tárgyra, ez a megközelítés azonban nem nélkülözte sem az ideológiai köntöszt, sem a nemzetpolitikai érveket, sőt a győztes retorikát sem.

1989 természetszerűleg fontos mérföldkő és paradigmaváltás mind a cseh, mind a szlovák historiográfiában, de fontos hangsúlyozni, hogy napjainkig személyes kapcsolathálónon és kutatói-oktatói intézményeken keresztül továbbra is szorosan kapcsolódnak egymáshoz a két szomszédállam történészei. Ebből kifolyólag a két ország 1993-ban egymástól elváló historiográfiáinak eredményeit a földreform tekintetében együttesen értelmeztem.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Dvacet let československého zemědělství 1918–1938. Praha, 1938.

Cambel, Samuel 1994: Výsledky prvej československej pozemkovej reformy na Slovensku a ich dopad v ďalšom vývoji. In: Frolec, Ivo (szerk.): *Československá pozemková reforma 1919–1935 a její mezinárodní souvislosti, Sborník z příspěvků z mezinárodní vědecké konference konané ve dnech 21. a 22. dubna 1994.* Uherské Hradiště, 51–59.

Červinka, Eugen 1933: *Jak byla provedena pozemková reforma na velkostatcích římskokatolické církve.* Praha.

Československá pozemková reforma v číslicích a diagramech. Praha 1925.

Gaucsík István 2013: *Lemorzolódó kisebbség. A csehszlovákiai magyarság jogfosztásának gazdasági háttere 1945–1948.* Pozsony.

Hallon, Ludovít 1994: Elektrifikácia poľnohospodárstva na Slovensku v rokoch 1918–1938 s ohľadom na pozemkovú reformu In: Frolec, Ivo (szerk.): *Československá pozemková reforma 1919–1935 a její mezinárodní souvislosti, Sborník z příspěvků z mezinárodní vědecké konference konané ve dnech 21. a 22. dubna 1994.* Uherské Hradiště, 87–91.

Hanula, Matej 2015: Hľadanie priateľského kompromisu. Realizácia československej pozemkovej reformy na majetkoch britských občanov s dôrazom na Slovensko. In: Kováč, Dušan (szerk.): *Slovenské dejiny v dejinách Európy. Vybrané kapitoly.* Bratislava, 136–154.

- Hanzal, Slavomír 1973: Východné Slovensko a pozemková reforma v predmníchovskom Československu a za tzv. Slovenské štátu. (Program a skutočnosť). *Nové obzory* (15.) 15–31.
- Harna, Josef – Lacina, Vlastislav 2007: *Politické programy českého a slovenského agrárního hnutí 1899–1938*. Praha.
- Honcová, Jaroslava 1994: První pozemková reforma na lichtenštejnském velkostatku. In: Frolec, Ivo (szerk.): *Československá pozemková reforma 1919–1935 a její mezinárodní souvislosti, Sborník z příspěvků z mezinárodní vědecké konference konané ve dnech 21. a 22. dubna 1994*. Uherské Hradiště, 113–117.
- Horák, Ondřej 2007a: *Liechtensteinové mezi konfiskací a vyvlastněním. Příspěvek k poválečným zásahům do pozemkového vlastnictví v Československu v první polovině dvacátého století*. Brno.
- Horák, Ondřej 2007b: První československá republika a ochrana vlastnictví. *Právník* (146.) 2. 121–134.
- Horák, Ondřej 2011: „Vlastnictví je kořenem zla, ale ne jako instituce, nýbrž jeho rozdělení.” Meziválečná právní věda a pozemková reforma. In: *Dny práva 2011 – Days of Law 2011. Ovlivňování sféry soukromého práva právem veřejným v minulosti. Public Law Influence Upon Private Law In the Past*. Brno. https://www.law.muni.cz/sborniky/dny_prava_2011/files/prispevky/10%20Ovlivnovani%20sfery/08%20horak.pdf (Utolsó letöltés: 2024. február 28.)
- Horčíčka, Václav – Županič, Ján 2019a: První československá pozemková reforma jako faktor zahraniční politiky. Příspěvek k málo známému aspektu československo-rakouských vztahů v letech 1918–1938. *Soudobé dějiny* (26.) 4. 449–471. <https://doi.org/10.51134/sod.2019.027>
- Horčíčka, Václav – Županič, Ján 2019b: Československá pozemková reforma na statcích cizinců na Slovensku. Příklad baronského rodu von Steiger-Münsingen. *Historický časopis* (67.) 3. 481–500. <https://doi.org/10.31577/histcaso.2019.67.3.5>
- Horčíčka, Václav 2020: Československá pozemková reforma na statcích švýcarských občanů, 1918–1939. In: Štemberk, Jan – Skřivan, Aleš (szerk.): *Cestami hospodářských dějin*. Praha, 137–159.
- Horčíčka, Václav 2021: *Cizí páni na české půdě. Pozemková reforma v meziválečném Československu na statcích cizích státních příslušníků*. Praha.
- Hrehor, Henrich 2007: Pozemková reforma v medzivojnovom Československu ako politický problém. In: Šutajová, Jana – Ďurková, Mária (szerk.): *Maďarská menšina na Slovensku v procese transformácie po roku 1989. (Historické, politologické a právne súvislosti)*. Prešov, 105–110.
- Hrehor, Henrich 2008: Vplyv prvej československej pozemkovej reformy na národnostné zloženie obcí južného Slovenska. *Človek a spoločnosť* (11.) 4. <https://individualandsociety.org/sk/casopis/2008/4>

- Hrehor, Henrich 2010: Pozemková reforma ako jeden z nástrojov formovania občianskej spoločnosti na Slovensku (1918–1938). In: Benko, Juraj (szerk.): *Občan a štát v moderných dejinách Slovenska*. Bratislava, 49–57.
- Hrehor, Henrich 2021: *Parcelácia a prídelenie pôdy na Slovensku 1918–1938 (pozemková reforma v pracovnom obvode Prídeleného komisára Štátneho pozemkového úradu v Michalovciach)*. Košice.
- Kaučká, Kristýna 2014: Pozemková reforma na fürstenberském veľkostatku Křivoklát. Minulostí Berounska. *Sborník Státního okresního archivu v Berouně* (17.) 31–70.
- Kaučká, Kristýna 2018. „*Taková tlačeničky na jednom dvorečku!*“, aneb, *První pozemková reforma na veľkostatkách Křivoklát, Plasy a Radnice (1918–1938)*. Praha.
- Koblasa, Pavel 1999: První pozemková reforma na jindřichohradeckém panství. *Výběr. Časopis pro historii a vlastivědu jižních Čech* (36.) 4. 268–271.
- Kovač, Andrej 1994: Problematika pozemkovej reformy v Šarišsko-Zemplínskej župe. In: Frolec, Ivo (szerk.): *Československá pozemková reforma 1919–1935 a její mezinárodní souvislosti, Sborník z příspěvků z mezinárodní vědecké konference konané ve dnech 21. a 22. dubna 1994*. Uherské Hradiště, 125–129.
- Krajčovičová, Natália 1984: Začiatky pozemkovej reformy na Slovensku v dvadsiatych rokoch. *Historický časopis* (32.) 4. 574–619.
- Krajčovičová, Natália 1989: Kritika a prejavy odporu voči realizácii pozemkovej reformy v prvej polovici dvadsiatich rokov. *Historický časopis* (37.) 6. 819–838.
- Krajčovičová, Natália 1990: Realizácia pozemkovej reformy na Slovensku v rokoch 1923–1927. *Historický časopis* (38.) 6. 787–805.
- Krajčovičová, Nataša 1994: Predpoklady realizácie pozemkovej reformy na Slovensku v medzivojnovom období Uherské Hradiště. In: Frolec, Ivo (szerk.): *Československá pozemková reforma 1919–1935 a její mezinárodní souvislosti, Sborník z příspěvků z mezinárodní vědecké konference konané ve dnech 21. a 22. dubna 1994*. Uherské Hradiště, 13–20.
- Krajčovičová, Natália 2004: Hranice prvej ČSR a pozemková reforma. *Historické štúdie* (43.) 223–233.
- Krajčovičová, Natália 2009: *Slovensko na ceste k demokracii*. Bratislava.
- Koťátko, Jiří 1949: *Pozemková reforma v Československu*. Praha.
- Kubačák, Antonín 1987: Činnost Svazu československých veľkostatkářů v letech 1919–1943. *Sborník archivních prací* (37.) 2. 325–373.
- Kubačák, Antonín 1991–1992: Provádění pozemkové reformy na majetku cizích státních příslušníků v období první republiky. *Vědecké práce Národního zemědělského muzea*. (29.) Praha, 33–72.
- Lacina, Vlastislav 1978: Boj o uzákonění pozemkové reformy v letech 1918 a 1919. *Sborník k dejinám 19. a 20. století*. (5.) 123–144.
- Lacina, Vlastislav 1990a: *Formování československé ekonomiky 1918–1923*. Praha.

- Lacina, Vlastislav 1990b: *Hospodářství v českých zemích 1880–1914*. Praha.
- Lacina, Vlastislav 1994: Představy o pozemkové reformě v ČSR před jejím uzákoněním. In: Frolec, Ivo (szerk.): *Československá pozemková reforma 1919–1935 a její mezinárodní souvislosti, Sborník z příspěvků z mezinárodní vědecké konference konané ve dnech 21. a 22. dubna 1994*. Uherské Hradiště, 35–38.
- Lacina, Vlastislav 2000: *Zlatá léta československého hospodářství (1918–1929)*. Praha.
- Lacina, Vlastislav 2001: Agrární strana a pozemková reforma. In: Šouša, Jiří – Miller, Daniel E. – Samal, Mary Hrabik (szerk.): *K úloze a významu agrárního hnutí v českých a československých dějinách*. Praha, 289–294.
- Leková, Andrea 2006: Úverovanie kolonistov na Slovensku z obdobia prvej pozemkovej reformy v rokoch 1922–1948. *Historický zborník* (16.) 1–2. 45–55.
- Maloušková, Ivana 2017: První pozemková reforma na velkostatku Marie Scholzové v Třebovicích. In: Przybylová, Blažena (szerk.): *Ostrava. Příspěvky k dějinám a současnosti Ostravy a Ostravska* (31.) 168–189.
- Maloušková, Ivana 2018: První pozemková reforma na velkostatcích Razumovských. *Vlastivědné listy Slezska* (44.) 1–2. 22–25.
- Maloušková, Ivana 2023: První pozemková reforma na velkostatku Odry. *Poodří* (26.) 1. 48–57.
- Martuliak, Pavol 1994: Kolonizačná akcia pri I. pozemkovej reforme na Slovensku. In: Frolec, Ivo (szerk.): *Československá pozemková reforma 1919–1935 a její mezinárodní souvislosti, Sborník z příspěvků z mezinárodní vědecké konference konané ve dnech 21. a 22. dubna 1994*. Uherské Hradiště, 81–85.
- Martuliak, Pavol 2006: Pozemková reforma v politike dominantných politických strán na Slovensku v období 1. ČSR (s ťažiskom v 20. rokoch). In: Šuchová, Xénia (szerk.): *Ludáci a komunisti: Súperi? Spojenci? Protivníci?* Prešov, 61–75.
- Martuliak, Pavol 2010: Prvá pozemková reforma a Ivan Dérer. In: Pekník, Miroslav (szerk.): *Dr. Ivan Dérer politik, právník a publicista*. Bratislava, 279–295.
- Michnovič, Imrich 1975: Parcelácia veľkostatkov Andreja Hadik-Barkóczyho v Zemplíne. (Príspevok k riešeniu pozemkovej reformy na východnom Slovensku). *Nové obzory* (17.) 83-101.
- Michnovič, Imrich 1994: Priebeh a výsledky pozemkovej reformy na východnom Slovensku In: Frolec, Ivo (szerk.): *Československá pozemková reforma 1919–1935 a její mezinárodní souvislosti, Sborník z příspěvků z mezinárodní vědecké konference konané ve dnech 21. a 22. dubna 1994*. Uherské Hradiště, 69–73.
- Motyčka, Jaroslav 1926: *Církevní velkostatky v naší republice*. Praha.
- Novotný, Gustav 1994: Církevní pozemkové vlastnictví v českých zemích a jeho osud v rámci provádění meziválečné pozemkové reformy. In: Frolec, Ivo (szerk.): *Československá pozemková reforma 1919–1935 a její mezinárodní souvislosti, Sborník*

- z příspěvků z mezinárodní vědecké konference konané ve dnech 21. a 22. dubna 1994.* Uherské Hradiště, 1994, 93–96.
- Otáhal, Milan 1960: Římskokatolická církev a první pozemková reforma. In: César, Jaroslav – Černý, Bohumil (szerk.): *Církev v našich dějinách*. Praha. 111–134.
- Otáhal, Milan 1963: *Zápas o pozemkovou reformu v ČSR*. Praha.
- Pavel, Antonín 1934: *Vystěhovalectví a pozemková reforma*. Praha.
- Pavel, Antonín 1937: *Pozemková reforma Československá*. Praha.
- Peichlová, Adéla 2011: Konfiskační a vyvlastňovací prvek pozemkové reformy v době první republiky. In: Kuklík, Jan (szerk.): *Konfiskace, pozemkové reformy a vyvlastnění v československých dějinách 20. století*. Praha, 31–41.
- Pekař, Josef 1923: *Omyly a nebezpečí pozemkové reformy*. Praha.
- Peroutka, Ferdinand 2003: *Budování státu I–II (1918–1919)*. Praha.
- Michl, Jaroslav 1935: Pozemková reforma. *Úřední věstník Státního pozemkového úřadu* (16.) 1–2.
- Průcha, Václav 1974: *Hospodárske dejiny Československa v 19. a 20. storočí*. Bratislava.
- Průcha, Václav 2004: *Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918–1992*. 1. kötet, Brno.
- Reich, Edvard 1934: *Základy organizace zemědělství Československé republiky*. Praha.
- Repjak, Lukáš 2018: Prvá pozemková reforma a vznik Československej republiky. In: Bartal, Michal (szerk.): *Začleňovanie Slovenska do Československej republiky (s dôrazom na formovanie štátnych orgánov)*. Bratislava, 68–74.
- Rychlík, Jan 1988: Pozemková reforma v Československu 1919–1938. *Vědecké práce Zemědělského muzea* (27.) 127–148.
- Rychlík, Jan 1994: Sociální a národnostní dimenze československé pozemkové reformy v mezinárodním kontextu. In: Frolec, Ivo (szerk.): *Československá pozemková reforma 1919–1935 a její mezinárodní souvislosti, Sborník z příspěvků z mezinárodní vědecké konference konané ve dnech 21. a 22. dubna 1994*. Uherské Hradiště, 43–50.
- Rigó Máté 2022: *Háború, profit, Trianon. Hogyan vészelte át a polgárság az első világháborút?* Budapest.
- Sirůček, Pavel 2007: *Hospodářské dějiny a ekonomické teorie (vývoj – současnost – výhledy)*. Slaný.
- Simon Attila 2008: *Telepesek és telepésfalvak Dél-Szlovákiában a két világháború között*. Somorja.
- Sivák, Florián 1970: Politické a právne hľadiská pozemkovej reformy na začiatku buržoáznej republiky. *Právny obzor* (53.) 143–152.
- Slezák, Lubomír 1993: Tvůrci, kritikové a odpůrci pozemkové reformy. *Moderní dějiny. Sborník k dějinám 19. a 20. století* (1.) 197–215.

- Slezák, Lubomír 1994: Pozemková reforma v Československu 1919–1935. In: Frolec, Ivo (szerk.): *Československá pozemková reforma 1919–1935 a její mezinárodní souvislosti, Sborník z příspěvků z mezinárodní vědecké konference konané ve dnech 21. a 22. dubna 1994*. Uherské Hradiště, 3–12.
- Sombati, Ján 2013: Diskontinuita vlastníckych vzťahov k pôde v Československu vo svetle pozemkovej reformy v rokoch 1919 až 1935. In: Kiselyová, Zuzana – Vranková, Eva – Mlčvový, Matej – Čerbová, Veronika – Trnkusová, Lenka (szerk.): *Milníky práva v stredoeurópskom priestore*. 1. rész. Bratislava, 134–146.
- Staško, Mojmír 1998: *Problémy pozemkovej reformy na východnom Slovensku v 20. rokoch 20. storočia. Človek a spoločnosť* (1.) 2. <https://individualandsociety.org/sk/casopis/1998/2>
- Staško, Mojmír 2010: Československá pozemková reforma, maďarská menšina a Spoločnosť národov v 20. rokoch 20. storočia. *Historické štúdie* (46.) 67–78.
- Steinová, Šárka 2008: Soukromé lihovary a pozemková reforma. *Prameny a studie-Brambory – skrytý poklad* (40.) 32–48.
- Štefanovič, Milan 1994: Korekcie prvej pozemkovej reformy súčasnou legislatívou. (Boj o výdobytky I. pozemkovej reformy). In: Frolec, Ivo (szerk.): *Československá pozemková reforma 1919–1935 a její mezinárodní souvislosti, Sborník z příspěvků z mezinárodní vědecké konference konané ve dnech 21. a 22. dubna 1994*. Uherské Hradiště, 135–138.
- Sommer, Karel 2003: Průběh a výsledky pozemkové reformy v pohraničí českých zemí. In: Sommer, Karel (szerk.): *České národní aktivity v pohraničních oblastech první Československé republiky*. Olomouc, 36–106.
- Tóth, Andrej – Novotný, Lukáš – Stehlík, Michal 2012: *Národnostní menšiny v Československu 1918–1938. Od státu národního ke státu národnostnímu?* Praha.
- Voželínek, Jan 1919: *O rozdělení velkostatků k účelu vnitřní kolonizace v Československé republice*. Praha.
- Voželínek, Jan 1924: *Pozemková reforma v Československé Republice*. Praha.
- Voželínek, Jan 1930: *Předběžné výsledky Československé pozemkové reformy. Země Česká a Moravská*. Praha.
- Voželínek, Jan 1932: *Předběžné výsledky Československé pozemkové reformy. Země Slovenská a Podkarpatská*. Praha.
- Vrabcová, Eva 2002a: Kolonizácia južného Slovenska a Podkarpatskej Rusi v československej pozemkovej reforme (1. rész). *Slovenská archivistika* (37.) 1. 57–74.
- Vrabcová, Eva 2002b: Kolonizácia južného Slovenska a Podkarpatskej Rusi v československej pozemkovej reforme. (2. rész). *Slovenská archivistika* (37.) 2. 55–80.
- Worliczek, Camillo 1925: *Grundlagen, Grundgedanken und Kritik der tschechoslowakischen Bodenreform*. Reichenberg.
- Worliczek, Camillo 1926: *Die tschechoslowakische Bodenreform*. Tübingen.

- Zelinová, Hana 2015: Etnologické aspekty kolonizácie južného Slovenska v 1. československej pozemkovej reforme – s dôrazom na český fenomén. *Zborník Slovenského národného múzea v Martine – Etnografia* (51.) 119–148.
- Zuberec, Vladimír 1968: Úloha slovenských politických strán a skupín v politickom boji o spôsob uskutočnenia prvej pozemkovej reformy v Československu. *Agrikultúra* (7.) 55–71.

MÚHELY / WORKSHOP

„...bejön Magyarországra egy olasz honpolgár...” Három interpelláció, három botrány, egy körút. Parlamenti interpellációk a „Kossuth-járvánnyal” kapcsolatban

BERDE IMRE

Abstract: “...an Italian citizen enters Hungary...” Three interpellations, three scandals, one tour. Parliamentary interpellations on the “Kossuth Epidemic”.

The aim of this paper is to provide a sketchy overview of the events concerning part of Ferenc Kossuth’s involvement in the political life of dualism and his legalisation, focusing on the relationship between citizenship, the Kossuth legacy and, in part, Ferenc Kossuth’s programme, – without its detailed description, – and to give some insight into what Péter Búsbach called the “Kossuth epidemic”. At the same time, parts of the essay can be understood as a micro-perspective case study, insofar as it is permissible to consider the issue of citizenship as a tool of political corruption and insinuation, that remained on the agenda until the naturalization of Ferenc Kossuth. Finally three parliamentary interpellations will be examined, namely the speeches and questions raised by Lajos Holló, Károly Várady and Péter Búsbach in 1894, and the speech of Imre Veszter, which was on a different subject but also referred to Ferenc Kossuth’s tour.

Keywords: Ferenc Kossuth, 19th century, the political life, citizenship, political corruption, parliamentary interpellations

Kossuth Ferenc 1894. október 29-én tért vissza és telepedett le végleg Magyarországon,¹ aminek országos visszhangja volt, és amivel az országgyűlés is foglalkozott elsősorban az állampolgársága okán. Fontos előzményként kell viszont értékelni, hogy Kossuth Ferenc ezt megelőzően csak Kossuth Lajos temetésekor járt Magyarországon öccsével, Kossuth Lajos Tódorral együtt,² mióta hosszas tárgyalásokat követően, nemzetközi

¹ Hentaller–Szatmáry 1906: 97–98.

² Az olaszországi és magyarországi temetésről összefoglalóan ír Hentaller 1894: 337–350.

nyomásra a Hermine gőzössel elhagyva az országot száműzetésbe került a szüleivel együtt Ruttkayné Kossuth Lujza és Karády Ignác kíséretében.³ Kossuth Lajos temetésével kapcsolatban ki kell emelni, hogy a Függetlenségi Párt a nemzet halottjának tekintve Kossuthot állami temetést javasolt neki.⁴ Ezzel szemben állt viszont Ferenc József még Tisza Kálmán felterjesztésére küldött Legfelsőbb Elhatározása 1889-ből, ami alapján próbálkozásai ellenére Wekerle Sándor miniszterelnöknek végül el kellett állnia az állami vagy képviselőházi költségen történő temetéstől. A megoldást az szolgáltatta, hogy Kossuth Lajos Budapest díszpolgára volt, és a főváros magára vállalta a temetés megtartását.⁵ A Kossuth-láz tehát 1894. április elejére tetőfokára jutott, április közepére pedig gyakorlatilag megnyugodott a közvélemény.⁶

Azonban már az 1894. április 1-jei temetésen feltehetően felmerült a Kossuth fivérek Magyarországra költözése, amit Lajos Tódor állítólag egyszerűen visszautasított.⁷ Kossuth Ferenc budapesti búcsúbeszéde is utal a visszaköltözés lehetőségére: „*Kedves barátaim! Meghatva mondom isten hozzádot hazámnak, szülővárosomnak és hű barátainknak. Jól mondtátok, hogy itt hagyom a legszentebb ereklyéimet, amelyekhez szívem és lelkem érzelme mindig vissza fog vonzani, de vissza fog engem vezetni sok más is hazámba: a kötelesség érzete, s annak tudata, hogy atyámtól nagy és nehéz örökség hárult vállaimra, melynek eleget tenni férfias kötelesség, melynek eleget is fogok tenni. Fájós szívvel távozom s legszentebb emlékeim itt maradnak. Már másodszor távozom e hazából életemben. Először mint gyermek, családommal mentem számkivetésbe, most mint éltem delén túl lévő férfiú megyek újra számkivetésbe, de amely megszűnt reám nézve számkivetés lenni, s családom nélkül, de nem családtalanul, mert egy nagy család rokonszenve kísér utamban. Mikor fognak a helyzetek úgy alakulni, hogy hazajöhetek, nem tudom, de hű vágyam lesz arra törekedni, hogy mentől előbb haza jöhessek. Isten önökkel!*”⁸ A beszédében végső soron megígért és a Kossuth-lázat felkorbácsoló hazatérése 1894 őszén nem volt botránymentes, hiszen azontúl, hogy a napi sajtó figyelemmel kísérte tevékenységét, parlamenti interpellációk témájaként is felbukkant a neve, ami eleve feltételezi a kormányzat rá irányuló figyelmét. Ennek oka elsősorban az lehetett, hogy még nem volt egyértelmű Kossuth Ferenc hazatérésekor, hogy valóban politikai pályára kíván-e lépni, illetve mennyiben kívánja apja törekvéseit követni. Így uralkodói és kormányzati oldalról értelemszerűen a bizonytalanság

³ László 1887: 42–43; Szabad 1977: 166.

⁴ Lásd például Justh Gyula és Herman Ottó felszólalását a kérdésben: *KN 1892. XVII. 317–319. (1894. 03. 23.)*

⁵ A kérdést részletesen elemzi Borus 1994.

⁶ Borus 1994: 58.

⁷ Hentaller–Szathmáry 1906: 97.

⁸ Kossuth Ferenc elutazása. *Egyetértés* 1894. április 16. 1. Egyébként már korábbi hírben is megjelent Kossuth Ferenc magyarországi politikai szerepvállalása. Ezt lásd *Egyetértés* 1894. március 26.

Berde Imre: „...bejön Magyarországra egy olasz honpolgár...”

dominált személyével kapcsolatban, de az ellenzékiek közül is többen tartózkodó állásponton voltak Kossuth Ferenc politikai szerepét illetően.⁹

Kossuth Ferenc programja egyébként Kossuth Lajos elveit tartotta szem előtt, de azokat hangsúlyozottan törvényes és békés eszközökkel kívánta megvalósítani, melynek végső célja egy olyan perszonális unió, ami Magyarország teljes függetlenségét biztosíthatja.¹⁰ Bemutatkozásul vidéki körutat tett,¹¹ melynek makói állomásán igyekezett tisztázni, hogy a Kossuth név a törvényesen előidézett változásokkal azonosítandó, nem pedig a forradalommal és izgatással: *„Azok, a kik a jelenlegi alkotmányt megalkották, nem kétlem, hogy hazafiai szándékkal tették, de ne kételkedjék senki abban, hogy mi, a kik ezen alkotmányt meg akarjuk változtatni a nép és király akaratával, szintén hazafiai jó szándékkal vagyunk eltelve. Nem tudom miért fűzik a Kossuth névhez azt, hogy lázít, pedig a Kossuth név soha sem lázított, hanem törvényt védett a fegyveres támadás ellen. Szabadságharcunk első hónapjai is a király nevében vívattak. Lehetetlen elhallgatnom, hogy fáj, hogy a Kossuth névhez még akkor is, midőn fennen hirdetem, hogy békésen akarok dolgozni, bizonyos körökben izgató szándékot fűznek.”*¹² Körútjával párhuzamosan – ami a magyarországi politikai életbe való integrálódási folyamatának részeként értékelhető – több kormányzati kritika és támadás is érte 1894 őszén.

A tanulmány célja Kossuth Ferenc dualizmus politikai életébe való bekapcsolódásának és legalizálódási folyamatának egy részére vonatkozó események vázlatos áttekintését elvégezni, nevezetesen az állampolgárság, a kossuthi örökség és részben Kossuth Ferenc programjának összefüggésére koncentrálni és némi rálátást adni a Búsbach Péter által „Kossuth-járványként” definiált jelenségre.¹³ Egyúttal mikroperspektivikus esettanulmánynak is felfoghatók egyes részei a dolgozatnak, amennyiben megengedhető, hogy a politikai korrupció és ellehetetlenítés egyik eszközének legyen tekinthető az állampolgárság kérdése, ami Kossuth Ferenc visszahonosításának lezárulásáig folyamatosan napirenden volt. Ennek érdekében három parlamenti interpelláció bemutatására történik kísérlet a következőkben, nevezetesen Holló Lajos, Várady Károly és Búsbach Péter 1894-ben elhangzott problémafelvetéseinek és kérdéseinek vizsgálatára. Ezek mellett még Veszter Imre indirekt, azaz más témában tartott, de Kossuth Ferenc körútjára is hivatkozó felszólalását is érdemes szemügyre venni.¹⁴

⁹ Szabó 2002: 55.

¹⁰ Hentaller–Szatmári 1906: 99–100.

¹¹ Hanák 1978: 103.

¹² Kossuth Ferenc Szegeden. *Pesti Hírlap* 1894. november 12. 2.

¹³ *KN 1892. XX.* 359. (1894. 11. 21.)

¹⁴ A dualizmus kori interpellációhoz általában lásd Cieger 2021: 244–254.

Holló Lajos interpellációja „Kossuth Ferenc választói joga tárgyában, a belügyminiszterhez” címmel (369. ülésnap, 1894. október 17.)

Kossuth Ferenc választójogával kapcsolatban Holló Lajos, ekkoriban a 48-as Ugron Párt képviselője¹⁵ interpellált Hieronymi Károly belügyminiszterhez.¹⁶ Az interpelláció indoklása az volt, hogy Kossuth Ferencet felvették a ceglédi választói névjegyzékbe, ami ellen fellebbezést nyújtott be Szász Károly ceglédi bírósági írnok. Ennek körülményeit, azaz magát a fellebbezési folyamatot Holló gyanúsnak ítélte meg.¹⁷ Az interpelláció szerint közigazgatási korrupció történhetett, aminek a szerkezete a következőképpen nézhetett ki:¹⁸

(1) a belügyminiszter Beniczky Ferenc főispán „bizalmas” rendeletén keresztül utasította dr. Aranyi Lajos ceglédi rendőrkapitányt, hogy – munkaidején és hatáskörén túlterjeszkedve – a központi választmány hivatalos iratait tekintse át az esetleges szabálytalanságok végett, és három napon belül küldjön jelentést az eredményről;¹⁹

(2) a belügyminiszter a rendőrkapitányi jelentés alapján, miszerint Kossuth szerepel a választói névjegyzékben, kikérte a Kossuth Ferenc olasz állampolgárságára vonatkozó, Rómában kiállított anyagokat az olasz nagykövetségről, és utasította az alispánt hontalansági bizonyítvány kiállítására a követségi iratok másolatát rendelkezésére bocsátva;

(3) a hontalansági bizonyítvány alapján a bírósági írnok fellebbezéssel élt Kossuth Ferenc választói névjegyzékbe vétele ellen feltehetőleg szintén belügyminiszteri utasításra.

¹⁵ Ballabás–Pap–Pál 2020: 264.; Sturm 1892: 235.

¹⁶ *KN 1892*. XX. kötet. 54–56. (1894. 10. 17.)

¹⁷ A választói névjegyzékre vonatkozó törvényi szabályozást lásd az CJH – 1874: XXXIII. 41–55. §-ban.

¹⁸ A politikai korrupciós láncolatot három forrás alapján rekonstruálom: (1) *KN 1892*. XX. 54–56. (1894. 10. 17.); (2) Kossuth Ferenc választói joga. Az Egyetértés tudósítójának távirata. *Egyetértés* 1894. október 12. 1; (3) Városi közgyűlés – 1894. október 11. *Czepléd és Vidéke* 1894. október 14. 2–3.

¹⁹ A főispáni rendelet szövegét a ceglédi városi közgyűlésen hozták nyilvánosságra 1894 őszén: „588/1891. Teljesen bizalmas. Tekintetes Rendőrkapitány Úr! Tudomásomra érvén, hogy a czepléd városi központi választmány, az országgyűlési képviselő választók összeírásánál és a felszólalások körüli eljárásnál szabálytalanságokat követett el, sürgősen felhívom, hogy ezen szabálytalanságok mibenlétét haladéknélkül állapítsa meg s a tényálladékokról tegyen a belügyminiszter úr ó nagy méltóságához 3 nap alatt tüzetes közvetlen jelentést. Budapest, 1894. szept. 15. Beniczky, főispán.” Városi közgyűlés – 1894. október 11. *Czepléd és Vidéke* 1894. október 14. 2.

Berde Imre: „...bejön Magyarországra egy olasz honpolgár...”

Holló Lajos ezt az eljárást két okból kifolyólag kifogásolta: (1) kormányzati politikai korrupció lehetősége merült fel; (2) Kossuth Ferenc politikai ellehetetlenítése végett direkt és célzott módon történt ez a hivatalosság látszatát keltő kormányzati lépés az 1879. évi L. törvénycikk értelmezése alapján, amit Tisza Kálmán díszpolgárokra vonatkozó értelmezésétől eltérőnek mondott.²⁰ Itt meg kell jegyezni, hogy valószínűleg Holló is tisztában volt Tisza törvénymagyarázatával – főleg, hogy az erre irányuló, visszamenő hatállyal nem bíró novelláris módosító javaslatát csak 1890 februárjában ismertette –, illetve annak jogkeletkeztető hatásának hiányával. Így tudhatta, hogy Kossuth Ferenc a magyar állampolgárságát a politikai célokat szolgáló állampolgársági törvény értelmében a távollét hatályba lépésével, azaz 1889–1890 fordulóján elvesztette.²¹

Ugyanakkor a Holló által vázolt kormányzati machináción kívül Kossuth is botrányba keveredett vidéken, mivel még 1894 áprilisában B. Molnár Samu ceglédi lakostól 1450 négyszögöl erdőt (hrs. 11995) vásárolt 500 forintért. Az ingatlan adóparaméterei viszont hivatalosan éppen nem érték el a választójogi cenzus határát, ezért állítólag 21 krajcárról 22 krajcárra hamisították az utána fizetendő földadót.²² A Kossuth választójogához kapcsolódó ügygel később a városi közgyűlés is foglalkozott, melyen B. Molnár Sámuel indítványozta dr. Aranyi Lajos rendőrkapitány fegyelmi vizsgálatát.²³ Ennek keretében Aranyi utalt az említett adathamisításra, melyet B. Molnár tagadott. A két ellentétes állításból úgy tűnik, ténynek azt lehet elfogadni, hogy Kossuthot kétszer vették fel a választói névjegyzékbe: először 1894 tavaszán az adóalapot találta kevésnek a központi választmány, így törölte a névjegyzékből, majd 1894 júliusában az ötszobás ceglédi ingatlanja alapján egyhangúlag felvették a választók közé, ami ellen utólag fellebbezett Szász Károly. Ettől az esettől függetlenül a Magyarország hasábjain olvashatunk még a tulajdonjog és a kataszteri birtokív másolatával hitelesített cikkben egy másik, kicsit több mint 20 hold területű nagyszalontai ingatlanról is, ami után a cenzus háromszorosát érő földadót fizetett be Kossuth Ferenc, mégsem került fel a nagyszalontai választókerület választói névjegyzékébe.²⁴

Mivel nyilvánosságra került a főispáni utasítás, a ceglédi „*képviselőtestület egyhangúlag elrendelte Aranyi ellen a fegyelmi eljárás megindítását azzal az indoklással, hogy a rendőrkapitány, mint városi tisztviselő politikai célokra használtatta fel magát*”.²⁵ Aranyi

²⁰ KN 1892. XX. 55–56. (1894. 10. 17.); (3) Városi közgyűlés – 1894. október 11. *Cegléd és Vidéke* 1894. október 14. 2–3.

²¹ Varga 2013: 95. Az állampolgársági jog 19. századi kérdésével részletesen foglalkozik Varga 2019.

²² Úgy tűnik, hogy a botrányt a Pesti Hírlap robbantotta ki, amit a Cegléd és Vidéke idézett és fejtett ki bővebben: Világosságot! *Cegléd és Vidéke* 1894. június 24. 2.

²³ A közgyűlésen elhangzottakat közli: Városi közgyűlés – 1894. október 11. *Cegléd és Vidéke* 1894. október 14. 2–3.

²⁴ Kossuth Ferenc választási joga. *Magyarország* 1894. augusztus 5. 3.

²⁵ Kossuth Ferenc választói joga. Az Egyetértés tudósítójának távirata. *Egyetértés* 1894. október 12. 1. A fegyelmi vizsgálatot egyébként megszavazta a közgyűlés, ahol az elhangzott sérelmek miatt később

Lajos rendőrkapitány egyébként eléggé egyértelműen indokolta tettét, ami egyben feltehetően a kormányzat Kossuth-politikáját is jellemzi: *„Az egész ország nyugalma függ attól, hogy Kossuth Ferenc ne legyen a választók lajstromában. Mert ha Kossuth Ferenc politikai szerephez jut, fölfordul az egész ország.”*²⁶ Kossuth Ferenc pedig ezután az Egyetértés által is leközölt írásbeli előterjesztéssel élt a választmányi bizottság előtt, melyben Szász Károly bírósági írnok törlési kérelmének alaptalanságát igyekezett jogilag bizonyítani öt pontban.²⁷ Kissé zavarosnak tűnő érvei között alapvetően a választási²⁸ és az állampolgársági²⁹ törvényt hozta fel:

(1) Magyar állampolgárként definiálja magát születése jogán, valamint arra hivatkozva, hogy budapesti lakos (VI. Andrásy út 94.), és olaszországi tartózkodását ideiglenesnek tekinti csupán, amivel szerinte az 1848: V. 2. § bevezetése és az 1874: XXXIII. 1. § teljesült rá vonatkozóan.³⁰ Ezenkívül kiemelte még, hogy a ceglédi ingatlanai után adózóként az 1874: XXXIII. 5–6. § által előírt cenzenzushatárt teljesíti, illetve ha a vagyoni cenzust nem is érné el, de a műveltségi cenzust mérnöki végzettsége révén a 9. § alapján igen, egyébként pedig mint ceglédi választókerületi lakos a 3. § a) bekezdése³¹ érvényes választójoggal ruházza fel véleménye szerint.

(2) Az 1879: L. 31. §-ra kitérve helyt ad annak a kifogásnak, hogy ideiglenesen – azaz konkrétan és kizárólag a visszajövele előtti időszakra – valószínűleg elvesztette a magyar állampolgárságát, viszont vitatja, hogy az állampolgárság és a választójog egymással szükségszerűen összefüggésben lenne értelmezhető. Ahogy Kossuth írta: *„Olyan pozitív jogot, minő a választói jog, csak egyenes és nyílt törvénybeli rendelkezéssel lehet megsemmisíteni. Okoskodás és következtetés ily fontos jog eltörlésére nem elég. Az 1879. L. t.-cz. amikor a törvényhozói jogot korlátozni akarja (15. §), ezt megmondja nyíltan, világosan. Ha a választói jogot*

dr. Arany Lajos rendőrkapitány pereket indított, amiből csak a rágalmozási pert nyerte meg Márta János tanítóval szemben a „spiczli, féreg és hazaáruló” kifejezések miatt jelképes kártérítést kapva, míg dr. Molnár Albert városi ügyész és B. Molnár Sámuel felmentést kapott azzal a bírói indoklással, hogy „dr. Molnár Albert jogos kritikát gyakorolt, minthogy Arany Lajos törvénytelenül járt el, az inkriminált kifejezésekért nem büntethető”. Reznák 1999: 261.

²⁶ Idézi Reznák 1999: 260.

²⁷ Kossuth Ferenc választói joga. Az Egyetértés tudósítójának távirata. *Egyetértés* 1894. október 12. 2.

²⁸ CJH – 1848: V, CJH – 1874: XXXIII.

²⁹ CJH – 1879: L.

³⁰ A két törvény rövid összehasonlításához lásd Varga 2004: 11–15.

³¹ „Szabad királyi és rendezett tanácsú városokban választói joggal bírnak azok, kik kizáró tulajdonul vagy hitveseikkel, illetőleg kiskorú gyermekeikkel közösen: a) oly házat bírnak, mely házadó alá eső legalább három lakrészt foglal magában, habár az ideiglenesen adómentes is (...)” CJH – 1874: XXXIII. 3. § a) bekezdés.

Berde Imre: „...bejön Magyarországra egy olasz honpolgár...”

*is akarta volna korlátozni, ezt is megmondta volna nyíltan és világosan.*³² Majd további érvként általánosságban említ olyanokat, akik magyar állampolgárság nélkül is gyakorolják választójogukat.

(3) Az egyetlen kikezdzhetetlennek tekinthető érvet Szász Károly fellebbezésének törlésére az 1874: XXXIII. 50. §-ban ragadta meg Kossuth. Eszerint *„azok, kiknek felszólalása vagy észrevétele felett a központi választmány határozatot hozott, annak közszemlére történt kitételét követő 10 nap alatt, – azok pedig, kiknek a 49. §-ban elősorolt határozatok kézbesítettek, a kézbesítéstől számított 10 nap alatt a királyi curiához intézett fellebbezésüket a központi választmány elnökéhez benyújthatják*”. Viszont úgy tűnik, Szász Károlynak nem állt rendelkezésére olyan határozat, ami alapján fellebbezést törvényesen benyújthatott volna.

(4) Kossuth Ferenc megragadta az alkalmat arra, hogy személyét ért becsület-sértő politikai támadásnak vegye a választójogával kapcsolatos ügyet. Ráadásul *„a nemzet közérzetét s kegyeletét”*³³ sértőnek titulálta ezt az eljárást, mint ami Kossuth Lajos fia, így Kossuth Lajos emléke és hagyatéka ellen is irányul.

(5) Kossuth írásbeli felszólalását az 1874: XXXIII. 50. § értelmében felterjesztésre kérte a kúria elé, amit a ceglédi központi választmány jóvá is hagyott.

Holló Lajos interpellációját az Egyetértés címlapján fejtették ki bővebben az ellenzéki újságírók, ahol a „Kossuth-szellemtől”, így Kossuth nevétől és fiaitól való kormányzati félelemre vezették vissza a korrupciógyanús ceglédi botrányt. Úgy tűnik, hogy ezt a miniszterelnök szintjéig vezették le Wekerle Sándor Kossuthal kapcsolatos megjegyzésére utalva: *„minden eszközzel küzdeni fog Kossuth Ferencz ellen, míg ez ki nem jelenti a hűségeskü letételére való készségét”*.³⁴ Sőt, egyenesen a Kossuth név feltámadásáról vagy reinkarnációjáról értekezett a függetlenségi sajtó például az Egyetértés vezércikkében: *„Kossuth Lajos, a száműzetés keserveit átélte nagy hontalan, a szabadság és állami függetlenség szent eszméinek mártírja, megmondta, megígérte nemzetének, hogy neve fel fog támadni abból a sírból, melybe az ő megtört, sokat szenvedett testét eltemetik. Az ígéret valóra vált. Halálával a Kossuth-név nemcsak áldott nemzeti emlék lett a magyarnak, hanem új életre kelt az, hogy varázserejével hősiessé buzgón harcoljon tovább azokért a nagy eszmékért, melyekkel egy hosszú emberéleten át összeforrott. A Kossuth Lajos sírjából új, életerős faja hajtott ki a szabadságnak, melynek gyökerei a Kossuth Lajos nagy*

³² Kossuth Ferencz választói joga. Az Egyetértés tudósítójának távirata. *Egyetértés* 1894. október 12. 2.

³³ Kossuth Ferencz választói joga. Az Egyetértés tudósítójának távirata. *Egyetértés* 1894. október 12. 2.

³⁴ Kossuth-üldözés. *Egyetértés* 1894. október 18. 1.

*lelkéből szívták az életnedveket. Kossuth Lajosnak nemcsak vére, de lelke is átment a nevét fenntartó utódba, hogy diadalra juttassa a magyar szabadság és függetlenség zászlaját.*³⁵

Várady Károly interpellációja a „Fővárosi állami rendőrségnek 1894. évi november 15-én egyetemi polgárokkal szemben elkövetett visszaélései” címmel (381. ülésnap, 1894. november 17.)

Kossuth Ferenc körútjához kapcsolódóan ismeretes egy egyetemistákhoz kötődő rendőrségi incidens, ami Kossuth melletti kisebb szimpátiatüntetésnek is tekinthető. Várady Károly,³⁶ a Negyvennyolcas Függetlenségi Párt országgyűlési képviselője ezzel az esettel kapcsolatban interpellált Hieronymi Károly belügyminiszterhez. A Várady által is említett Pesti Napló Kossuth Ferencet lejárató cikkei³⁷ miatt – melyekben a körutat a boulangerezmus³⁸ magyar utánzatának titulálták főleg a Kossuth név politikai hozadéka, illetve a körúton elhangzott programja okán – 15-20 egyetemista a szerkesztőség elé vonult, ahol nemtetszését fejezte ki az újsággal szemben. Közülük hatot le is tartóztattak, és 24 órás fogságban tartottak. A Pesti Napló által közölt rendőrségi jelentés a következőképpen tudósítja az eseményeket a résztvevők egy részének nevét is megemlítve: *„Ma este kilenc egynegyed órakor, körülbelül húsz egyetemi hallgató, a Ferenciek terén a Pesti Napló ellen tüntetést rendezett abból az alkalomból, hogy az említett lap néhány nap előtt egyik cikkében Kossuth Ferencet megtámadta. Az egyetemi hallgatók előbb a Kecskeméti-kávéházban gyülekeztek, s onnan vonultak a Pesti Napló szerkesztősége elé, ahol a lapot előbb megabcugolták, azután a lap egy példányát elégetni akarták. Máltás Hugó kerületi rendőrkapitány megfelelő számú rendőrrel kivonult s a tüntetés vezérémbereit elfogta. Az elfogottak a következők: Sebesi Mihály műegyetemi hallgató, Pálffy Ferenc joghallgató, Kanovics Jenő joghallgató, Kanovics Elemér joghallgató, Deutsch Frigyes joghallgató, Baross János joghallgató. Nevezettek a IV. kerületi kapitányságra kísértettek, ahol, további eljárásig fogva maradnak.*”³⁹

A Várady interpellációjában említett másik cikk sem véletlen.⁴⁰ Ugyanis a Pesti Napló egy Kossuth Ferenchez köthető, Thaisz Elek botrányairól elhíresült osztrák titkosrendőrségi ügynök, pesti, majd budapesti rendőrkapitány naplójára alapozott

³⁵ Kossuth Ferenc. *Egyetértés* 1894. október 31. 1.

³⁶ Ballabás–Pap–Pál 2020: 256.; Sturm 1892: 342–343.

³⁷ A magyar Boulangere. *Pesti Napló* 1894. november 10. 1–2.; Kossuth Ferenc és Andrássy Gyula. *Pesti Napló* 1894. november 15. 8.; Kossuth Ferenc. *Pesti Napló* 1894. november 17. 1.; A köd. *Pesti Napló* 1894. november 20. 1.; A cselekvés órája. *Pesti Napló* 1894. november 24. 1.

³⁸ A boulangerezmusoz röviden lásd Dupeux 2007: 152–154.

³⁹ Különfélék. *Pesti Napló* 1894. november 16. 5.

⁴⁰ Kossuth Ferenc és Andrássy Gyula. *Pesti Napló* 1894. november 15. 8.

Berde Imre: „...bejön Magyarországra egy olasz honpolgár...”

„legendát” hozott le a hasábjain.⁴¹ A „legenda” lényege, hogy Kossuth Ferenc in-kognitóban Magyarországra érkezett Ferenc József koronázása idején 1867-ben, és figyelmeztette id. Andrássy Gyulát, hogy ha nem áll el a koronázástól, akkor szervezett demonstrációk történnek, mire Andrássy egyszerűen az országból való távozásra szólította föl Kossuthot elfogatása terhe mellett. A Pesti Napló nem titkolt szándéka itt is Kossuth Ferenc hiteltelenítése volt. Ezzel egyrészt el akarta ültetni a kételyt a függetlenségi politika támogatóiban végső soron a kossuthi eszme szabadelvű politikában való tovább élésének kvázi burkolt sulykolásával – ti. Kossuth Ferencnek nem volt tekintélye id. Andrássy Gyula előtt az anekdota szerint. Másrészt a kormányzat jogos félelmét igyekezett igazolni, ami úgy tűnik, Kossuth illegális politikai szerepvállalását és a dualizmushoz való illojalitását próbálta a közvéleményben erősíteni.

Várady problémáját az interpellációban a szerinte rendőri kettős mércében lehet keresni, amit a következőképpen indokolt: *„én is szerény tanúja voltam annak, midőn az általam megszavazott egyházpolitikai törvényjavaslatok tárgyalása során a főrendiház előtt éktelen zsvivaj volt és rendzavarások történtek s a felplébezett rendőrcsapat nem fogatott be senkit az éljenzők és lelkesedést szítók közül, hanem még védte, hogy valamelyik klerikális és reakcionárius ember meg ne bántsa őket. Itt pedig ezen egyszerű tényért, mely kora este történt, a fiatal embereket letartóztatják, fogva tartják, és el is ítélük azokat, a kik bizonyára sem kenyérkérdés, sem hivatalok utáni esengések által megmérgezve nem lévén, tiszta lelki-lettel csinálták az egész dolgot.”*⁴² A kettős mérce alapján az öt kérdésből álló interpelláció végső soron arra irányult, hogy a belügyminiszter kivizsgálhatja és végül beismeri-e, hogy törvénytelenül járt el és hatalommal való visszaélést követett el a rendőrség. Az interpelláció célja tehát az, hogy rámutasson a kormányzat Kossuth-fóbiájára és ellehetetlenítési törekvéseire, amit a kormánypárti sajtó Kossuthra vonatkozó gúnyos bírálata elleni tüntetés Várady által durvának minősített feloszlata szimbolizált ebben az esetben.

Búsbach Péter interpellációja Kossuth Ferenc politikai körútja és a debreceni, november 19-iki botrány tárgyában a bel- és igazságügyi miniszterekhez (384. ülésnap, 1894. november 21.)

Az interpellációt Búsbach Péter⁴³ szabadelvű képviselő intézte Hieronymi Károly⁴⁴ belügyminiszterhez és Szilágyi Dezső⁴⁵ igazságügyminiszterhez 1894. november 22-én, amihez ugyanakkor két képviselői hozzászólás is érkezett, nevezetesen Kovács

⁴¹ Thaisz Elek életéhez és szerepéhez tájékozódásul lásd: Hevesi 1995; Deák 2015: 97–98.

⁴² *KN 1892. XX.* 285–286. (1894. 11. 17.)

⁴³ Ballabás–Pap–Pál 2020: 342; Sturm 1892: 204–205.

⁴⁴ Ballabás–Pap–Pál 2020: 356; Sturm 1892: 233.

⁴⁵ Ballabás–Pap–Pál 2020: 284; Sturm 1892: 323–324.

József⁴⁶ és Polónyi Géza⁴⁷ negyvennyolcas függetlenségi párti képviselőktől. Az esemény a képviselők körében az átlagosnál nagyobb érdeklődést váltott ki az Egyetértés tudósítása szerint.⁴⁸

Búsbach Péter interpellációja Kossuth Lajosnak a 48-as és 67-es nemzeti emlékezetkultúra „kettősségével” jellemezhető dualizmust szimbolizáló temetésére történő utalással indult.⁴⁹ A temetéssel járó felfokozott, majd elcsendesedő közhangulatot kérte számon Kossuth Ferencen, amit Magyarországra költözésével és őszi körútjával indokolt úgy, hogy direkt és provokatív módon kijelentette: „bejön Magyarországba egy olasz honpolgár”⁵⁰ Kossuth személyében. Búsbach egész felszólalása alapvetően két kérdést próbál összekapcsolni:

(1) Kossuth Ferenc magyar állampolgárság híján bejelentett politikai bemutatkozó körúton terjeszti programját úgy, hogy közben a „nemzet testvérének” nevezi magát.

(2) Kossuth politikai ambíciója tulajdonképpen dinasztikus törekvésnek és az államra nézve veszélyesnek minősíthető, amivel szemben már hivatalosan fel kellett volna lépni. Ez véleménye szerint csak azért nem történt meg, mert Kossuthot valójában senki se veszi komolyan, és csak ezért volt sikeres eddig közjog és alaptörvény elleni nyilvános támadása.⁵¹

⁴⁶ Ballabás–Pap–Pál 2020: 187; Sturm 1892: 258.

⁴⁷ Ballabás–Pap–Pál 2020: 188; Sturm 1892: 294.

⁴⁸ A debreczeni incidens a képviselőházban. *Egyetértés* 1894. november 22. 3.

⁴⁹ Kossuth Lajos temetését a budapesti költségvetés vállalta magára, mivel Ferenc József tiltására a magyar kormányzat sem vállalhatott szerepet az eseményben. (Pölskei 2001: 80.) Ennek a kettősségére is vonatkoztatható a törvényes magyar király – és a belé vetett hit –, illetve a „Kossuth-apánk” nemzeti emlékezetben elfoglalt helye, előbbi esetében ambivalens módon. A dualizmus kori nemzeti emlékezet kérdéséről lásd Gerő 2016: 289–344.

⁵⁰ *KN 1892. XX. 359.* (1894. 11. 21.)

⁵¹ Búsbach Péter ide vonatkozó szavaiból a következő részletek érdekesek: „Hát uraim, ez igaz, és helyes, azonban eddig a közéletben az emberek nem apjuk jogán, hanem saját egyéniségük, saját képességeik jogán szoktak érvényesülni. Azon jog, amelyet az apa után örökölt az államban valaki, az nem szokott a közönséges életben szereplő egyének joga lenni, az egyenesen dinasztikus jog szokott lenni. (...) Az olasz állampolgár! Eszébe jut magát a nemzet testvérének nevezni. (...) Mert mindenestre valami trónprecdensi zamata van e nyilatkozatoknak. (...) Szabad országokban, szabad országokban, sőt köztársaságokban is az olyan trónprecdenseteket, kik veszélyessé válhatnak az államrend szempontjából, rendszeren kiakolbólják; nekünk ő sokkal közönségesebb ember; mi e nyilatkozatokat hagytuk nyilatkozatoknak lenni. (...) Azt hiszem, az egész nemzet nagy többsége roppant közönynyel nézte és hallotta és olvasta ezeket a nyilatkozatokat, melyeket ezen úr egyik-másik alkalommal boros poharak közt vagy népgyűléseken a szájába vett...” *KN 1892. XX. 359.* (1894. 11. 21.)

Berde Imre: „...bejön Magyarországra egy olasz honpolgár...”

Ebbe a kontextusba igyekezett beilleszteni Kossuth debreceni botrányát is, ami – a napi programot beárnyékoló, az Egyetértés által részben cáfolt apróbb történéseket leszámítva⁵² – alapvetően két eseményből tevődött össze a tiszteletére rendezett banketten.⁵³ Az egyiknél a királyra mondott köszöntőt követően a „Jaj de huncut a német” című politikai dalt⁵⁴ kezdte el játszani a zenekar, amit ugyan többen megtapsoltak, viszont a zenekart Kossuth megróttá. A másik esetben pedig a bankettéről I. Umberto olasz királynak (1878–1900) olasz nyelven küldött üdvözlő távirat okozott felháborodást,⁵⁵ aminek a megszővegezését Kossuth Ferenchez kötötték, aki viszont cáfolta ezt az állítást.⁵⁶

Az interpellációban elhangzott információkat Polónyi Géza és Kováts József cáfolták mint a bankett meghívott résztvevői, vagyis mint szemtanúk. Mindketten arra hívták fel a figyelmet, hogy a pohárköszöntő után elhangzott nótát félreértésből játszották.⁵⁷ A függetlenségi pártkör által közöltek viszont pontosították a cáfolatot, mégpedig hogy a pohárköszöntőt elmondó K. Tóth Kálmán csak beszéde végén ajánlotta a tósztot a királynak.⁵⁸ Kőrösi Sándor⁵⁹ debreceni szabadelvű képviselő pedig helyesbítést tett Búsbach Péter általánosító kijelentéseivel kapcsolatban, nevezetesen hogy a Szabadelvű Párt nem volt a bankett résztvevője, valamint kikérte az olasz királynak címzett távirat Debrecenhez mint városhoz vagy önkormányzathoz köthető hivatalos kapcsolását.⁶⁰

Az interpellációra mindkét megszólított miniszter reagált. Hieronymi Károly belügyminiszter azt a választ adta az első kérdésre, hogy „külön intézkedést Kossuth Ferencz

⁵² „Kossuth Ferenc tegnap a honvédtemetőből visszatért, több ablakot kivilágítottak. A kivilágítás azonban nem volt programba véve, miért is több ablak sötétben maradt. A csőcselék ezen felbőszülve, több ablakot bevert, még olyan házaknál is, melyek föl voltak lobogózva. Különös, hogy épen a ref. egyház és kollégium tulajdonát képező tanári lakásokban zúzták be a legtöbb ablakot.” Kossuth Ferenc körútja. *Pesti Hírlap* 1894. november 20. 7. Ezt a hírt az Egyetértés cáfolta, amiről lásd Kossuth Ferencz körúton. Az Egyetértés kiküldött tudósítójának távirata. Debreczen, november 19. *Egyetértés* 1894. november 20. 5.

⁵³ A botrányokról az Egyetértés bevallottan szándékosan nem tett említést, majd csak miután kénytelen volt reagálni a sajtóban megjelent hírekre. A debreczeni incidens. *Egyetértés* 1894. november 21. 1.

⁵⁴ Katona 1981: 258; Gerő 2016: 298.

⁵⁵ A távirat szövegét magyar nyelven közölte több sajtóorgánum is: „Penzio Vaglia tábornoknak, ő felsége első hadsegédének, *Róma*. Kérjük önt, szíveskedjék átadni a királynak a debreceni polgárság tiszteletteljes üdvözlését ama nagy díszebéd alkalmából, amelyet, Kossuth Ferenc tiszteletére a legnagyobb magyar vidéki város adott. *A polgárság*.” Kossuth Ferencz körútja. Az Egyetértés kiküldött tudósítójának távirata. Debreczen, november 19. *Egyetértés* 1894. november 20. 5.; Kossuth Ferenc Debreczenben. A Pesti Napló tudósítójától. Debreczen, november 18. *Pesti Napló* 1894. november 19. 3.

⁵⁶ Kossuth Ferencz körútja. Az Egyetértés kiküldött tudósítójának távirata. Székelyhid, november 20. *Egyetértés* 1894. november 21. 2.

⁵⁷ *KN* 1892. XX. 361–362. (1894. 11. 21.)

⁵⁸ A függetlenségi és 48-as pártkörben. *Egyetértés* 1894. november 22. 4.

⁵⁹ Ballabás–Pap–Pál 2020: 192; Sturm 1892: 258–259.

⁶⁰ *KN* 1892. XX. 363–364. (1894. 11. 21.)

irányában abból az okból, hogy ő idegen állam alattvalója, a kormány már azért sem tart alkalmazandónak, mert köztudomású dolog, hogy Kossuth Ferencz a magyar állampolgárságért folyamodott, és az ez iránti tárgyalások folyamatban vannak, és valószínűleg rövid idő múlva be fognak fejeztetni”.⁶¹ Búsbach Péter ezzel kapcsolatban éppen a függőben lévő, vagyis nem lezárult visszahonosítási eljárást kifogásolta viszontválaszában.⁶² Szilágyi Dezső igazságügyi miniszter pedig a második kérdésre válaszolva hatósági vizsgálatot ígért, amit az általános felháborodás miatt rendelt el, míg ő a maga részéről nem tulajdonított különösebb jelentőséget az említett botrányoknak. Ugyanakkor kiemelte, hogy nem gondolja, hogy „az az incidens bármily irányban Debreczen város lakossága véleményének és érzelmeinek imputálható vagy annak kifejezője volna”.⁶³

Nem mellékes, hogy Búsbach interpellációjának a Függetlenségi és 48-as Párton belül is komoly visszhangja volt, hiszen a Kossuth Ferenchez kapcsolódó kérdések mindegyike végső soron összefüggött a párttal. Így a párton belülről olyan indítvány érkezett, ami Búsbach interpellációjára adott pártszintű nyilatkozatban választ sürgetett, mivel Kossuthot és a pártot „államfelforgató és izgató tendenciákkal gyanúsította”.⁶⁴ A párt többségével együtt azonban Justh Gyula pártelnök sem támogatta ezt a kezdeményezést, mivel Búsbachot nem tartották fajsúlyos politikusnak. Ugyanakkor a belügyi és igazságügyi miniszter válaszát korrektnek tartották.⁶⁵

Veszter Imre elhalasztott interpellációja Kossuth Ferenc politikai körútjának tárgyában (399. ülésnap, 1894. december 10.)

Veszter Imre⁶⁶ szabadelvű képviselő az említett interpellációját önálló formában sohasem tartotta meg, mivel először elhalasztották, másodsor ő maga tolta el időhiány miatt az ülés végére időzített felszólalását,⁶⁷ végül a 390. ülésnapon, mire megkapta a szót, visszavonta a kérdéseit.⁶⁸ 1894. december 10-én egy felszólalásában viszont utalt elmaradt kérdéseire.⁶⁹

A vonatkozó részekben Kossuth Ferenc körútját az egyéni és szólásszabadság szempontjából vizsgálta, és helyesnek tartotta a kormányzat engedékeny magatartását

⁶¹ KN 1892. XX. 362. (1894. 11. 21.)

⁶² KN 1892. XX. 363. (1894. 11. 21.)

⁶³ KN 1892. XX. 362. (1894. 11. 21.)

⁶⁴ A függetlenségi és 48-as pártkörben. *Egyetértés* 1894. november 22. 4.

⁶⁵ A függetlenségi és 48-as pártkörben. *Egyetértés* 1894. november 22. 4.

⁶⁶ Ballabás–Pap–Pál 2020: 322; Sturm 1892: 343–344.

⁶⁷ KN 1892. XX. 363. (1894. 11. 21.), 451. (1894. 11. 24.)

⁶⁸ KN 1892. XXI. 65. (1894. 11. 28.), 288. (1894. 12. 10.)

⁶⁹ KN 1892. XXI. 285–290. (1894. 12. 11.)

Berde Imre: „...bejön Magyarországra egy olasz honpolgár...”

szemben olyan esetenként külföldi sajtóvéleményekkel,⁷⁰ akik karhatalmi eszközök bevetését tanácsolták. Veszter próbált rámutatni arra, hogy Kossuth szereplése szándékosan túl van értékelve azzal, hogy a kiegyezést miatta veszélyben láttatják, ami politikai zavarkeltésre ugyan alkalmas, végső soron pedig a kormány megbuktatását is célozhatja.⁷¹ Meg kell említeni, hogy például Kossuth Wekerlénél tett látogatása a kormányzatot úgy tüntette fel, mintha támogatná Kossuth körútját, így törekvéseit is.⁷² Az a spekuláció is terjedt a sajtóban – amit Khuen-Héderváry Károly grófnak kellett cáfolnia –, hogy „ilyen szellemi atmoszférában remélték a reakció emberei a szabadelvű reformokat a Wekerle-kormányval együtt a szentesítési aktusnál megfojthatni. Kiadták odafenn a jelszót, hogy ez a kormány megbízhatatlan, alatta a közrend megbomlik, az államügyek összegabalyodnak, rábízni az egyházpolitikai reformok végrehajtását nem lehet.”⁷³ Veszter tehát úgy gondolta, hogy kormányválság előidézésére is alkalmas Kossuth körútjának túlzott felértékelése, hiszen a király kormányba (és a Szabadelvű Pártba) vetett bizalmát alááshatja, amit a közjogi helyzet felborulásával azonosít.

Konklúzió

Az ismertetett interpellációk körülményeiből és tartalmából látható, hogy Kossuth Ferenc politikai aktiválódása már röviddel Kossuth Lajos temetését követően elkezdődött, amit a magyarországi ingatlantulajdonok vásárlása bizonyít. Ez a politikai aktiválódás félelmet váltott ki a kormányzatból, nem különben Bécsben, ami pontosabban a Kossuth névtől vagy Kossuth-szellemtől, így Kossuth fiaitól való félelemként is definiálható a függetlenségi sajtó szóhasználata alapján.⁷⁴ Ettől a félelemtől vezérelt tudatosság fedezhető fel abban, hogy Kossuthot megpróbálták politikailag ellehetetleníteni, aminek apropóját elsősorban az állampolgárság kérdése szolgáltatta. Így a választójogával kapcsolatos botrányos ügy is minimum kérdésessé tette ceglédi szerepvállalását.

Kossuth ugyan elismerte a magyar állampolgárságának elvesztését, viszont az ehhez kapcsolódó politikai jogok gyakorlását már vitatta, holott az állampolgársági törvényből levezethető az állampolgárság és a politikai jogok összefüggése, valamint a kettős és többes állampolgárság lehetetlensége, amit Korbuly Imre így fogalmaz meg: „Az állampolgári minőség természeténél fogva senki sem lehet egyszerre két vagy több államnak

⁷⁰ Itt hozzá kell tenni, hogy Bécsben a magyar kormány hozzáállását Kossuth körútjához egyesek „megbeszélte ügynek” nevezték, hiszen Wekerle képtelen volt fellépni Kossuth ellen, miközben látogatáson fogadta Kossuthot. Bangemachen gilt? *Das Vaterland – Zeitung für die österreichische Monarchie* 20. November 1894. 1–2.

⁷¹ *KN 1892. XXI. 289.* (1894. 12. 10.)

⁷² Kossuth Ferencz és Wekerle. *Egyetértés* 1894. november 17. 2.

⁷³ Tisztuló helyzet. *Pesti Napló* 1894. november 8. 1.

⁷⁴ Kossuth-üldözés. *Egyetértés* 1894. október 18. 1–2.

*is polgára, mert ez, ha csak az állampolgári kötelességek teljesítésére gondolunk, merőben lehetetlennek, sőt képtelenségnek tűnik fel. (...) Az eddig előadottak szerint nem szenved kétséget először, hogy mihelyt valaki egy más államban honosított, állampolgárságot nyert, azonnal megszűnt előbbi hazájának tagja, illetőleg polgára lenni. Ennélfogva a nő idegen állam polgárával kötött házassága folytán, ennek rangja és állásával állampolgári minőségét is osztván, megszűnt előbbi hazájának is állampolgára lenni – megszűnt pedig saját akaratánál fogva; úgyszintén az is, ki idegen állam állandó szolgálatába lép – mert ez is a honfűsítés egy nemét képezi. Szóval aki idegen állampolgárságot nyer, ezáltal állampolgárságáról önként lemondván, azt azonnal elveszti, mert valaminek »két úrnak nem lehet egyszerre szolgálni«, úgy még bizonyosabb az, hogy két államnak sem lehet senki egyidejűleg polgára.»⁷⁵ Az állampolgárság – amely birtoklásának törvényes módja az indigenatus (bennszülött) vagy pedig a naturalisatio (honosítás) lehetett⁷⁶ – pedig minden politikai jog mint állampolgári jog gyakorlásának alapkélléke az életkor, a nem, a lakóhely és a cenzus mellett – már az 1848: V. törvényben is –, hiszen „*az országnak s kapcsolt részeknek mindazon bennszülett, vagy honosított*”⁷⁷ választói vannak.⁷⁸*

A Pesti Napló is foglalkozott Kossuth állampolgárságával,⁷⁹ ami konkrétan arra világított rá, hogy a hűségeskü azonnali letétele a visszahonosításra való jogosultsága miatt a lehető leggyorsabban megtörténhetett volna, éppen ezért valóban feleslegesnek tűnik a ceglédi válaszóí névjegyzékkel kapcsolatos ügye is, konkrétan a névjegyzékbe való felvételének ténye. Ez pedig két dologra utalhat:

(1) A Pesti Napló feltételezése helyes, és Kossuth valóban próbálta elkerülni a királyra teendő hűségesküt és úgy képviselői mandátumhoz jutni, ami egyenlő volt a fennálló rendszer tagadásával, mely Kossuth programjával ellentétes, és soha szó sem esett a program ellenkezőjéről.

(2) A kormányzat és a kormánypárti sajtó megfigyelés alatt tartotta Kossuthot azzal a céllal, hogy lehetőség szerint szándékos provokációkkal próbálja meg megtörni az ún. Kossuth-járvány okozta negyvennyolcas légkört azzal, hogy ahol lehet, rámutat Kossuth programjának valótlanságára, és a dualizmust 1848 egyetlen és végleges lezárásaként, tehát Kossuth Lajos örökségeként mutassa be. Eközben Ferencet csak apja torz alakjaként értékelte, azaz hogy Kossuth

⁷⁵ Korbuly 1877: 166.

⁷⁶ Korbuly 1877: 161–165.

⁷⁷ CJH – 1848: V. 2. §.

⁷⁸ Korbuly 1877: 174–183 szerint az állampolgárság elengedhetetlen feltétele az állampolgári jogok gyakorlásának, aminek másik kritériumát a „politikai érettség” fogalmával nevezi meg, amibe a nem, kor, lakóhely és cenzus kérdését sorolja.

⁷⁹ A hűségeskü. *Pesti Napló* 1894. november 10. 2.

Berde Imre: „...bejön Magyarországra egy olasz honpolgár...”

Ferenc illegális és illojális figura a dualizmus rendszere szempontjából. Mindezt Kossuth Ferenchez köthető negatív kicsengésű hírekkel, legendákkal vagy éppen karhatalmi eszközökkel is próbálták igazolni.

Vizsont érdemes megfigyelni, hogy kormányzati oldalról a félelem mögött a Búsbach által is említett dinasztikus gondolatok is ott álltak, azaz hogy Kossuth Ferenc apja politikai örököséként érkezett Magyarországra. Ugyanakkor Bécsből úgy tűnik, hogy a Wekerle vezette kabinetet is gyanakodva figyelték, amire Wekerle és Kossuth találkozása mellett a Bécs által elvárt kormányzati intézkedések hiánya adott okot, és a sajtóban megjelenő spekulációkhoz vezetett. Így nem véletlenül hangsúlyozta Wekerle, hogy „*minden eszközzel küzdeni fog Kossuth Ferenc ellen, míg ez ki nem jelenti a hűségeskü letételére való készségét*”.⁸⁰ Illetve hogy igyekezett Ferenc Józsefet megnyugtatni, hogy a Kossuth néven kívül nem lát benne semmi olyan politikai karizmát, ami az uralkodó félelmét egyhamar igazolná.⁸¹ Emellett nem elhanyagolható Veszter Imre és Khuen-Héderváry Károly gróf meglátása, hogy Kossuth Ferenc jelentősége túlértékelt a realitásokhoz képest, „*azt inkább humorosan fogja fel, mint tragice*”.⁸²

Ez a helyzet viszont csak annyiban kapcsolódik Kossuth Ferenc személyéhez, hogy ő Kossuth Lajos fia, a Kossuth név viselője és minden hozzákapcsolódó eszme, valamint program örököse, mely név Kossuth Lajos temetésekor egy sajátos „nosztalgikus” légkört teremtett, de később nevéhez méltatlannak tekintett eseményekben manifesztálódott. Lyka Károly ezt úgy fogalmazta meg találóan – amivel a „Kossuth-járványt” is kvázi definiálta –, hogy Kossuth sírjánál „*oly elementárisan erős volt ott a szabadságharc hangulata, hogy lehetetlen volt elképzelni, miképp Kossuthral sírba szálljon minden, ami az ő életét mozgatta. Azokban a percekben megfeledezett mindenki arról, hogy a nagy folytatásos mű, Magyarország újjá ébresztése voltaképp már folytatódik huszonehét esztendő óta, s hogy visszazökkenés volna újra ott kezdeni, ahonnan az ország intelligenciája már 1867. óta kiindult. (...) Abban a negyvenkilences légkörben egy új fogalom kezdett kialakulni, semmi racionális alapon, hanem az impressziók nyomása alatt: ez a fogalom homályos és körvonalatlan volt, mégis azt lehetne mondani, hogy valami Kossuth-dinasztia-féle lehetett a tartalma. Akkor minden embernek a szeme Kossuth Ferencet nézte. A negyvenkilences levegőben úgy hatott, mintha Kossuth Ferenc folytatná Kossuth Lajost. (...) Mert nem vehetjük másnak Kossuth Ferenc akcióját. Ha Kossuth Ferenc nem járná be az országot dicsőült atyja nevében, akkor nem mondanák, hogy atyja művét kívánja folytatni. Ha Kossuth Ferenc nem tagadta volna meg atyja alapeszméjét, nem mondanék, hogy atyja tervét iparkodik kicorrigálni. (...) Kossuth Ferenc pedig, aki*

⁸⁰ Kossuth-üldözés. *Egyetértés* 1894. október 18. 1.

⁸¹ Hanák 1978: 103–104. Apponyi gróf is igyekezett az uralkodónak elmagyarázni, hogy „nincs ellentét a magyar nemzet dinasztikus hűsége és a Kossuth-kultusz közt”. (Apponyi 1926: 203.)

⁸² Tisztuló helyzet. *Egyetértés* 1894. november 8. 1.

*szintén nem tart közösséget atyja legfundamentálisabb eszméjével, miért hivatkozik lép-ten-nyomon Kossuth Lajosra? (...) A születés még nem politikai program. Kossuth Ferenc csak akkor volna politika, utódja Kossuth Lajosnak, ha a néven kívül politikai hitvallását is örökölte volna. Akkor pedig künn maradt volna, Túrétiban vagy Nápolyban, és nem akadt volna hang széles Magyarországon, mely szemrehányással illette volna magatartását. (...) Az ágyú és sáncok mellől az ekeszarvához és a dolgozószobák falai közé megyen az új generáció. A modern Magyarországot nem egy heroikus hangulat, hanem a megfeszített reális munka viszi előbbre. És ezt belátja Magyarországon mindenki. Nem többé, mert az a nagy szellem, akinek utolsó tragédiája ily lázas hangulatban tartotta, a hantok alatt pihen, és Magyarország ki fogja választani a rája jutott örökségből azt, ami huszonhét éves nagy haladása alatt üdvösnek vált be. Kossuth Lajos pedig megérdemelné, hogy az ő neve egészen a történelemé legyen s ne süllyedjen le soha a politikai aktualitások közé.*⁸³

Ilyen formán akár egyfajta próféciaként is értékelhetők Kossuth Lajosnak a Herman Ottó által tolmácsolt szavai, melyekben állítólag előre vetítette halálának politikai jelentőségét: *„Én már régen nem élek, meghaltam 1867-ben. De a mikor engem eltemetnek, én fel fogok támadni síromból, és akkor az én nevem sokkalta nagyobb hatalom lesz, mint volt valaha.*”⁸⁴ Ugyanakkor ez a kossuthi gondolat feltehetően nem mutat túl eredetileg a halála által „generált” politikai és társadalmi eseményeken, és nem vonatkozatható direkt módon Kossuth Ferenc politikai szerepvállalására. Azért sem, mert 1889 óta tudható volt Ferenc József leiratának tartalma Kossuth Lajos esetleges halálával kapcsolatban, melynek értelmében temetése kizárólag mint közember lett engedélyezve.⁸⁵

A bemutatott interpellációk arra is rávilágítottak, hogy a kormányzati intézkedéseket is áthatották az érzelmek, mégpedig a Kossuth névtől való félelem.⁸⁶ Az intézkedések pedig ezt a félelmet próbálták a közvéleményre átragasztani, mintegy ellensúlyozva a Kossuth név népszerűségét úgy, hogy a szabadelvű politikában is igyekeztek bemutatni a kossuthi elvek tovább élését. Így nem véletlen, hogy Kossuth Ferenc kezdeti közéleti szerepvállalásait illegálisnak, programját pedig a dualizmus rendszere elleni forradalom bázisának próbálták beállítani. Kossuthtól szinte félni kellett, mert veszélyes a dualizmusra nézve. Az esetenként szinte sulykolással felérő, Kossuth szerepét túlereagáló beszédek a kezdődő politikai pályafutást szinte csírájában el akarták ezért folytani. Ugyanakkor higgadtabb hangok is megszólaltak, melyek józanságra és önmérsékletre intettek, hiszen a kormányzat túlerőltetett „Kossuth-politikája” visszafelé is elülhet a kormány bukását okozva végül.

Összefoglalva tehát elmondható, hogy a Kossuth név kihívás elé állította nemcsak a kormányt a háttérben Ferenc Józseffel, hanem magát Kossuth Ferencet és

⁸³ Lyka Károly: Turintól az Alföldig. *Pesti Napló* 1894. november 16.

⁸⁴ *KN* 1892. XVII. 319. (1894. 03. 23.)

⁸⁵ Kalla 1997: 115.

⁸⁶ A politika és érzelmek kérdéséhez lásd Kiss 2013.

Berde Imre: „...bejön Magyarországra egy olasz honpolgár...”

a függetlenségi ellenzékét is. Nem véletlen ezért, hogy mindkét fél korrigálni próbálta a Kossuth név és örökség saját interpretációját, ami láthatóan a dualizmus kereteiben ment végbe. Ebben segítette Kossuth Ferencet apjától eltérő jóval konzervatívabb attitűdje is. Ez pedig a Kossuth-járvány folyamatos elcsendesedését eredményezte.

FORRÁSOK

CJH – Corpus Juris Hungarici <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torvenyei> (utolsó letöltés: 2024. október 15.)

1848. évi V. törvénycikk az országgyűlési követeknek népképviselőlet alapján választásáról (<https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=84800005.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei?keyword%3D1848>)

1874. évi XXXIII. törvénycikk az 1848: V. törvénycikk és az erdélyi II. törvénycikk módosításáról és kiegészítéséről (<https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=87400033.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei?keyword%3D1874>)

1879. évi L. törvénycikk a magyar állampolgárság megszerzéséről és elvesztéséről (<https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=87900050.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei?keyword%3D1879>)

KN 1892: *Az 1892. évi november hó 18-ára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója*. Budapest.

Apponyi Albert 1926: *Emlékirataim. Ötven év. Ifjúkorom – Huszonöt év az ellenzéken*. Budapest.

Bangemachen gilt? *Das Vaterland – Zeitung für die österreichische Monarchie* 20. November 1894. 1–2.

Hentaller Lajos 1894: *Kossuth és kora*. Budapest.

Hentaller Lajos – Szatmári Mór (szerk.) 1906: *Kossuth Ferencz harminc parlamenti beszéde*. Budapest.

KLI 1904: Kossuth Lajos levele Helffy Ignácznak. (Turin, 1890. január 12.) In Kossuth Ferencz (szerk.): *Kossuth Lajos iratai X*. Budapest.

Korbuly Imre 1877: *Magyarország közjoga illetőleg magyar államjog rendszere, kapcsolatban az ország közigazgatási szervezetével*. Budapest.

László Károly 1887: *Napló-töredék. Az 1849-iki menekülteket, internáltakat, különösen Kossuthot és környezetét illetőleg, Törökországban és az amerikai egyesült-államokban*. Budapest.

Sturm Albert (szerk.) 1892: *Országgyűlési almanach 1892–1897. Rövid életrajzi adatok a főrendiház és képviselőház tagjairól*. Budapest.

Egyetértés, 1894.

Pesti Napló, 1894.

Pesti Hírlap, 1894.

Czegléd és Vidéke, 1894.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Ballabás Dániel – Pap József – Pál Judit 2020: *Képviselők és főrendek a dualizmus kori Magyarországon 2. Az országgyűlés tagjainak archontológiája*. Eger.
- Borus Judit 1994: Kossuth a főváros halottja. *Budapesti Negyed* (2.) 1. 35–58.
- Cieger András 2021: *A magyar országgyűlés a dualizmus korában. I. kötet. A képviselőház (1867–1918)*. Budapest.
- Deák Ágnes 2015: „Zsandáros és policájos idők”. *Államrendőrség Magyarországon, 1849–1867*. Budapest.
- Dupeux, Georges 2007: A harmadik köztársaság. In Duby, Georges (szerk.): *Franciaország története II. Az újidők 1852-től napjainkig*. Budapest.
- Gerő András 2016: *Ferenc József és a magyarok*. Budapest.
- Hanák Péter 1978: Társadalmi és politikai küzdelmek az 1890-es évek első felében. In Hanák Péter (főszerk.): *Magyarország története 1890–1918*. I. kötet. Budapest. 53–148.
- Hevesi István 1995: Rendőrkapitány a prostitúció élén. Thaisz Elek (1820–1892) életútja. *Belvedere Meridionale* (7.) 1–2. 40–42.
- Kalla Zsuzsa 1997: Búcsúsorok – sírszalagok. In Kalla Zsuzsa (szerk.): *Kegyelet és irodalom. Kultusz-történelmi tanulmányok*. Budapest. 112–122.
- Katona Imre 1981: Politikai dal. In Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar néprajzi lexikon*. IV. kötet. Né–Sz. Budapest.
- Kiss Balázs 2013: Érzelmek és politikatudomány. *Politikatudományi Szemle* (22.) 3. 7–28. <https://doi.org/10.30718/POLTUD.HU.2019.3.7>
- Pölöskei Ferenc 2001: *A magyar parlamentarizmus a századfordulón. Politikusok és intézmények*. Budapest.
- Reznák Erzsébet 1999: Kossuth Ferenc választójoga és a ceglédiek. In Kokes Zsuzsa (szerk.): *Kutatások Pest megyében. Tudományos konferencia II.* (Pest Megyei Múzeumi Füzetek 5.) Szentendre. 259–261.
- Szabad György 1977: *Kossuth Lajos politikai pályája ismert és ismeretlen megnyilatkozásai tükrében*. Budapest.
- Szabó Dániel 2002: A kis Kossuth: Kossuth Ferenc. *Rubicon* (13.) 8. 53–60.
- Varga Lajos 2004: *Kormányok, pártok és a választójog Magyarországon 1916–1918*. Budapest.

Berde Imre: „...bejön Magyarországra egy olasz honpolgár...”

Varga Norbert 2013: Kossuth Lajos állampolgárságának elvesztése. *Aetas* (28.) 1. 74–99.

Varga Norbert 2019: *A magyar állampolgársági jog a 19. században*. Budapest.

<https://doi.org/10.1556/9789634544241>

A földbirtokviszonyok változásai délnyugat Amerikában a 17–19. században

GUSZMANN GERGELY

Abstract. The Transformation of Land Tenure Systems in the Southwestern United States during the 17th–19th Centuries. This paper investigates the evolution of land tenure systems in New Spain (modern Mexico) and their transformation under American annexation after 1848. It examines how Spanish colonial policies, rooted in absolutist legal traditions, balanced royal authority with indigenous land practices. Central to this study is the adaptation of legal frameworks, such as the Recopilación de leyes de los Reynos de las Indias, to address the challenges of a diverse colonial society. The paper explores the legal mechanisms used to allocate and regulate land, as well as the sociopolitical dynamics that shaped their application. Following U.S. annexation, conflicts arose between communal landholding traditions and Anglo-American privatization, leading to extensive land dispossession for Hispano and indigenous communities. The paper argues that these legal transformations not only undermined traditional land use but also disrupted cultural and social systems, leaving a legacy of legal disputes and cultural resistance that persists today.

Keywords: land tenure systems, Spanish colonial law, legal transformations, indigenous land practices, dispossession, communal landholding

Új-Spanyolország és különösen Délnyugat-Észak-Amerika földbirtokrendszerének története egy kritikai perspektívát kínál a gyarmatosítás, a jog és a kormányzás szélesebb dinamikájának megértéséhez. Az 1519-es spanyol hódítást követően a korona jogi keretet kívánt létrehozni a föld, a víz és az erőforrások kezelésére amerikai területein. Ez a keret, amelyet a Recopilación de leyes de los Reynos de las Indias (Indiák Királyságainak Törvénygyűjteménye, 1681) testesített meg, évszázados királyi rendeleteket kodifikált, és célja az volt, hogy egyensúlyt teremtsen a központosított irányítás és a hatalmas, sokszínű gyarmati társadalom kormányzásának valóságai között. E jogrendszer egyik központi feszültsége a spanyol jogi hagyományok és az őslakos gyakorlatok kölcsönhatása volt. Miközben a korona elméletileg minden föld és erőforrás tulajdonjogát magának követelte, a gyakorlati igazgatás gyakran a helyi hagyományok

figyelembevételét igényelte a rend és a termelékenység megőrzése érdekében. Ez különösen a földadományok kiosztásában volt megfigyelhető, amelyeket a szolgálatok jutalmazására, a telepesek ösztönzésére és a határvidékek biztosítására használtak. A rendszer igyekezett integrálni az őslakos gyakorlatokat különösen az 1680-as pueblo felkelés után, de gyakran háttérbe szorította az indián közösségeket, előtérbe helyezve a spanyol telepesek érdekeit és a gazdasági terjeszkedést.

A gyarmati rendszer jelentős kihívásokkal szembesült, ahogy Spanyolország befolyása az 18. század végére csökkent, majd Mexikó 1821-ben függetlenné vált. Az Egyesült Államok 1848-as Új-Mexikót érintő annektálása tovább mélyítette a földtulajdonlasi minták átalakulását, új jogi normákat vezetve be, amelyek a privatizáción és a piacvezérelt elveken alapultak. Ez az átmenet konfliktusokat teremtett a közösségi és az egyéni tulajdonrendszerek között, amelyek ezúttal már nemcsak az őslakosok földvesztését veszélyeztették, hanem a letelepedett hispán közösségek tulajdonjogát is. A tanulmány arra keresi a választ, hogy az európai abszolutista hagyományokra épült spanyol gyarmati jogi keret hogyan integrálta vagy alakította át a régió többretegű földhasználati gyakorlatát. Milyen konfliktusokhoz vezetett az amerikai jogi és adminisztratív jogi mechanizmusok bevezetése? Hogyan befolyásolta a közösségi földek elvesztése a hispán és őslakos populációk kulturális és társadalmi kohézióját Új-Mexikóban?

Földbirtokrendszer és jogi mechanizmusok az új-spanyol gyarmatokon

A föld, a víz és a természeti erőforrások irányítása az új-spanyol gyarmatokon az 1519-es spanyol hódítást követő három évszázadban az európai abszolutista joggyakorlatok és az őslakos földbirtoklasi viszonyok közötti kölcsönhatást tükrözte. A spanyol monarchia, a Habsburg-királyok uralma alatt, gazdasági és politikai szuverénként működött az amerikai gyarmatai felett, elméletileg birtokolva az összes földet, vizet és ásványkincset. A spanyol korona a gracia és merced formális jogi mechanizmusai révén (királyi kegyként) adományozta a földhasználati és vízhasználati jogokat alattvalóinak, ötvözve a feudális földhasználati koncepciókat az új gyarmati prioritásokkal. A földhasználatra vonatkozó szabályokat mélyen beágyazták a spanyol jogi hagyományokba, de ezeket a sajátos újvilági igényekhez igazították. A törvények gyűjteménye, amelyet 1681-ben kodifikáltak Recopilación de leyes de los Reynos de las Indias címen, monumentális jogi útmutatóként szolgált a gyarmati adminisztráció számára. A Recopilación több mint 100 000 királyi rendeletet sűrített össze 1492 óta, és körülbelül 6 500 törvényt tartalmazott, amelyek az amerikai spanyol gyarmatok anyagi és eljárási jogait szabályozták. A második könyv első cikkének egyes és kettős törvényei kimondták, hogy azokat az ügyeket, amelyeket a Recopilación nem szabályoz, a kasztíliai általános jog

– beleértve a középkori spanyol jogtudomány alapművét, a Siete Partidast (X. Alfonz kasztíliai király 13. századi törvénykönyve) – szerint kell megoldani.¹

Az útmutató alapján meghatározott szabályok szerint ezeket a földeket királyi rendelettel osztották ki egyéneknek, telepes csoportoknak, városoknak és őslakos közösségeknek. Ezek a földadományok számos célt szolgáltak: elősegítették a határvidéki betelepülést, jutalmazták a közigazgatási szolgálatot, védőövezetet hoztak létre az ellenséges törzsekkel szemben, és megerősítették Spanyolország területi igényét Észak-Amerikában. Kezdetben sok ilyen adomány az *encomienda*² típusú birtokok modelljét követte, ahol a földeket egyéneknek osztották ki a koronának nyújtott szolgálataikért cserébe. Ezek a birtokok gyakran indián munkaerőre támaszkodtak, amit adók formájában szedtek be.³ Az alapvetően Habsburg központosító törekvéseket tükröző törvények figyelembe vették az őslakos földhasználati koncepciókat is, elismerve az őslakos népesség történelmi és kulturális hagyományait. Ez a jogi alkalmazkodás rávilágít a gyarmati kormányzás kettős céljára: a királyi hatalom érvényesítésére, valamint a társadalmi rend és a gyarmati termelékenység fenntartására. A Recopilación az említett szintézis példája, amely egyszerre szolgált az uralkodói kontroll eszközeként és a gyarmati társadalom komplexitásának kezelésére. A föld- és vízjogok fejlődése a 16. és 17. századi gyarmati Mexikóban a spanyol birodalom terjeszkedő területeinek szervezésére tett alapos jogi erőfeszítések tanúbizonysága. Két alapvető jogi kódex – Vasco de Puga 1563-as *Cedularioja* (királyi rendeletek gyűjteménye) és Diego de Encinas 1596-os *Cedulario Indianoja* – biztosította a gyarmati kormányzás számára szükséges jogi folytonosságot. Ezeket a kódexeket, valamint más királyi és alkirályi rendeleteket később beépítették a Recopilaciónba, amely a spanyol Amerika meghatározó jogi keretévé vált. II. Fülöp 1573-as *Ordenanzas para los nuevos descubrimientos* (Rendelkezések az új felfedezésekre vonatkozóan) című rendeletei jelentős előrelépést jelentettek a spanyol gyarmati politika terén. Ezek a rendeletek részletes utasításokat tartalmaztak a pacifikálásra, a gyarmatosításra és a spanyol települések megalapítására vonatkozóan, és meghatározták az új-spanyol területek északi terjeszkedésének meghódítási és gyarmatosítási folyamatait a 17. században. Az *Ordenanzas* integrálása a Recopilaciónba biztosította, hogy ezek a politikák a gyarmati közigazgatás és joggyakorlat szerves részévé váljanak, különösen a határvidékek fejlődő régióiban. A királyi

¹ Greenleaf 1972: 85. Haring 1975: 105. A Recopilación végleges formájában körülbelül 6400 törvényt tartalmaz, amelyek kilenc könyvben találhatók meg, nagyon egyenlőtlen hosszúságú részekre osztva. Ezek fejezetekre vagy kategóriákra (típus) tagolódnak, amelyekben a törvényeket csoportosítják és rendszerezik.

² Az „*encomienda*” kifejezést, különösen Új-Spanyolországban (Mexikó), leggyakrabban arra használták, hogy a kiosztott földeken élő indián közösségeket azonosítsák, helyhez kössék és számba vegyék. Az *encomienda* odaítélése együtt járt a *repartimiento* jogával, vagyis azzal a joggal, hogy a kijelölt indiánokat munkára kötelezzék. Anderson 1985: 354.

³ Gonzales 2003: 294

rendeletek mellett az alkirályi hatóságok által kiadott gyakorlati rendeletek szintén kulcsszerepet játszottak a földpolitika alakításában. Antonio de Mendoza alkirály 16. század eleji földrendeletei alapszabályokat állítottak fel a földbirtokok méretére és azok mérésére vonatkozóan. Ezeket 1567-ben Marqués de Falces alkirály továbbfejlesztette, és részletes földmérési rendeletet adott ki.⁴

A 17. és 18. századra a spanyol telepesek földjeik kiterjesztésével és a termékeny területek monopolizálásával a bennszülött lakosságot szűk területekre szorították. Az olyan földjogi mechanizmusok, mint a *composición* (hibás földigények rendezése) és a *denuncia* (bejelentések üres földekről), jelentős eszközökké váltak a földbirtokok legalizálásában és a földhasználati viták kezelésében, bár ezek vegyes eredményeket hoztak az őslakos közösségek védelmében. A *composición* és a *denuncia* fogalmai a spanyol gyarmati Amerikában jelentős szerepet játszottak a földvitákban és a tulajdonjogok kérdésében, gyakran az őslakos közösségek kárára. A *composición* egy jogi eljárás volt, amelynek során a földtulajdonosok pénzbeli fizetés révén rendezték és biztosították földtulajdonaik jogcímét a korona felé, míg a *denuncia* lehetőséget adott arra, hogy bárki igényt tarthasson elhagyatott vagy szabálytalanul birtokolt földekre. Amikor az őslakos közösségek kihívásokkal szembesültek földjeik megőrzésében, ezek a mechanizmusok védekezésük és egyben kihasználásuk eszközeivé váltak.⁵ A 16. század végére a királyi hivatalnokok felismerték az engedély nélküli földfoglalás széles körű problémáját. Sok telepes a kijelölt határokon túl terjeszkedett, királyi és bennszülött földeket foglalva el. A probléma megoldására II. Fülöp 1591-ben kiadott egy cédulát, amely a *composición*⁶ intézményét hivatalosan is elismerte. A *composición* elsődlegesen a királyi bevételek növelését szolgálta, de célja volt a földbirtokrendszer világosabbá tétele is. Az eljárást később finomították, például Salviatierra alkirály 1643-as részletes utasításaival és az 1717-ben a mexikói Audiencia által bevezetett „tudományosabb” reformokkal. A *composición* azonban gyakran lehetővé tette, hogy tisztességtelen telepesek földeket ragadjanak el annak ellenére, hogy a törvények formálisan védték az őslakos földeket. Az őslakos közösségek

⁴ Greenleaf 1972: 86–87.

⁵ Gibson példája alapján a megfelelő pénzügyi erőforrások és politikai hatalom híján az őslakos közösségek gyakran rákényszerültek arra, hogy *denunciához* vagy *composicioneshez* folyamodjanak földjeik védelmében. A rendszer azonban a tehetős spanyoloknak kedvezett, akik jelentős összegekkel felül tudták licitálni az őslakos igénylőket a *composición* során. Az Azcapotzalco példája a 18. század elejéről jól szemlélteti ezt az egyenlőtlenséget: a közösséget arra kényszerítették, hogy 200 pesót fizessen földjogcímé érvényesítéséért és a „hibák kijavításáért,” amit *apré reales* (fizetőeszköz) formájában teljesítettek. Ezzel szemben a tehetős spanyol telepesek akár több ezer pesót is képesek voltak fizetni, így biztosítva földtulajdonukat az őslakos és más kihívókkal szemben. Gibson 1964: 288.

⁶ Greenleaf szerint a *composición* kifejezést nem ajánlott lefordítani, mert a spanyol „*composición*” főnév (a „*componer*” igéből származik) egy jogi szakkifejezés. A *composición* a hibás földtulajdonjogok legalizálásának vagy kiigazításának bírói folyamata volt. Olyan esetekben, amikor fordításra van szükség, a *composición* jelentése „legalizálás” vagy „kiigazítás”. Greenleaf 1972: 108.

számára is biztosították a compositión lehetőségét, különös védelemmel közösségi földjeik megőrzésére. Ennek ellenére a jogi bizonyítékok előterjesztésének terhe gyakran hátrányos helyzetbe hozta a bennszülött és mesztic gazdákat, akik nehezen tudták dokumentálni földhasználati történetüket. Idővel azonban az őslakos csoportok egyre jártasabbá váltak a jogi keretek használatában, amit a fennmaradt dokumentumok is igazolnak. A compositión mellett a már említett denuncia gyakorlata is jelentős volt, amelyet 1735-ben formalizáltak. Ezen eljárás során egyének bejelentést tehetek üresen álló vagy illegálisan birtokolt királyi földekre, majd compositión révén megszerezhették a tulajdonjogot. Habár ez a mechanizmus a megkérdőjelezhető földigények leleplezését célozta, gyakran nem tudta egyértelműen tisztázni a magántulajdon és a királyi földek határait. A 18. századi Bourbon-reformok, különösen az 1754-es cédula, jelentős kísérletet tettek a földbirtokrendszer rendszerezésére és a sebezhető csoportok védelmére. Ez a rendelet megerősítette a királyi hatóságot a földek eladása és a compositión felett, és az alkirályokat, valamint az audiencia elnökeit tette felelőssé az eljárások végrehajtásáért. A reform különösen védte a kis földbirtokosokat, köztük az őslakos és mesztic gazdákat, biztosítva számukra, hogy jogtalan földvesztéseik orvosolhatók legyenek, és lehetőség szerint földhöz jussanak. Az 1754-es cédula mérsékelt díjakat vezetett be, és olyan biztosítékokat tartalmazott, amelyek megelőzték a csalást és összejátszást. A rendelet kimondta, hogy az 1700 előtti földbirtokokat meg kell erősíteni, ha a tulajdonosok bizonyítani tudják a földhasználatot, míg az 1700 utáni igényeket királyi hatóságoknak kellett felülvizsgálniuk. Az új törvény értelmében azok a tulajdonosok, akik folyamatos és ősi birtoklást tudtak igazolni, nem veszíthették el földjeiket, ha időben megindították a compositión eljárást. A cédula anyagi rendelkezéseit egészen a Cádiz-i Cortes (1812) üléseiig érvényben tartották, amelyek az alkotmányos reformokat és a mexikói függetlenségi mozgalmat előkészítették. III. Károly (1759–1788) és IV. Károly (1788–1808) alkirályai a cédula végrehajtási eljárásait módosították, de a törvény szándéka változatlan maradt. A Recopilación hamar elavulttá vált, mivel új törvények továbbra is bőségesen születtek. A Bourbon-királyok uralkodása alatt, különösen a 18. század közepe után, politikai és közigazgatási reformokat vezettek be, amelyek jelentős változásokat hoztak a gyarmatok intézményi életében, és nagymértékben felváltották a Recopilaciónban foglalt törvényeket. III. Károly 1765-ben a Indiák Tanácsához intézett rendelete egy átdolgozott kiadást helyezett kilátásba. Azonban nem történt előrelépés egészen 1776-ig, amikor két jogászból álló bizottságot neveztek ki egy teljesen új törvénykönyv előkészítésére.⁷ A 18. század végi közigazgatási reformok, köztük a Comandancia General de las Provincias Internas (Északi Tartományok Főparancsnoksága) 1776-os létrehozása, újraértelmezték

⁷Haring 1975: 108.

az észak-mexikói államok és az amerikai délnyugati határvidék kormányzását. Ez a katonai körzet a külföldi beavatkozás megfékezésére és az őslakosok ellenállásának hatékonyabb kezelésére irányult.⁸

A 18. századi Új-Mexikó kormányzati struktúrája eltért a spanyol gyarmatokban máshol megszokott hagyományos városi modellektől, amelyeket egyedi történelmi körülmények és helyi szokások alakítottak. A spanyol önkormányzati szervezetekre jellemző cabildók vagy a képviseleti demokrácia elemeit is megvillantó ayuntamientók (városi tanácsok) helyett Új-Mexikó települései inkább *alcaldes mayores* (tartományi tisztségviselők) irányítása alatt működtek, mint városi tanácsosok felügyelete alatt. Ez a megoldás az otthonok és a mezőgazdasági területek szétszórt elhelyezkedésére reagált, amelyek gyakran messze túlterjedtek a lazán meghatározott városközpontokon. Következésképpen Új-Mexikó települései inkább a modern megyékhez hasonlítottak, mintsem sűrűn lakott városokra, közösségeikkel olyan plázák köré szerveződve, amelyek gyakran távol voltak az egyéni lakóhelyektől. Ez a decentralizált települési minta nemcsak a kormányzati rendszert, hanem a földhasználati politikát is befolyásolta.⁹ Az *alcaldes mayoresra* való támaszkodás a városi tanácsosok helyett pragmatikus válasz volt Új-Mexikó földrajzi és demográfiai valóságaira. Ezek az „alaktalan” települések megnehezítették a *Recopilación* pontos jogi kereteinek alkalmazását, különösen a *fondo legal* (önkormányzati területek) és az *ejidos* (közösségi földek) szabályozásában, amelyeket a *Recopilación* IV. könyvének hetedik címe szabályozott. Hasonló mintázat figyelhető meg az indián *pueblók* esetében, ahol a szétszórtan elhelyezkedő házak és földek tovább bonyolították a határok (*terminos*) meghatározását. Noha a spanyol és mexikói hivatalnokok megpróbálták alkalmazni a közép-mexikói politikákat a *Provincias Internas* (északi határtartományok) régióban, ezek végrehajtása Új-Mexikóban gyakran eltért a szabványos gyakorlatoktól a helyi adottságok miatt. A földek igazgatása a tartományi kormányzás kulcsfontosságú része volt.¹⁰

A Délnyugati Kutatások és Különgyűjtemények Központjának (Center for Southwest Research and Special Collections) archív dokumentumai megerősítik, hogy a hagyományos jogi eljárásokat, beleértve a *denunciát* és a *composición*nt, alkalmazták a földtulajdonok tisztázására 1706 és 1769 között. Új-Mexikó kormányzati struktúrája és földpolitikája hasonlóságokat mutatott más északi tartományokkal, például Kaliforniával, ahol a kormányzók hasonlóan jelentős hatalommal rendelkeztek a földek elosztásában és az új települések létrehozásában.¹¹ A helyi magisztrátusok vagy

⁸ Greenleaf 1972: 88–92.

⁹ Bloom 1946: 131.

¹⁰ Greenleaf 1972: 93–98.

¹¹ A kormányzók jelentős hatalommal és kiváltságokkal rendelkeztek, és mivel a királyi fizetést kapó hivatalnokok közül ők voltak az egyetlenek a tartományban (a fegyverkovács mellett), a kormányzók jelentős előnyt élveztek az *encomenderókkal* szemben a viták rendezésében. Ugyanakkor nem maradtak

főadminisztrátorok (alcalde) jártak el a földviszonyok tisztázásában az 1690 utáni visszatelepülések után, de ezekben törekedtek a pueblo indiánok autonómiájának fenntartására, valamint a velük való közös élet és gazdasági együttműködés harmonizációjára. A 16. században Spanyolországból érkezett Padilla családból Diego de Padilla encomendero (vagyis adománybirtokos) volt El Paso de Norte környékén, de az 1680-as pueblo felkelés után elhagyta szülei birtokait. Diego visszaérte után először Bernalillóban telepedett le, ahol 1706-ban elvette Catalina de Salazart, aki miután megáldotta egy fiúgyermekkel, rövidesen meghalt. Diego nem találta a helyét, egy ideig együtt élt egy indián asszonnyal (közös gyerekük Estebán néven született), de második házassága María Vásquez Bacával jelentett számára lehetőséget, hogy feljebb emelkedjen a társadalmi ranglétrán. Ez a házasság sem hozott jelentős vagyont Diegónak, és Albuquerque-be költözve kezdtek új életet, ahol a család elkezdett bővülni. Diego földművelésbe kezdett azokon a területeken, amelyek korábban még anyai nagyszüleihez tartoztak (Francisco de Valencia és María López Millán), és akik az Isleta Pueblóban élő indiánokkal közösen gondozták a földet a felkelés előtt. A család fenntartására és a telkek megművelésére hivatkozva Diego Padilla kérvényezte a földek tulajdonjogát, amit Don Antonio Balberde Cossio jóváhagyott 1718. május 4-én. Diego és családja megalapították Los Padillas települést, ami az Isleta Pueblo tözsomszédságában helyezkedett el.¹² Az Isletában élő tigua vagy tiwa indiánok szintén menekülni kényszerültek 1680-ban, mivel elkötelezett keresztények voltak, és a mai texasi El Pasóban találtak menedéket. A csoport egy része ott maradt (a mai napig megtalálható ez a diszpóra Ysleta néven), de többen visszatértek 1710 környékén korábbi élőhelyükre, a Rio Grande árterébe szintén Albuquerque városától délre. A Saint Augustin misszió volt a pueblo központja, és az ott élők elsősorban mezőgazdasági tevékenységet folytattak kihasználva a folyó áradásait. A forrásokból kiderül, hogy Diego 1736-os halála után legitim gyermekeinek többsége beházasodott a tehető Chávez családba, és elköltöztek Los Padillas környékére, míg a telken csak páran maradtak. A család legidősebb fiúgyermeké, Francisco Padilla eljárva testvérei nevében

teljesen ellenőrizetlenül: hivatali idejük végén – amely általában három vagy négy évig tartott – kötelesek voltak benyújtani a residenciát, egy hivatalos jelentést az alkirálynak tevékenységükről. Ennek ellenére a kormányzók gyakran folyamodtak vesztegetéshez, hogy elkerüljék az igazságszolgáltatást, és tovább folytathassák kizsákmányoló tevékenységeiket. Bár a törvény szigorúan tiltotta a kormányzók részvételét üzleti vagy kereskedelmi tevékenységekben, ezt a szabályt nyíltan megszegték. Santa Fé városában a kormányzók pueblo indián munkásokat foglalkoztattak műhelyekben ácsokként, takácsokként és kézművesekként. Sok őslakost kényszerítettek további feladatokra: fuvarosként, állatpásztorként vagy kereskedők segítőiként dolgoztak, árut és állatokat szállítva Parral és Santa Barbara piacaira. Másokat só begyűjtésére küldtek a sótelepekre vagy piñon dió gyűjtésére a környező hegyekbe. Az ambiciózus kormányzók és támogatóik könnyen „szuper-encomenderókká” válhattak, és jelentős személyes vagyont halmozhattak fel az őslakosok munkájából és javaiból. Anderson 1985: 364.

¹² Biography of Esteban Padilla <https://www.geni.com/people/Esteban-Padilla/6000000019463456895> – utolsó letöltés: 2024. december 9.

eladta a birtok egy részét az Isleta Pueblo lakosainak: „*Én, Francisco Padilla, a Padilla család nevében elismerem, hogy az Isleta indiánoktól átvettük az ezerháromszáz peso összeget a területért, teljes megelégedésünkre és elégedettségenkre, és ennek tanúsítására megkértük az Alcaldét, hogy valamennyiünk nevében aláírjon, mivel mi nem tudunk írni.*”¹³ Albuquerque akkori főadminisztrátora, Miguel Lucero engedélyezte a földbirtok feldarabolását, és elismerte az 1750. február 4-én keltezett dokumentumban, hogy „*a Padilla család, akik tanúsítják, hogy ők az elhunyt édesapjuk, Diego Padilla után örökölt tanya örökösei. Ez a tanya a szomszédos lakosok földjeivel határos a Rio del Norte közelében, Valencia területén, egy olyan patak mentén, ahol a határvonalat folyamatosan megjelölték. A tanyát megállapodás szerint ezerháromszáz peso összegért adják el, amelyet a Padilla család teljes mértékben megkapott, és ezzel a földek feletti teljes jogot átadják az említett Isleta Pueblo javára.*”¹⁴ A Padilla család részéről kijelentették, hogy „*visszavonhatatlanul és törvényesen átengedjük és átruházzuk a San Agustín de la Isleta Pueblo indiánjainak a jogot, címet és ellenőrzést az említett föld felett, hogy azt birtokolhassák, eladhassák vagy bármely személyre átruházhassák, akit kívánnak. Ezáltal lemondunk az itt jelenlévők előtt, elégedetten és kifizetve, hiteles birtokunkról, valamint bármely egyéb törvény és kötelezettség által biztosított jogokról az ő javukra. Ezáltal sem mi, sem gyermekeink, örököseink vagy utódaink nem indíthatnak pert vagy támaszhatnak követelést ezen földdel kapcsolatban, és ha mégis így tennének, követeléseiket nem vesszük figyelembe, sem a törvény, sem a méltányosság alapján, teljes jogi szigorral kényszerítve őket e dokumentum teljes végrehajtására. A földet adómentesen, jelzőlogoktól és terhektől mentesen adjuk át, és ennek biztosítása érdekében saját személyünket, valamint jelenlegi és jövőbeli ingó és ingatlan vagyonunkat kötelezettség alá helyezzük. Mindezt a fent említett főadminisztrátor és háborús parancsnok előtt tettük meg, aki velem együtt aláírta ezt a dokumentumot, a tanúk jelenlétében, azon a napon, hónapban és évben, érvényt és erőt adva ennek a dokumentumnak most és mindenkor. Az aláírást tanúk végezték el, mivel a felek közül senki nem tudott írni, és mivel a közelben sem királyi, sem közjegyző nem tartózkodott, ahogyan ezt tanúsítom.*”¹⁵ Miguel Lucero parancsnok, az Alcalde Mayor jelenléte és szerepe 1750-ben rávilágít a spanyol gyarmati joggyakorlat szigorúan szabályozott természetére. Az alcalde kettős szerepe – mint polgári és katonai hatóság – jól tükrözi a közigazgatás és a törvények végrehajtásának összefonódását a határvidéken. Az eladás visszavonhatatlanságára és a felek elégedettségére való ismételt hivatkozás a spanyol gyarmati jogi tradíciók részét képezte, amelyek célja a viták megelőzése volt. A Padilla család, amelyet törvényes örökösökként azonosítanak, rávilágít az öröklés kulcsszerepére a földtulajdonlásban. Az a tény, hogy a család nem tudott írni, hangsúlyozza a vidéki

¹³ CSWR UNM MSS-987-BC Box: 1 Folder: 1

¹⁴ CSWR UNM MSS-987-BC Box: 1 Folder: 1

¹⁵ CSWR UNM MSS-987-BC Box: 1 Folder: 1

Új-Mexikóra jellemző alacsony írástudást, miközben az alcalde és a tanúk biztosították a tranzakció jogszerű dokumentálását. Los Padillas településen csak 1901-ben épült iskola az ott élő 168 főt számláló populáció gyermekei számára. A tanya (rancho) 1300 pesóért történő eladása jelentős összeget képviselt, amely rávilágít a föld gazdasági értékére ebben az agrárközpontú társadalomban. A két részletben történő fizetési megállapodás szintén tükrözi a korszak gazdasági szokásait. Az Isleta Pueblo mint vevő szerepe kiemelten fontos. Ez azt mutatja, hogy az őslakos közösségek aktívan részt vettek a földpiacon, és elegendő erőforrással rendelkeztek a földvásárláshoz, valamint hangsúlyozza gazdasági részvételüket és jogi autonómiájukat a gyarmati rendszerben. Az, hogy teljes tulajdonjogukat elismerik, beleértve az értékesítés és az elidegenítés jogát, megerősíti, hogy a spanyol uralom alatt formális jogi önállóságot kaptak. Ugyanakkor az Egyesült Államok joghatósága alatt szükségessé vált földtulajdonjoguk hivatalos elismerése megmutatja az őslakos földtulajdonosok előtt álló kihívásokat a kormányzati rendszerek változása során. A tanya helyének részletes leírása, beleértve a határokat (például a Río del Norte és a Valencia birtok közelében), tükrözi a spanyol gyarmati jog azon törekvését, hogy pontosan meghatározza a földterületeket. A természeti tájjelemek, mint a folyók és patakok használata a határjelöléshez gyakori volt a határvidéken, ahol a földmérési eszközök korlátozottak voltak. A hosszú ideje fennálló határjelölések megemlítése a területi gyakorlatok stabilitását és folytonosságát mutatja, még olyan régiókban is, ahol politikai változások gyakran előfordultak. Az európai hatalmak Újvilággal kapcsolatos igényei egyre inkább a térbeli ellenőrzésre, nem pedig az emberek feletti uralomra helyezték a hangsúlyt, ami a gyarmati stratégiák és ideológiák jelentős átalakulását jelezte. Ez a térbeli fókusz különösen a gyarmatosítás második felében vált nyilvánvalóvá, amikor más európai nemzetek, például Anglia és Franciaország, elkezdtek területi igényeket megfogalmazni az amerikai kontinensen.¹⁶ Habár a dokumentumok megerősítik az eladás visszavonhatatlanságát és a felek elégedettségét, felvetik a hatalmi dinamikák kérdését is. Az eladás azt tükrözheti, hogy a Padilla család gazdasági kényszer alatt volt, amely arra készítette őket, hogy eladják örökölt földjüket. Erre magyarázatként szolgálhat, hogy a család túlnyomó része elhagyta Los Padillast a beházasodások miatt. Az új-mexikói földtranzakciók szélesebb kontextusa gyakran bizonytalansággal és jövőbeli vitákkal volt terhes. Még ha az eladásokat hivatalosan dokumentálták is, az amerikai jogrend alatt felmerülő konkuráló

¹⁶ Branch 2010: 285. Ez a térképészeti alapú területi megközelítés kiterjedt a földek telepéseknek történő kiosztásának folyamatára is. A felméréseken alapuló földtérképezés, amely gyakran hasonló geometriai elveket alkalmazott, kulcsfontosságú eszközzé vált az úgynevezett „üres” területek kiosztásában. Ezek a földadományok a középkori európai földfoglalási gyakorlatokra hasonlítottak, de eltértek a feudális modellektől, tükrözve a gyarmati terjeszkedés sajátos feltételeit és igényeit. Az európai intézményi gyakorlatok Újvilágban való átalakítása új kormányzati rendszerek és földtulajdonosi minták kialakulását tette lehetővé.

igények gyakran veszélyeztették a hagyományos földbirtokrendszereket, különösen az őslakos közösségek számára. A dokumentumokban szereplő 1849-es tanúsítás, amelyet Donaciano Vigil, az új-mexikói terület földtulajdoni nyilvántartója végzett, jelentős átmenetet jelez a spanyol és az Egyesült Államok igazgatása között. Az 1848-as Guadalupe Hidalgó-i békeszerződés után az Egyesült Államok kormánya megkövetelte a korábbi földtulajdonjogok hivatalos elismerését, ahogyan ez itt is történik. A „Könyv A, 43. és 44. oldalán” történő regisztráció¹⁷ rávilágít az amerikai területi gyakorlatok felé való bürokratikus elmozdulásra. Vigil tanúsítása az ingatlanjogok folytonosságát hangsúlyozza, de előrevetíti azokat a bonyolult jogi vitákat, amelyek az amerikai jogrend alatt gyakran felmerültek.

A földbirtokrendszer változásai az 1848-as Guadalupe Hidalgó-i békét követően

A mexikói földtulajdonrendszer Új-Mexikóban, amelyet a 1821 és 1848 között létrehozott közösségi földadományok testesítettek meg, a pueblo közös földtulajdoni rendszerek és a spanyol magántulajdoni szabályozások szintéziséből alakult ki. Ezek a földadományok 250 évnyi jogi és társadalmi fejlődés eredményei voltak, amelyek az egyedi ökológiai, kulturális és határvidéki kihívásokra reagáltak. A közös földtulajdon elemei mind a száraz éghajlat által meghatározott önellátó gazdálkodási igényekhez, mind a nomád törzsekkel folytatott konfliktusok közepette a határvidék benépesítésének politikai kihívásaihoz alkalmazkodtak. Noha a mexikói közös földtulajdonjogok eltértek az 1848 után bevezetett angolszász jogi normáktól, a hasonlóságok lehetőséget teremtettek a spekuláns manipulációkra a területi időszakban. Az új-mexikói földadományok korai mexikói időszakában született, 1824-es és 1828-as gyarmatosítási törvények a kasztíliai földtörvényekre épültek, de az új-mexikói határvidéki környezethez igazodtak.¹⁸

Az anglo-amerikaiak földhöz való hozzáállása és az általuk bevezetett jogi eljárások pontosan meghatározott magántulajdonon és rendezett földigénylési rendszeren alapultak. Ez a megközelítés éles ellentétben állt a spanyol és mexikói földadományozási hagyományokkal, amelyek a spanyol joggyakorlatból eredtek. Ezek a hagyományok a délnyugati régió életkörülményeihez alkalmazkodtak az amerikai fennhatóságot megelőzően, és inkább a föld használatát és birtoklását hangsúlyozták, semmint a tulajdonjogot. Az olyan közösségi földek, mint a dehesák (legelők) és ejidók, legeltetésre szolgáltak, és a ritkán lakott területeken a vízforrások hiánya miatt a világos

¹⁷ CSWR UNM MSS-987-BC Box: 1 Folder: 1

¹⁸ Correia 2008: 930.

földhatárok kialakítása nem volt szükséges. Amikor az anglo-amerikaiak saját jogi kereteiket vezették be Kaliforniában és Új-Mexikóban, konfliktusok és félreértések alakultak ki. A hispán-amerikaiak, akik a közösségi földhasználathoz voltak hozzászokva, nehezen alkalmazkodtak az anglo-amerikaiak által megkövetelt jogi dokumentációhoz és a magántulajdon hangsúlyozásához. Az anglo-amerikaiak ezzel szemben nehezen tudtak jogi meghatározást adni a földhasználatra és tulajdonjogra vonatkozó, számukra idegen hagyományok alapján. Ezek az ellentmondások olyan döntésekhez vezettek, amelyek gyakran hátrányosan érintették a hispán-amerikaiakat, mivel az anglo-amerikai normák dominálták a földigények elbírálását. Az angolszász és hispán rendszerek közötti igazítás az anglo-amerikai dominanciát eredményezte, amely az ő jogi és kulturális normáikat részesítette előnyben. Ez az egyensúlyhiány mélyen gyökerező kulturális konfliktusokat és félreértéseket szült a földtulajdon kérdésében, valamint az őslakosok földjogai tovább bonyolították a helyzetet.¹⁹

1848-ban Új-Mexikó az Egyesült Államok része lett (területe), és ezzel megkezdődött a spanyol és mexikói földadományok, a korábban említett mercedes de tierras (földadományok) örököseinek hosszan tartó küzdelme az ősi földek elvesztése és a hagyományos kulturális és társadalmi rendszerek felbomlása ellen. Ahogyan azt korábban is említettem, az amerikai jogi és kulturális normák bevezetése, amelyek a földet és a vizet árucikkékként kezelték, közvetlenül ütközött a régióban elterjedt megélhetési mezőgazdasági gyakorlatokkal. Az amerikai jogrendszer, amely a magántulajdonon és a piaci csereelven alapult, figyelmen kívül hagyta azokat a közösségi és megélhetési hagyományokat, amelyek nemzedékeken keresztül fenntartották Új-Mexikó közösségeit. Ebben a kulturális és jogi ellentmondásban bontakozott ki az 1847-es Taos-felkelés. A pueblo és hispán szövetség ismét szembeállt a külső dominanciával, ezúttal az amerikai katonai kormányzatot célozva. Ez a felkelés ismételten tükrözte a közösségek tartós képességét az együttműködésre és ellenállásra a rendszerszintű kihívások közepette, annak ellenére, hogy az Egyesült Államok katonai ereje túlsúlyban volt. Az amerikai annexió tovább súlyosbította a nehéz helyzetet, a megélhetési mezőgazdasági gyakorlatok háttérbe szorultak, és figyelmen kívül hagyták az állattenyésztés jelentős szerepét a családok élelmiszer-szükségleteinek biztosításában.²⁰

A földadományok, amelyeket eredetileg spanyol és mexikói uralom alatt osztottak ki, egy olyan összetett rendszer részei voltak, amely az egyéni és közösségi földtulajdonlást ötvözte, és amely fenntartotta a határvidéki településeket, valamint mély kapcsolatot alakított ki a közösségek és földjeik között. Az amerikai kormányzás bevezetése ezt a rendszert alapjaiban rengette meg, új jogi és gazdasági kereteket hozva létre, amelyek az örökösök földjeinek elvesztéséhez és közösségi hagyományaik

¹⁹ Engstrand 1978: 332–333.

²⁰ Quintana 1990: 296.

felszámolásához vezettek. A települések bővülésével az ejido földadományok központi szerepet kaptak Új-Mexikó földtulajdonlási rendszerében. Ezek a földek közösségi alapúak voltak, ahol az egyes családok hosszú parcellákat kaptak a folyók mentén mezőgazdasági művelésre, míg a fennmaradó földeket közösségi használatra tartották fenn, például legeltetésre, erőforrágyűjtésre és egyéb közös célokra. Az ejido közösségi földjei, amelyek gyakran a teljes földterület 90%-át tették ki, létfontosságúak voltak a pobladores, azaz telepes családok gazdasági és társadalmi túléléséhez. Az ejido rendszer elősegítette a földkezelés közösségi felelősségét, amelyet a poblador principal (vezető telepes) gyakran irányított, biztosítva az erőforrások igazságos elosztását. Ez a közösségi megközelítés erős társadalmi struktúrákat alakított ki, amelyeket a közös öntözőrendszerek, például az acequia, a közös legeltetés és a megosztott vallási és kulturális hagyományok támogattak. Mexikó 1821-es függetlenedése után a mercedes elosztása jelentősen kibővült. Nagyobb földeket osztottak ki, hogy ösztönözzék a betelepülést, és hogy szembenézzenek a Lone Star Köztársaság (a mai Texas állam) területi fenyegetéseivel, valamint korlátozzák az amerikai kereskedők növekvő befolyását, akik a mexikói földtörvények liberalizálása révén földet szereztek. Ezen erőfeszítések ellenére a mexikói földbirtokosok és az angolszász-amerikai telepesek közötti feszültség fokozódott. Az illegális földfoglalásként ismert filibustering különösen súlyosbította ezeket a feszültségeket, ahol amerikai kalandorok törvénytelenül próbáltak földeket szerezni. Antonio José Martínez atya, a korai ellenállás egyik vezetője, bírálta ezeket a betöréseket, kiemelve, hogy az amerikai telepesek kizsákmányolják a mexikói földtulajdonosokat, és manipulálják a földtörvényeket, hogy hatalmas területeket szerezzenek.²¹ Martínez megpróbálta bizonyítani, hogy a tizedek és a stóladíjak kivetése nem volt szokásos gyakorlat Új-Mexikóban, továbbá hogy sem a mexikói, sem az amerikai jog nem biztosított rá felhatalmazást. Martínez atya következetesen a köztársaságpárti és liberális elvek mentén keretezte cselekedeteit, hangsúlyozva a szólás jogát és kötelességét a nép felvilágosítása érdekében. Úgy tekintett magára, mint polgárra, közösségi tagra, keresztényre és papra, akinek erkölcsi kötelessége, hogy kiálljon az őslakosok, a kiszolgáltatottak, különösen az elnyomottak vagy megfélemlítettek mellett. Martínez kezdetben ellenezte az anglo-amerikaiak mint potenciális befolyásolási ügynökök vagy mint hódítók beáramlását, de támogatta az Amerikai Egyesült Államok alkotmányát és intézményeit.²²

Annak ellenére, hogy a Guadalupe Hidalgó-i szerződés megígérte a meglévő földtulajdonjogok tiszteletben tartását, az amerikai kormányzás olyan jogi keretet vezetett be, amely összeegyeztethetetlen volt az ejido rendszer közösségi struktúráival. A jogi kétértelműségek és a részrehajló döntéshozatali folyamatok elősegítették a közösségi

²¹ Gonzales 2003: 294.

²² Francis 1956: 285–286.

földek privatizálását, amely széles körű kisajátításhoz vezetett. Ez nemcsak a telepesek gazdasági alapjait, hanem azokat a társadalmi kohéziós struktúrákat is megrendítette, amelyek a közösségeiket fenntartották. A földek és a kultúra elvesztése a mai napig tartó ellenállási hagyományt eredményezett. A korai, Martínez atya által vezetett ellenállástól kezdve a modern földadomány-mozgalmakig a pobladores és utódaik folyamatosan harcoltak földjogi helyzetük visszaszerzéséért. Ezeknek a földeknek a kisajátítása nem csupán anyagi veszteség, hanem alapvető kihívás a közösségek kulturális és társadalmi alapjainak is. Az Egyesült Államok Számvevőszéke (GAO) 295 közösségi földadományt azonosított Új-Mexikóban, amelyek a 19. és 20. század folyamán kerültek jogi rendezés alá. Bár sok ilyen földadományt elhagytak az amerikai hódítás előtt, az annektálás mélyreható változásokat hozott ezeknek az adományoknak a kezelésében, különösen az őslakos pueblo közösségek földjeit illetően. Ezek a változások aláásták a hagyományos földhasználati rendszereket, és jelentős jogi és adminisztratív kihívásokat okoztak a pueblók számára az új amerikai irányítás alatt. A pueblók, akik Új-Mexikó lakosságának körülbelül 10 000 fős csoportját alkották az annektálás idején, az Egyesült Államok gyámsága alá kerültek a spanyol nyelvű lakossággal együtt. A pueblo földek, amelyeket gyakran közösségi rendszerekben használtak a spanyol és mexikói kormányzat alatt, különösen kiszolgáltatottak voltak ebben az időszakban. A Guadalupe Hidalgó-i szerződés eredetileg tartalmazta a X. cikkelyt, amely a mexikói földadományok, így a közösségi földek védelmét célozta. Azonban James Polk elnök és a Kongresszus törölte ezt a cikkelyt, attól tartva, hogy az felélesztheti az érvénytelen vagy megszűnt földigényeket, és zavart okozhat az angolszász-amerikai földtulajdonban a délnyugati területeken: *„Az összes földadományt, amelyet a mexikói kormány vagy az illetékes hatóságok adományoztak olyan területeken, amelyek korábban Mexikóhoz tartoztak, és a jövőben az Egyesült Államok határain belül maradnak, érvényesnek kell tekinteni, ugyanolyan mértékben, mintha az említett területek továbbra is Mexikó határain belül lennének.”*²³

Az 1848. májusi Querétarói Jegyzőkönyv (Protocolo de Querétaro) ugyan pontosította, hogy a X. cikkely törlése nem érvénytelenítette a meglévő adományokat, a Kongresszus nem ratifikálta a jegyzőkönyvet, ezzel jogi bizonytalanságot hagyva a pueblo földek státuszára vonatkozóan. Kaliforniával ellentétben, amely 1850-ben állami státuszt kapott, és világos mechanizmusokat vezetett be a földadományok jogi rendezésére, Új-Mexikó területi státusza miatt nem volt képes hatékonyan képviselni földadományigényeit a szövetségi döntéshozatalban. Míg egyes pueblo földigényeket viszonylag korán rendeztek, a földadományok szélesebb körű jogi rendezése nem volt egyértelmű, és évtizedekig megoldatlan maradt. Ez a jogi bizonytalanság súlyosan

²³ United States General Accounting Office: Treaty of Guadalupe Hidalgo <https://www.gao.gov/assets/gao-04-59.pdf> - utolsó letöltés: 2024. 12. 01.

veszélyeztette az ejidoszerű közösségi struktúrákat, amelyek a pueblo földhasználat, kormányzás és kulturális fennmaradás központi elemei voltak.²⁴ Kaliforniában a spanyol szabályozások átvették az Indiák Törvényeit, miközben további követelményeket is megfogalmaztak a telepesek számára. Felipe de Neve kormányzó 1781-es Reglamento para el gobierno de la provincia de Californias (Szabályzat Kalifornia tartomány kormányzására) című rendelete előírta, hogy a solares (lakótelkek) csak családon belül örökölhetők legyenek, és minden terhet tiltottak a föld elkobzásának terhe mellett. A telepeseknek házakat kellett építeniük, zanjákat (öntözőcsatornákat) kellett ásniuk, és fákat kellett ültetniük a telekhatárok mentén. A mexikói uralom alatt később José Figueroa kormányzó 1834-es rendelete pontosította a propios szabályait, lehetővé téve, hogy azokat bére adják vagy nyilvános árverésen értékesítsék *senso enfitéutico* (hosszú távú bérleti jog) keretében. A határvidéken a városi kormányzás gyakran a szokásokra támaszkodott, legalább annyira, mint a hivatalos jogi szabályozásokra. A mexikói időszak Los Angelesében például az ayuntamiento, és nem az egyedül eljáró alcalde felelt a pueblo határain belüli földek kiosztásáért, ami lehetőséget adott a telektulajdonosok feltételeinek érvényesítésére. Az el nem fejlesztett telkeket elkobozhatták, és az ayuntamiento döntötte el, hogy mikor tartja fenn a pueblo közös jogait, például a vízfolyásokhoz vezető átjárókat magánföldeken és gyümölcsösökön keresztül.²⁵

A földigénylések ellentmondásai az amerikai adminisztráció alatt

1854-ben a Kongresszus létrehozta a főföldmérő (Surveyor General) hivatalát, amelynek feladata Új-Mexikó földigényeinek rendezése volt. A hivatal feladatai közé tartozott a történelmi dokumentumok vizsgálata, a spanyol és mexikói jogszabályok alapján a földadományok érvényességének meghatározása, valamint a döntési javaslatok továbbítása a Belügyminisztériumhoz. A pueblo földadományok, akárcsak más földek Új-Mexikóban, ezen a folyamaton mentek keresztül. Azonban a pueblo közösségi földtulajdonlás jellege gyakran ütközött az amerikai jogrendszer individualista földtulajdonlási modelljeivel. Számos pueblo közösségnek hiányzott a tulajdonjog igazolásához szükséges írásos dokumentáció, mivel hagyományaik szóbeli alapúak voltak, és a közösségi kormányzásra támaszkodtak. Ezek az eljárási nehézségek, valamint a privatizáció iránti elfogultság aláásták a pueblók számára létfontosságú közösségi gyakorlatokat. A pueblo földek különösen ki voltak téve a jogellenes megszállásnak és elvesztésnek ebben az időszakban. Az amerikai kormány hangsúlya a magántulajdonon és az egyéni tulajdonjogon figyelmen kívül hagyta azokat a kollektív földhasználati

²⁴ Gonzales 2003: 295–298.

²⁵ Reich 2001: 357.

rendszereket, amelyek évszázadok óta fenntartották a pueblo közösségeket. Még ha a földadományokat jóvá is hagyták, a közösségi rendszerek gyakran módosultak, hogy illeszkedjenek az új jogi keretekhez, tovább gyengítve a hagyományos gyakorlatokat. Ez a változás nemcsak a pueblo közösségek gazdasági alapjait bontotta meg, hanem kulturális kohéziójukat is veszélyeztette, mivel a közösségi földek nemcsak gazdasági erőforrásként, hanem spirituális és társadalmi központokként is szolgáltak. A pueblo földadományrendszerek átalakulása 1848 után rávilágít a közösségi földbirtokrendszerek és az annektálás utáni amerikai földtulajdonjogok közötti mélyreható feszültségekre. Míg a főföldmérő hivatal és a Kongresszus bizonyos pueblo földigényeket jóváhagyott, a földkormányzás tágabb keretei nem védték meg ezeknek a közösségi rendszereknek az integritását. A X. cikkely eltörlése a Guadalupe Hidalgó-i szerződésből és a Querétarói Jegyzőkönyv elutasítása azt a rendszerszintű vonakodást tükrözi, hogy az amerikai jogi és politikai struktúrák alkalmazkodjanak a pueblo földtulajdonlási megközelítésekhez. A pueblo földrendszerek átalakítása az amerikai uralom alatt nemcsak a közösségi földbirtoklási gyakorlatokat, hanem a pueblók kulturális alapjait is aláásta. Ez a kisajátítás öröksége továbbra is alakítja a földjogi küzdelmeket, mivel a pueblo közösségek igyekeznek visszaszerezni és megvédeni azokat a földeket, amelyek továbbra is identitásuk és életmódjuk alapvető részét képezik.²⁶

Új-Mexikó területi státusza a Guadalupe Hidalgó-i szerződés után késleltette az állami rang elnyerését, és megfosztotta a politikai lehetőségtől, hogy egyértelmű eljárásokat követeljen a földadományok rendezésére. Ez a jogi vákuum, valamint az eljárási hibák és a spekulánsok mohósága alapjaiban ásta alá a hagyományos közösségi földhasználati rendszerek integritását. A Guadalupe Hidalgó-i szerződés nem biztosított világos mechanizmusokat a földadományok rendezésére, így a mexikóiak és a pueblók földjei hosszú távú jogi bizonytalanságnak voltak kitéve. A spanyol jog szerint meghatározott indián pueblo földadományok viszonylag korán rendezésre kerültek, de a szélesebb értelemben vett közösségi adományok, mint az ejido rendszerek, számos jogi kihívással szembesültek. Az Egyesült Államok Kongresszusa 1854-ben létrehozta a főföldmérő hivatalát, amelynek feladata az volt, hogy rendezze az új-mexikói földigényeket. A főföldmérők feladata volt, hogy spanyol és mexikói jog alapján vizsgálják meg a földigényeket, de hatékonyságukat szisztematikus problémák akadályozták, ideértve az elégtelen forrásokat, a jogi szakértelem hiányát és az alapvető eljárási garanciák hiányát. Maga az eljárás számos ellentmondással és igazságtalansággal járt. A főföldmérők gyakran nem ismerték a spanyol jogi hagyományokat, és előfordult, hogy rossz feleknek igazolták a földadományokat, vagy túlságosan nagy földterületeket osztottak ki magánadományokként. Például a Maxwell-adomány (1 750 000 hold) és a Sangre de Cristo-adomány (2 750 000 hold) messze meghaladta az eredeti méreteket,

²⁶ Gonzales 2003: 298–301.

és végül nem spanyol származású telepesek kezébe került.²⁷ *„Ha tehát az adomány gigantikus méreteire bővült az adománylevélhez képest, akkor ennek oka az lehet, hogy az Egyesült Államok nemcsak megerősítette a Mexikó által tett adományt, hanem bőkezűen ki is terjesztette azt. Szükségessé válik tehát annak vizsgálata, hogy történt-e bármi az Egyesült Államok részéről a hódítás és átruházás alatt, amely indokolná azt az állítást, hogy az adományt nemcsak megerősítették, hanem ki is bővítették.”*²⁸

Az ehhez hasonló szisztematikus hibák lehetőséget nyitottak a földspekulánsok, különösen a hírhedt Santa Fe Kör (Santa Fe Ring) számára, hogy kihasználják a helyzetet. Ez a jogászokból, politikusokból és vállalkozókból álló hálózat manipulálta a jogrendszert, hogy hatalmas földterületeket szerezzen meg. A csoport a perifériának számító határvidéken helyezkedett el, de teljes mértékben képviselte a tipikus posztpolgárháborús amerikai üzleti korporatista, monopolista és többvállalati tendenciákat. A többi hasonló spekuláncsoporttal ellentétben ők nem valamilyen ipari termékkel üzleteltek, hanem a földet tekintették az elsősorú valutájuknak.²⁹ Thomas B. Catron, az Egyesült Államok legnagyobb földbirtokosa, az adományrendszer gyengeségeit kihasználva halmozott fel hatalmas földterületeket, amelyek sokszor közösségi és pueblo földekből származtak. Ügyvédek és spekulánsok kihasználták a földadományok elbírálási rendszerét egy háromlépcsős folyamattal: (1) kérelmet nyújtottak be a földadomány elbírálási rendszerbe való bevonására, (2) megvásárolták vagy hamisan állították, hogy megvásárolták a megnevezett adományozottak jogait, és (3) jóváhagyást szereztek a főföldmérőtől magántulajdon vagy közös bérleti jog alapján. Ez a taktika azért volt sikeres, mert az adománydokumentumok nem voltak egységesek, a földfőmérő kevéssé ismerte a spanyol és mexikói földtörvényeket, és gyakran maga a főföldmérő is spekuláns volt. A spekulánsok hamisan állították, hogy a közösségi földadományok magánadományok, kihasználva azt a gyakorlatot, hogy az adománydokumentumokban csak a közösség képviselőit nevezték meg. A földmérő rendszer belső összejátszása és a minimális felügyelet tovább segítette ezeket a megkérdőjelezhető gyakorlatokat.³⁰ A spekulánsok további taktikákat alkalmaztak, mint például a poblador principal (vezető telepes) érdekeinek felvásárlása vagy az 1876-os törvény alapján indított megosztási perek, amelyek lehetővé tették a bíróságok számára, hogy elrendeljék a közösségi földek eladását, ha azok fizikai felosztása csökkentette volna az értéküket. Ezek az intézkedések rendszerint a spekulánsok javára dőltek el, miközben a földadomány-örökösök, akik gyakran nem ismerték az angolszász jogot és nyelvet, kevés eséllyel védekezhettek. További tényezők tovább súlyosbították

²⁷ Gonzales 2003: 301.

²⁸ U.S. Reports: Maxwell Land-Grant Case, 121 U.S. 325 (1886). <https://tile.loc.gov/storage-services/service/ll/usrep/usrep121/usrep121325/usrep121325.pdf> Letöltés dátuma: 2024. 10. 11.

²⁹ Lamar 1966: 129.

³⁰ Correia 2008: 932.

ezeket az igazságtalanságokat. A rossz nyilvántartás, a homályosan meghatározott földhatárok és a földigények benyújtásának magas költségei hátrányos helyzetbe hozták a nuevomexicanos és pueblo közösségeket. A spekulánsok és jogi szövetségeik ezen gyengeségek kihasználásával hamisították meg a genealógiákat, és magánadományként tüntették fel a közösségi földeket. Az intézményi támogatás hiánya, amely a hagyományos földhasználatot elismerte volna tulajdonjogként, tovább mélyítette a földtulajdonosok elidegenítését. Az 1880-as évek végén reformtörekvések indultak a földadományok rendezésére, G. W. Julian főföldmérő vezetésével, aki nyíltan elítélte a Santa Fe Kört. Julian fellépése egyes visszaélések ellen valóban hatékony volt, de túl szigorú követelményeket támasztott az igények jóváhagyásához, és számos jogos adományt is elutasított. Konzervatív megközelítése, amely megkérdőjelezte a közösségi földhasználat legitimitását, hosszú távú következményekkel járt a pueblo és hispán közösségek számára.³¹ Julian politikai eltökéltsége és szakmai precizitása mutatkozott meg 1886-ban, amikor az egyik új-mexikói milliomos birtokigénylését utasította el. 1871-ben Felipe Chavez nyújtotta be a kérelmet Antonio Sedillo örökösei nevében a Cañada de los Apaches földterületre, amely Új-Mexikó Bernalillo megyéjében található. Az eredeti földadományozást 1769-ben hagyta jóvá Pedro Fermin de Mendinneta kormányzó, azzal a feltétellel, hogy a földet a spanyol királyi törvényeknek megfelelően be kell telepíteni. Spencer földmérő 1871-ben jóváhagyta a kérelmet, majd 1877-ben Atkinson földmérő irányítása alatt felmérték a területet. A kérelem érvényességét Julian abból a szempontból vizsgálta, hogy a betelepítési feltételeket teljesítették-e. Sedillo örökösei a folyamatos birtoklás mellett tanúskodtak, de a telepítés és fejlesztések bizonyítékai hiányoztak. Julian szerint *„a jelenlegi igénylők az iroda nyilvántartásaiban található, a Bernabe M. Montane-ügyhöz kapcsolódó 13. számú igény során felhozott tanúvallomásra hivatkoznak; azonban az erre a tanúvallomásra való utalás azt mutatja, hogy a betelepítés és a fejlesztések kérdésében csak egy tanút hallgattak meg. Ez a tanú J. Mateo Duran volt, aki 108 éves, és vallomása csupán azt bizonyítja, hogy a szomszédos, a Puerco folyónál fekvő földadományon a telepések egy várost építettek, amelynek neve Nuestra Señora de la Luz San Fernando San Blas. Ez a város, amennyire meg tudom határozni, körülbelül 25 mérőföldre volt a Sedillo-adományozás feltételezett településétől. Ez a bizonyíték nem támasztja alá a jelenlegi igénylők állításait a föld birtoklását és fejlesztését illetően, és mivel nem feltételezhetem igaznak azt, amit nem bizonyítottak, ezt az igényt jogilag érvénytelennek kell tekintenem.”*³² Julian további jellemzését követve a földmérés módszertana is hibás volt: irányított kérdések, keresztkérdések hiánya és megbízhatatlan tanúk alapján határozták meg a határokat. A tisztviselő aggodalmai a család miatt megalapozottak. Ebben az időszakban a területi földigénylések gyakran

³¹ Gonzales 2003: 301.

³² EDSUS File 131.

kétes módszereket alkalmaztak a határok kibővítésére vagy a jogtalan tulajdonjogok biztosítására. A Sedillo-kérelem, gyenge bizonyítékaival és gyanús földmérési módszereivel, jól illeszkedik ebbe a mintába. A kérelem és a földmérés elutasítása mellett Julian egy új, pártatlan földmérést javasolt, amely hiteles és hozzáértő tanúkra támaszkodik. Ez a javaslat a reformra való törekvést mutatta, hogy a kérelem bármely jogos aspektusát (ha volt ilyen) jogszerűen újraértékelhessék.

1889-re Julian intézkedései, különösen az az állítása, hogy a földigénylések 90%-a csalásra épült, aláásták az otthoneremési és elővásárlási jogi igényeket Új-Mexikóban. Módszerei széles körű bizalmatlanságot keltettek, és a befolyásos új-mexikóiakat rendkívül érzékennyé tették a földreformjavaslatokkal szemben. Edmund G. Ross kormányzó terve, amely az otthoneremési elveket kívánta megvalósítani államilag finanszírozott öntözési projektek révén, hogy a kis telepések számára önköltséges vízellátást biztosítson, hitelét veszítette a földmérő hivatal vezetőjének vitatott intézkedéseivel való társítás miatt. Új-Mexikó földproblémái végül arra késztették a Kongresszust, hogy létrehozza a Magán Földigények Bíróságát (Court of Private Land Claims) részleges megoldásként, amelyet pont a reformpártiak, például Julian, erősen elleneztek.³³ Új-Mexikó földadományrendszerének átalakulása az amerikai uralom alatt nemcsak a közösségi földhasználati gyakorlatokat bontotta meg, hanem a pueblók és más közösségek kulturális alapjait is aláasta. Ez az elidegenítés és kisajátítás máig tartó hatással van a földjogi küzdelmekre, mivel a pueblo közösségek igyekeznek megvédeni és visszaszerezni földjeiket, amelyek identitásuk és életmódjuk alapvető részét képezik.³⁴

A 19. században Új-Mexikóban számos földadománnyal kapcsolatos konfliktus bontakozott ki, amelyek a korábban említett angolszász-amerikai térhódításból és a földek jogi rendezését érintő rendszerszintű változásokból eredtek. Ezek az események mély hatást gyakoroltak a hispán közösségekre, különösen a pobladores és a pueblo lakosságra, valamint a hagyományos közösségi földbirtoklási rendszerekre, például az ejidóra. A spekulánsok beáramlása és a megváltozott jogi keretek tovább mélyítették a feszültségeket, amelyek erőszakos ellenállást, a közösségi földjogok leépülését és jelentős földveszteségeket eredményeztek az angolszász érdekek javára. A Maxwell-adomány területén bontakozott ki az egyik első konfliktus, ahol a nuevomexicano telepések egy peon-patrón³⁵ rendszerben éltek Lucien Maxwell-lel, az adomány hi-

³³ Williams 1967: 75–83.

³⁴ Gonzales 2003: 303.

³⁵ Clark S. Knowlton definícióját követve a patrónus-földmunkás rendszer volt az egyik első spanyol-amerikai társadalmi szerveződés, amely az angol nyelvű társadalom domináns hatásainak áldozatul esett. A patrónus olyan személy, aki képes munkát, társadalmi és gazdasági biztonságot, valamint vezetést biztosítani azok számára, akiknek dolgozniuk kell a megélhetésükért. A nagy földbirtokos patrónus egy védett, önellátó falut tartott fenn, támogatta az egyházat, és biztosította a jobbágysai számára az élet alapvető szükségleteit. Cserébe engedelmességet és lojalitást várt el. A falusi patrónus nem biztosított munkát, de falusi vezetőként tisztelték. Knowlton 1962.

vatalos tulajdonosával. Az új-mexikói kontextusban a peonok gyakran maguk is kis-vállalkozók (partidarios) voltak, akik birkákat vettek bérbe a patrónától, és az év végén megosztották a nyáj növekedésének bevételein. A már korábban is említett közösségi földek használata tovább növelte a falusi és kulturális közösségek egymásrautaltságát, valamint megélhetési együttműködését, amely az amerikai ültetvénytulajdonosok számára ismeretlen volt. A független puebló indiánok jelenléte, kulturális jellegzetességeik és az egyedi kertgazdálkodások szintén a különböző etnikai csoportok közötti különbségek toleranciáját erősítették, ami megint csak nem volt jellemző a déli államok rabszolgatartóira. A hispán és puebló csoportokra a 19. század elején is leginkább a zsákmányszerző támadásokkal fenyegető nomád észak-amerikai indián törzsek jelentették a legnagyobb veszélyt, akik ellen gyakran közösen léptek fel.³⁶

Az 1860-as években, miután aranyat fedeztek fel az adomány területén, és az európai befektetők megvásárolták azt, a helyi lakosságot a kiszorulás fenyegette. Az új tulajdonosok nem ismerték a helyi lakosság szükségleteit, ami 1871-ben tömeges tiltakozásokhoz vezetett. A feszültség 1875-re erőszakos összecsapásokká fajult, és az adomány körüli konfliktusok egészen az 1890-es évekig folytatódtak, amikor a területet végül több magántulajdonos között osztották fel. Hasonló erőszakos etnikai konfliktusok alakultak ki más régiókban is, például a Lincoln megyei háborúk, amelyek a déli Új-Mexikó mexikói településeire betelepült texasi telepésekkel kapcsolatos földviták miatt robbantak ki. A legjobban szervezett ellenállás azonban a Las Gorras Blancas (Fehér Sapkák) -mozgalom formájában jelentkezett, amely 1889-ben indult San Miguel megyében. A hispán lovasokból álló fegyveres csoport éjszaka kerítéseket döntött le, vasúti síneket szedett fel, és állatállományt semmisített meg, hogy érvényesítse jogait a vitatott közösségi földekre. Az általuk használt figyelmeztetések (csoportos erődemonstráció) és célzott garázdaság (kerítések megrongálása) a mexikói–amerikai háborút követő konfliktusok során bevett stratégiáknak számítottak, és a földvesztéssel szembeni önálló, közösségi válaszreakciót tükrözték. Ezek a módszerek a közösség kulturális és szervezeti erőforrásaiból fakadtak, függetlenül az angolszász-amerikai hatásoktól. Az olyan angolszász-amerikai szervezetek, mint a Knights of Labor (A Munka Lovagjai), bizonyos mértékű támogatást nyújtottak, de figyelmük elsősorban a köztulajdonban lévő földek védelmére irányult, ami eltért a Las Gorras Blancas központi céljától: a közösségi földadományok megőrzésétől. A kulturális ellentéteken túl az elnyomás és kizsákmányolás ellen foglaltak állást, valamint a kapitalizmus értékorientáció-mentes, hagyományellenes szellemiségével szemben. A földadományok örökösei számára nem az angolszászok eltérő értékrendje jelentett problémát, hanem az a jogbizonytalanság és egyéb törvénytelen eszközök, amelyekkel megpróbálták őket megfosztani a földhöz kapcsolódó természeti erőforrásokhoz való hozzáféréstől, valamint a területi hatalmi

³⁶ Lamar 1966: 24.

pozícióktól. Az új-mexikói közösségek munkásai, farmerei nem elvi alapon szálltak tehát szembe az amerikai ügyvédekkel, vállalkozókkal vagy magával az állammal. Azt kifogásolták, hogy az üzleti érdekek a földet és annak erőforrásait kívánták megszerezni, míg az új-mexikóiak elkötelezettek voltak földjeik, valamint a vízhez és faanyaghoz való hozzáférésük megőrzése mellett. Ezek elvesztése ugyanis alapvetően veszélyeztette volna megélhetésüket és létbiztonságukat.³⁷

A Las Gorras Blancas ugyan helyi politikai támogatást nyert, de befolyásuk az 1890-es években csökkent a vezetőik bebörtönzése és a régió gyors gazdasági átalakulása miatt. Az egyre növekvő, rendezetlen földigények – Új-Mexikóban például 116 – kezelésére a Kongresszus 1891-ben létrehozta a Magánföldigények Bíróságát (Court of Private Land Claims), amely Új-Mexikóban, Coloradóban és Arizonában tárgyalta a földügyeket. A bíróság 282 ügyet vizsgált, amelyek több mint 34 millió hold földterületet érintettek Új-Mexikóban.³⁸ Az ítélezési konfliktusokból eredő jogi bonyodalmak a föld és az erőforrások feletti irányításért folytatott küzdelmeket tükrözik, miközben szélesebb gazdasági átalakulásokra is rámutatnak. Az 1854 és 1899 közötti ítélezési gyakorlatok elősegítették a közös földek elvételt, aláásva az önellátó közösségeket azáltal, hogy megfosztották őket az erőforrásaiktól. Ezek a konfliktusok nem csupán jogi vagy kulturális viták voltak, hanem a társadalmi és tulajdoni viszonyok átrendeződését is jelentették az Egyesült Államok gyarmati terjeszkedésének részeként. A gazdasági átalakulás ennek következtében alapvetően újradefiniálta az új-mexikói termelési viszonyokat. A közös földek elvesztése egész közösségeket űzött ki földjeikről, erőforrásaiktól megfosztva őket, és ezzel az új-mexikói gazdasági struktúrákat gyökeresen átalakította. A földadományok tárgyalása tehát nemcsak az amerikai terjeszkedés eszköze volt, hanem a régió társadalmi-gazdasági tájképének újrendezésére is szolgált.³⁹

A főföldmérő rendszerrel ellentétben, amely bizonyos vélelmeket megengedett a földadományok érvényességének megállapításakor, a bíróság szigorúbb és technikai

³⁷ Romero 2006: 105–107. Romero megközelítését érdemes összevetni Correia megállapításaival, miszerint üdvözítő, hogy az újabb kutatások már nem mint a szegény hispán-mexikói-indián közösségek ellenállását a gazdag amerikaikkal szemben elemzik a Las Gorras Blancas-jelenséget, hanem igyekeznek a politikai hatalomváltás kontextusába helyezni. Correia szerint Romero helyesen eltávolodik az etnicizált konfliktus kulturális jellegétől, és a gazdasági tényezőkről, valamint társadalmi osztályok különbségéről ír, de nem tárja fel részletesen azokat az intézményeket és gyakorlatokat, amelyek bevezették a kapitalista bérmunkarendszereket, és létrehozták az új pénzügyi hálózatokat (vasúttársaságok, telegráfálózatok, bankrendszer). Ezek az eszközök alapvetően átalakították a régió politikai gazdaságtanát, de továbbra sem kaptak kellő figyelmet a kutatásokban. Az 1890-es évek Új-Mexikója társadalmi és gazdasági konfliktusainak részletes elemzése nélkül a Las Gorras Blancas-mozgalmat továbbra is tévesen a vidéki hagyományokat kétségbeesetten védő reformista parasztmozgalomként ábrázolják. Correia 2010.

³⁸ Gonzales 2003: 303.

³⁹ Correia 2008: 930

szabványokat alkalmazott. A kérelmezőknek bizonyítaniuk kellett az adomány létezését és annak megfelelőségét a spanyol és mexikói törvények szerint. A bíróság érvénytelennek minősítette azokat az adományokat is, amelyeket nem kormányzók, hanem például *alcaldes* vagy *ayuntamientos* tisztviselők hagytak jóvá, annak ellenére, hogy ezek az tisztviselők a spanyol és mexikói jog szerint jogosultak voltak erre. Az *United States v. Sandoval et al.* (1897) ügy különösen súlyos következményekkel járt. Az Indiák törvényei szerint azok a földek, amelyeket ténylegesen nem osztottak ki a telepeseknek, továbbra is a király tulajdonában maradtak, és ő vagy azok, akikre ezt a hatalmat ruházta, rendelkezhetek velük. A Guadalupe Hidalgó-i szerződés időpontjában sem a települések, sem az ott élő telepesek – akiknek jogai e perek tárgyát képezték – nem követelheték volna az előző kormány jogi tulajdonjogát. Ennélfogva a Magánföldigények Bírósága nem volt felhatalmazva arra, hogy a tulajdonjogot valamelyik félnek átadja. Az ezzel kapcsolatos esetleges méltányos jogok rendezése a kormány politikai osztályának hatáskörébe tartozott. Az Egyesült Államok Legfelsőbb Bírósága kimondta, hogy a közösségi földeket (*commons*) nem a helyi közösségek, hanem Mexikó birtokolta, és hogy a Guadalupe Hidalgó-i szerződés értelmében ezek a földek az Egyesült Államok kormányának tulajdonába kerültek. Ez az értelmezés hatalmas közösségi földterületeket helyezett közterületként állami ellenőrzés alá, beleértve a Carson és Santa Fe nemzeti erdők nagy részét. Habár a döntést nem alkalmazták visszamenőlegesen, és az 1897 előtt jóváhagyott közösségi földek megmaradtak, a Sandoval-ügy a közösségi földjogok legnagyobb veszteségét eredményezte Új-Mexikóban.⁴⁰

A tanulmány során végigkövethettük, hogyan próbálta a spanyol gyarmati jogi keret integrálni a régió többretegű földhasználati gyakorlatát, milyen konfliktusokat eredményezett az amerikai jogi mechanizmusok bevezetése, és hogyan hatott a közösségi földek elvesztése a hispán és őslakos közösségek kulturális és társadalmi kohéziójára Új-Mexikóban. A spanyol jogi keret, különösen a *Recopilación de leyes de los Reynos de las Indias*, a központosított uralkodói kontrollt igyekezett ötvözni a helyi körülményekhez való alkalmazkodással. Az olyan intézkedések, mint a földadományok kiosztása (*mercedes*), kezdetben az őslakos földhasználati hagyományok bizonyos mértékű figyelembevételével történtek, például a közösségi földek védelmével. Azonban ezek az intézkedések gyakran inkább a spanyol telepesek és a konkvisztádorok, valamint azok leszármazottjainak érdekeit szolgálták. A Padilla család földjeinek példája jól mutatja ezt a kettősséget: a földeket eredetileg spanyol családok kapták a Coronado- és Oñate-hódítások után, majd az őslakokkal közösen művelték, ám később gazdasági kényszerek miatt a család kénytelen volt eladni birtokait az *Isleta*

⁴⁰ Gonzales 2003: 304–307.

Pueblo közösségének. Az ilyen tranzakciók dokumentációja megmutatja a gyarmati jogrendszer szigorúan szabályozott természetét, de egyúttal azt is, hogy az adminisztráció kevésbé tudta megakadályozni a földek elaprózását és a közösségi földhasználat meggyengülését.

Az amerikai uralom alá kerülés 1848-ban teljesen átalakította ezt a rendszert, különösen a földtulajdonlasi szabályok terén. Az Egyesült Államok által bevezetett jogi mechanizmusok, például a főföldmérő hivatala és a Magánföldigények Bírósága, az írásos dokumentációt és az egyéni tulajdonjogot helyezték előtérbe, amely alapvetően összeegyeztethetetlen volt az ejidók és acequiák kollektív hagyományaival. A földbirtokokkal foglalkozó bírók vagy döntéshozók gyakran nem voltak tisztában a spanyol joggal, és döntéseikben inkább az akkori angolszász gazdasági igényeket tartották szem előtt. Azonban voltak olyan reformerek, mint G. W. Julian, az amerikai földmérési hivatal vezetője, aki szigorú szabványokat alkalmazott, amelyek számos magánföldigényt érvénytelenítettek. Az olyan esetek, mint a Sedillo-földek vitája, ahol a közösségi földhasználat bizonyítékai hiányoztak, azt mutatják, hogy az amerikai rendszer képtelen volt igazságosan kezelni a spanyol és mexikói közösségi földek hagyományos viszonyrendszerét. Julian reformjai ugyan felléptek a spekuláció ellen, de nem szolgáltak megoldással a hispán telepesek és az őslakosok által együttesen művelt földek megvédésére.

A közösségi földek elvesztése Új-Mexikóban messzemenő kulturális és társadalmi hatásokkal járt, mert felborította a 17. század óta kialakuló mezőgazdasági együttműködést a különböző etnikai csoportok között. A veszteség nem csupán gazdasági marginalizációt eredményezett, hanem aláásta a közösségi kohéziót és identitást is. A Padilla család története és a közösségi földek értékesítése az Isleta Pueblo számára azt mutatja, hogy a föld nem csupán anyagi erőforrás volt, hanem a hispán családoknak társadalmi presztízszt nyújtott, míg az őslakosok számára szimbolikus és spirituális jelentőséggel is bírt. Az amerikai jogrendszer azonban nehezen egyensúlyozott a földek privatizációja és a történelmi hagyományokra hivatkozó kérelmek között. A földspekulánsok pedig kihasználva ezt a bizonytalanságot egyre nagyobb elánnal vetették bele magukat a szétaprózódott telkek felvásárlásába kihasználva a jogi kiskapukat. Az állammal és a spekulánsokkal szemben a helyi közösségek igyekeztek megőrizni identitásukat. Az ellenállás egyik példája Antonio José Martínez atya tevékenysége, aki a mexikói földtulajdonosok érdekeiért lépett fel az amerikai spekuláció és földprivatizáció ellen. Martínez atya az egyház és a helyi közösségek vezetőjeként bírálta az amerikai földtulajdonjogi rendszer igazságtalanságait, hangsúlyozva, hogy ezek a változások nemcsak a gazdasági, hanem a kulturális és társadalmi rendszereket is aláássák.

A spanyol gyarmati és amerikai jogi rendszerek közötti átmenet nemcsak a földbirtoklás gyakorlatát, hanem a hispán és őslakos közösségek társadalmi dinamikáját is alapjaiban alakította át. A Padilla-földek esete és a Julian-féle földmérési reform példái rávilágítanak arra, hogy a jogi rendszerek alkalmazkodása és konfliktusai

miként formálták a földhasználati gyakorlatokat és közösségi életet. A történelmi és spanyol jogból eredeztetett viták mellett megfigyelhető a hispán és őslakos csoportok egymásraultaltságának jelensége, amely alapként szolgált a közös erőfeszítésüknek a földvesztések ellen. Antonio José Martínez atya ellenállása hangsúlyozza a közösségek harcát kulturális túlélésükért, miközben felhívja a figyelmet a földjogi rendszerek gazdasági hatásain kívüli aspektusaira. A délnyugati életmód, amely egy túlnyomóan sivatagi viszonyok közötti túlélésről szólt, nagymértékben függött a földalapú élelmiszer-biztonság megteremtésétől. A vizsgálat folytatásaként a jövőben a birtokviszonyok átalakulásának főleg társadalmi és kulturális hatásaival foglalkozom különös tekintettel a délnyugati pueblo közösségekre az amerikai jogrendszerben.

FORRÁSOK

- Center for Southwest Research & Special Collections (CSWR)
CSWR MSS-987-BC New Mexico Indian Affairs Historical Documents
CSWR MSS-987-BC Receipt of full payment noted in 1751. Copy made and registered in Santa Fe, January 4, 1849 by Donaciano Vigil.
CSWR MSS-987-BC Register and receipt of sale of land by Diego Padilla family, Los Padillas to Isleta Indian residents., 1750, 1751 (original)
EDSUS 131. Reported 50. Private land claim of Antonio Sedillo, or La Cañada de los Apaches. Supplemental opinion of surveyor-general.
The Executive Documents of the Senate of the United States for the First Session of the Fiftieth Congress 1888. Washington Government Office. (EDSUS)
U.S. Reports 1886: Maxwell Land-Grant Case, 121 U.S. 325. <https://tile.loc.gov/storage-services/service/ll/usrep/usrep121/usrep121325/usrep121325.pdf> Letöltés dátuma: 2024. 10. 11.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Anderson, H. Allen 1985: The Encomienda in New Mexico, 1598–1680. *New Mexico Historical Review* (60.) 4. 353–377.
Beginnings of Representative Government in New Mexico. *New Mexico Historical Review* (21.) 2.
Biography of Esteban Padilla <https://www.geni.com/people/Esteban-Padilla/600000019463456895>– utolsó letöltés: 2024. december 9.
Bloom, Lansing B. 1946: Beginnings of Representative Government in New Mexico

- Branch, Jordan 2010: 'Colonial reflection' and territoriality: The peripheral origins of sovereign statehood. *European Journal of International Relations* (18.) 2. 277–297. <https://doi.org/10.1177/1354066110383997>
- Correia, David 2008: Appendix: Land Grant Speculation in New Mexico during the Territorial Period. *Natural Resources Journal* (48.) 4. 927-947.
- Correia, David 2010: "Retribution Will Be Their Reward": New Mexico's Las Gorras Blancas and the Fight for the Las Vegas Land Grant Commons. *Radical History Review* (108.) 49–72. <https://doi.org/10.1215/01636545-2010-003>
- Engstrand, Iris Wilson 1978: Land Grant Problems in the Southwest: The Spanish and Mexican Heritage. *New Mexico Historical Review* (53.) 4. 317–336.
- Francis, E. K. 1956: Padre Martinez: A New Mexican Myth. *New Mexico Historical Review* (31.) 4. 265–289.
- Gibson, Charles 1964: *The Aztecs under Spanish rule; a history of the Indians of the Valley of Mexico, 1519-1810*. SUP. <https://doi.org/10.1515/9781503621114>
- Gonzales, Philip B. 2003: Struggle for Survival: The Hispanic Land Grants of New Mexico, 1848-200. *Agricultural History* (77.) 2. 293–324.
- Greenleaf, Richard E. 1972: Land and Water in Mexico and New Mexico 1700–1821. *New Mexico Historical Review* (47.) 2. 85–112.
- Haring, Clarence Henry 1975: *The Spanish Empire in America*. HBJ Book.
- Knowlton, Clark S. 1962: Patron-Peon Pattern Among the Spanish Americans of New Mexico. *Social Forces* (41.) 1. <https://doi.org/10.2307/2572914>
- Lamar, Howard R. 1966: *The Far Southwest, 1846-1912: A territorial History*. UNMP.
- Quintana, Frances Leon 1990: Land, Water, and Pueblo-Hispanic Relations in Northern New Mexico. *Journal of the Southwest* (32.) 3. 288–299.
- Reich, Peter L. 2001: Dismantling the Pueblo: Hispanic Municipal Land Rights in California since 1850. *The American Journal of Legal History* (45.) 4. 353–370. <https://doi.org/10.2307/3185311>
- Romero, Mary 2006: Class Struggle and Resistance against the Transformation of Land Ownership and Usage in Northern New Mexico: The Case of Las Gorras Blancas. *Chicana/o Latina/o Law Review* (26.) 1. 87–110. <https://doi.org/10.5070/C7261021167>
- United States General Accounting Office 2004: *Treaty of Guadalupe Hidalgo. Findings and Possible Options Regarding Longstanding Community Land Grant Claims in New Mexico*. <https://www.gao.gov/assets/gao-04-59.pdf> – utolsó letöltés: 2024. 12. 01.

TÖRTÉNELMI IRODALOM / REVIEWS

Fogyasztói magatartás és etnikai identitás a gábor roma közösségekben

Péter Berta: *Materializing Difference: Consumer Culture, Politics, and Ethnicity among Romanian Roma*. University of Toronto Press, Roma–Toronto, 2019. 390 oldal

Berta Péter korábbi magyar nyelvű monográfiáján alapuló, a University of Toronto Pressnél megjelent kötete fontos hozzájárulás a kelet-közép-európai roma közösségek társadalomtörténetéhez.¹ A könyv a szerző antropológiai ihletésű kutatásainak eredményeit adja közre, melyek a szocialista, illetve a posztiszocialista időszzakkal foglalkozó történészek számára is ösztönzőek lehetnek.

A roma közösségek helyzetét a szociológiai, társadalomtörténeti szakirodalom általánosságban a szegénység, a kirekesztés társadalmi jelenségei kapcsán és az ebből következő rossz mobilitási vagy érdekérvényesítési lehetőségekkel jellemzi. A gábor romák közösségeiről Berta Péter kutatásai azonban ezzel sok szempontból ellentétes képet mutatnak, s ennek nyomán a szerző jogosan lép fel a homogenizáló ábrázolásokkal, a hétköznapi, illetve a kutatói sztereotípiákkal szemben. A könyv bevezetéséből is tudható, hogy e roma csoportok hagyományos foglalkozásai a bádoggóság és a rézművesség, de néhányan közülük építési vállalkozóként tevékenykednek, illetve kereskedéssel foglalkoznak szülőhazájukban, Romániában vagy külföldön. Ezeket a foglalkozásokat sikeresen őrték/örizték a szocialista rendszer évtizedei alatt is. Közismert, hogy sok gábor család olyan házban él, vagy olyat birtokol, amely hivalkodó méretével, kupoláival és díszítettségével kitűnik a településképből, s tulajdonosuk vagyonaáról, valamint üzleti sikereiről árulkodik a külvilág számára, illetve e családok presztízsét jelképezi a közösségen belül. Az Erdélyben élő gáborok többnyire nem lettek vesztesei az államszocializmusból a piacgazdaságba való átmenetnek sem, ellentétben más Kelet- és Közép-Európában élő roma csoportokkal.

Szintén egyedi vonása közösségüknek történeti szempontból az, hogy az asszimilációs törekvések ellenére megőrizték kulturális és nyelvi örökségük jelentős részét, sajátos különállásukat, s olykor úgy tekintenek magukra, mint az erdélyi romák „arisztokráciájára”. Nemcsak más csoportokhoz való viszonyrendszerük, hanem saját társadalmuk is meglehetősen hierarchizáltak tűnik a Berta Péter által megrajzolt

¹ *Fogyasztás, hírnév, Politika. Az erdélyi gábor romák presztízs gazdasága*, Budapest, MTA BTK NI, 2014. A recenzió a szerző e tárgyban – az Eszterházy Károly Katolikus Egyetemen – benyújtott habilitációs értekezésének az opponense volt.

családi portrék, mikrotörténetek alapján. A közösségi identitás megteremtésében a részben az üzleti sikerességen alapuló társadalmi hierarchia kialakulásának – úgy látszik – központi szerepe van. E rangsort jelképezi például az is, ahogyan a „presztízstárgyak”, a közösségen belüli társadalmi státust megtestesítő vagyontárgyak tovább hagyományozódnak a családokon belül, vagy hogy mi történik velük a házasságkötések alkalmával. A gábor romák interakcióit sokszor még a virrasztásokon is a sikerekről folytatott eszmecsere határozzák meg, például a birtokukban lévő, számukra értékes és fontos ingóságok történetei.

E közösség kulturális normái és értékrendje kapcsán Berta Péter monográfiájában a „presztízstárgyak” – például az antik ezüstpoharak és a fedeles kupák – szimbólumrendszerét vizsgálva, egy-egy kupa történetét esettanulmányokon keresztül is elemzi. E tárgyak tehát kiemelkedően fontos szerepet játszanak a gábor kultúrában; hagyományosan a tulajdonos gazdagságát és ezen keresztül társadalmi rangját jelképezik. Jóval valódi értéküket meghaladó áron adják-veszik őket egymás között. A közösség összetart(oz)ásában kétségkívül nagy szerepe lehet annak, hogy a fent említett hierarchikus viszonyrendszer folyamatosan változik a gábor romák életében, mindennapjaiban. A hozzá kapcsolt jelképek s jelentései tehát nem csupán archaikus szokásokon alapulnak, hanem az egyéni sikerességnek körükben általánosan elfogadott, ugyanakkor a többségi társadalom szokásaitól, normáitól markánsan különböző, jelenbeli kontextusát is adják.

A „presztízstárgyak” tulajdonlása és használata nemcsak társadalmi hierarchiájukat tükrözi, hanem a roma etnikai identitás megalkotásában és megjelenítésében ugyancsak szereppel bír, annak metaforájának, sőt szimbólumának tekinthető. E szinte kultikus tárgyak – etnicizált „fogyasztási javak” – továbbra is őrzik a gábor romák társadalmán belül kiemelt jelentőségüket, ám a fiatalok közül többen a mindennapokban már előszeretettel követik a többségi társadalmak számos fogyasztói mintáját. E tekintetben, a könyv alapján úgy tűnik, hogy nemzedéki különbségek mutatkoznak a gábor roma családokon belül, s mintha ez a jelenség abba az irányba hatna, hogy a hagyományos presztízstárgyakat idővel talán mások helyettesíthetik majd.

A gábor romákat, e kutatás alapján úgy látszik, kevés kapcsolat fűzi más roma csoportokhoz. A könyvben Berta Péter nagyon érzékletesen jellemzi azt a közösségeikre jellemző „romani politikát”, amely a társadalmi és gazdasági különbségek megalkotásáról és a hierarchia reprezentációjáról szól elsődlegesen. Ez a közösségi identitást erősítő státusversengés úgy tűnik, független a kisebbségi képviselő vagy a nemzetépítés oly sokat tárgyalt kérdéseitől. Mindenképpen érdemes volna megvizsgálni egy későbbi kutatás során azonban azt is, hogy ennek ellenére e közösségek tagjai kapcsolódnak-e valamiképpen a romák transznacionális térben zajló nemzetépítési törekvéseihez és a nemzetközi roma mozgalom által teremtett/megerősített nemzeti identitáshoz.

A szerző által elemzett „romani politikának” a presztízstárgygazdaság mellett fontos eleme még a könyvben „házasságpolitikának” nevezett, szimbolikusan is értelmezhető, e közösségeket általánosságban jellemző társadalmi viszonyrendszer, mely a férfiak, illetve közvetve a családok „rivalizálásának” egy másik fontos területe. E sok szempontból hagyományos közösségeken belül a társadalmi nemi viszonyok elnyomó, patriarchális struktúráknak tűnnek a kívülálló számára. Berta Péter aprólékos elemzései kapcsán az olvasónak sem a könyv egyes fejezetei, sem a mű egésze kapcsán nem lehet hiányérzete. Esetleg a társadalmi nemek kérdéskörét lehetett volna még aprólékosabban megvizsgálni (vagy lehetne a későbbiekben), akár a „házasságpolitikát” jellemző kifejezések nyelvi, szemantikai elemzése révén is. Mindenesetre a kötetet olvasva a Gábor romák közösségeiről olyan aprólékos kép tárul elénk, amely hasonlóan élesen rávilágít a romák társadalmi státusával kapcsolatban élő történelmi prekonceptiókra, mint azokra az előítéletekre, amelyek feltételezhetően az ő közösségük viszonyrendszereit is alakíthatják. Berta Péter monográfiája jól példázza, hogy a romák társadalmi helyzetét általánosságban nem lehet a szegénység társadalmi jelenségén keresztül csak szociálpolitikai vagy a nemzetiségi törekvések tükrében csupán kisebbségpolitikai kérdésként értelmezni. A mindennapok világa s az ehhez kapcsolódó szimbólum- és identitásrendszer e megközelítéseknél bizonyosan sokrétűbb, sőt e könyv alapján sokkal gondolhatjuk, hogy még az ezüstpoharakat díszítő indák fonatainál is összetettebb jelentésekkel bír.

MAJTÉNYI GYÖRGY

Gleccserek, vikingek, járványok – Európa éghajlattörténete a történész és a természettudós szemüvegén keresztül

Christian Pfister – Heinz Wanner: Klíma és társadalom Európában.
Az utolsó ezer év. Fordította: Rácz Lajos. Osiris Társadalomtudomá-
nyi Könyvtár, Budapest, 2024. 528 oldal

Christian Pfister és Heinz Wanner *Climate and Society in Europe. The Last Thousand Years* című munkája 2021-ben Svájcban látott napvilágot a Haupt Verlag Kiadó gondozásában. A kötet szerzői mindketten a klímátörténet elismert kutatói. Christian Pfister svájci történészt a terület egyik „atyjának” tekintik, aki elsőként dolgozott ki eljárást az időjárásra vonatkozó történeti leírások kvantitatív feldolgozására, amely „Pfister-index” néven vonult be a tudományos köztudatba, míg Heinz Wanner szintén svájci geográfus és klímakutató több éghajlatváltozással foglalkozó kutatócsoportban is vezetőként vett részt, többek között elnöki pozíciót töltött be az ENSZ Éghajlatváltozási Kormányközi Testületében (IPCC). Az elkészült kötet egyrészt a két kutató igen széles tudományos munkásságára épül, másrészt azonban törekszik a klímátörténet eddigi jelentősebb eredményeinek szintetizálására is. Ez utóbbi egy igen nehéz és eddig szinte egyedülálló vállalkozás, mivel a multidiszciplinaritás mintapéldáját jelentő klímátörténet mozaikjai igen változatos fórumokon jelennek meg, ugyanakkor az összefoglalás elengedhetetlen ahhoz, hogy a diszciplína üzenetei hatékonyan célba érjenek. Ezt a problémát a szerzők egy igen frappáns hasonlattal fejezték ki: „*Egy zsák morzsa nem ugyanaz, mint egy kenyér*”. A kötet rendhagyó abból a szempontból is, hogy egy történész és egy klímakutató összefogásából született, abból a célból, hogy a közreadott szintézisbe egyszerre tudják beépíteni a humán tudományok és a természettudományok módszereit és gondolatrendszerét, s lehetőleg egy olyan kézikönyv szülessen, amely mind a két oldal képviselői, sőt a szélesebb közönség számára is emészthetően foglalja össze Európa klímátörténetét. A munka értékét az igen kompetens szerzőpáros mellett tovább növeli a viszonylag széles lektori gárda is.

A környezettörténet területéhez sorolható klímátörténet hazánkban nem tartozik a túlságosan széles körben művelt diszciplínák közé, így kifejezetten üdítő meglepetés, hogy a kötet ilyen gyorsan magyar nyelven is megjelent. Ez azonban nemcsak azzal indokolható, hogy az eddigi legkomplexebb kézikönyvről beszélhetünk, hanem azzal is, hogy napjaink egyik aktuális problémájával, a klímaváltozással is behatóan foglalkozik. A kötet fordítója Rácz Lajos, hazánk elismert klímátörténésze, többek

között tőle származik Magyarország máig egyetlen éghajlattörténeti áttekintése (Rácz Lajos: Magyarország éghajlattörténete az újkor idején. Szeged. 2001.). A kötet nagy terjedelmére való tekintettel a fordítás eleve nem volt kis vállalkozás, s ezt tovább nehezítette a nagyszámú s különböző szakterületről származó fogalom s a szöveg összetett gondolatisága. Mindezen kihívások ellenére a szöveg magyar nyelvre ültetését Rácz magas színvonalon oldotta meg.

Pfister és Wanner munkája magyar nyelven 528 oldalt tesz ki, vagyis valóban inkább egy kézikönyvről, mintsem egy könnyed olvasmányról beszélhetünk. A kötet jól tagolt, összesen 11 fejezetből áll, amelyek néhány oldalas rövid alfejezetekre oszlanak. Mindegyik fejezet végén található egy rövid összefoglalás, a fejezetek elején pedig általában elhelyezik az olvasót a könyv gondolatmenetének egészében, továbbá gyakoriak a szövegek közötti visszautalások a korábbi fejezetekre. A kötet alkalmas arra, hogy azt csupán egy-egy témára fókuszálva forgassuk. A nagy terjedelem ellenére a szöveg aligha terjengős, a környezettudományok területén megfigyelhető tárgyilagosság jellemzi.

A bevezetőben az alapvető éghajlattani ismeretek, a klímátörténet definíciója, továbbá forrásbázisának áttekintő bemutatása kapott helyet. Világosan és ábrákkal bőven szemléltetve kerül bemutatásra a föld éghajlatának működése (üvegházhatás jelentősége, légkörzés, óceáni áramlatok stb.), valamint tisztázásra kerülnek a legfontosabb fogalmak (pl.: időjárás, éghajlat stb.) egy, a témában járatlan olvasó számára is közérthetően. Csupán elvétve fordul elő, hogy a kötet olvasójának természettudományi szótárhoz kell fordulnia. A klímátörténet az egyes történelmi korok klímáját s annak változásait vizsgáló területként kerül definiálásra, tehát egy szűkebb fogalmat jelent a paleoklimatológiánál, amely a földtörténeti kezdetektől napjainkig igyekszik vizsgálni bolygónk éghajlatát. A klímátörténetek elsősorban arra keresik a választ, hogy hogyan hatottak a klimatikus viszonyok a történelmi eseményekre és folyamatokra. Ez azonban magában hordozza az éghajlati determinizmus esetleges csapdáját, ezzel azonban a kötet szerzői semmiképpen sem vádolhatók meg, a kötetre a possibilista szemlélet jellemző. A klíma csupán az egyik a keretfeltételek közül, de a történelmi folyamatokban fontosak az egyéni és kollektív cselekvések is, melyek alapvetően függetlenek a környezeti viszonyoktól.

A bevezetést követő két fejezetben a klímátörténet két jellegzetes epizódja kapott helyet, az egyik Ötzi, „a jégember” ébredése, a másik pedig a Tambora vulkán emlékezetes 19. század eleji kitörése. Ötzi felfedezése igencsak intő jel az emberiség számára, hiszen többszörösen mutat rá a 20. század markáns klimatikus változásaira. A jégember holtteste 5250 évig pihent jégbe fagyva, míg 1988-89-ben, egy rekordmeleg év hatására a felszínre nem került. Az Alpok jegesedése tehát elérte a minimum szintet egy meglehetősen hosszú időtávban. A jégbe zártásgnak köszönhetően a test igen jó minőségben őrződött meg, számos információt szolgáltatva a középső holocén emberének életmódjáról. Érdekesség, hogy nemcsak a test felszínre kerülése mutatta meg

a markáns klimatikus változásokat, hanem a test vizsgálatának illetékességi vitája is az osztrákok és az olaszok között, amely bár viszonylag gyorsan utóbbiak oldalára dőlt el, azonban a kétely abból adódott, hogy a lelet által érintett határszakaszt az 1919-es Saint-Germain en Layen-i békeszerződés időszakában még nem lehetett pontosan kitűzni. A másik történet a Tambora 1815-ös kitörése, amely egyrészt rámutat a vulkánkitörések éghajlati rendszerekre gyakorolt hatására, másrészt a fejlett Európa utolsó komoly létfenntartási válságát okozta. Azon vulkánkitörések, amelyekből a kibocsátott hamu és az aeroszolok képesek voltak bejutni a sztratoszféra légkörzési rendszerébe (pl.: Szamalasiz 1257, Tambora 1815, Katma 1912 stb.), képesek voltak markánsan csökkenteni a nap földfelszínre érkező besugárzásának mennyiségét, ami hűvös évszakokat, akár „nyár nélküli” éveket eredményezhetett.

A két esettanulmány jellegű fejezet után a 4. nagy tematikai egységet a klímatudomány fejlődésének szentelték, amely az időjárás iránti érdeklődés megjelenésétől (Ókor) a felvilágosodás racionális megismerési törekvésein keresztül a 20. századi modern klimatológiáig vezet el bennünket. A klímátörténet megszületése szempontjából fontos jelenség, hogy a 20. században megtört az átlagos időjárás megfigyelésének paradigmája, amely addig háttérbe szorította az elbeszélő történeti beszámolókat, amelyek általában az extremitásokat rögzítették.

A klímátörténet alapvetően két nagy forrásbázisra építhet, ezek közül az egyik a természet archívuma, a másik pedig a társadalomé. A természet archívuma közvetett (proxy) adatokat szolgáltat az adott kor klimatikus viszonyairól, ilyenek a faévgűrűk (dendroklimatológia), a pollenek, a fosszíliaik, de ide tartoznak különböző szervesetlen indikátorok is, úgymint a jégmagok, az üledék rétegsorok vagy épp a cseppkőképződmények. Ezeknek a forrásoknak a megszólaltatása speciális előképzettséget igényel. A másik nagy archívumot a társadalom szolgáltatja, ezen belül azonban már nemcsak közvetetten (tehát eredetileg nem az időjárás rögzítésére szolgáló feljegyzések, pl.: növényfenológia, festmények, árvízjelek stb.), hanem közvetlenül az időjárásra vonatkozó források is találhatóak, melyek tovább bonthatóak az elbeszélésekre, valamint a műszerekkel mért adatokra. Európában, azon belül leginkább Nyugat- és Közép-Európában a rendszeres műszeres mérések a 18. században kezdődtek meg, a legkorábbra visszanyúló adatsorunk a svájci Baseltől származik. A klímátörténetesek tehát mért adatokra csupán a 19-20. század rekonstrukciójakor támaszkodhatnak, az ezt megelőző időszakból csak a közvetlen elbeszélő időjárási feljegyzések és a proxy adatok jöhetnek szóba. Ebből következik, hogy a 19. század előtti időszakokra vonatkozóan csak indexskálák (az évek és évszakok egymáshoz viszonyított hőmérséklete vagy csapadékmennyisége), nem pedig pontos adatot szolgáltató intervallumskálák készülnek. Ahogyan azt már említettem, az elbeszélő források kvantifikációs módszerét Pfister dolgozta ki, melynek lényege, hogy a különböző helyekről származó leírásokat egy alaposan végiggondolt metódus alapján egy -2 és +2 közötti skálába sorolják be, ahol

előbbi a nagyon hűvös/száraz, utóbbi pedig a nagyon meleg/csapadékos időszakokat jelenti. Ennek során forráskritikai szempontokat is figyelembe vesznek, például azt, hogy a különböző növényfenológiai megjegyzéseket (pl.: szüret ideje) nemcsak az időjárás, hanem a társadalmi tényezők is befolyásolhatják (pl.: háborúk, járványok stb.). A módszert az 5. fejezetben részletesen tárgyalják.

A 6–8. fejezet mutatja be Európa éghajlattörténeti rekonstrukciójának eredményeit, azonban erős nyugat- és közép-európai fókusszal. Az egyéb régiók (Észak-Európa, Dél-Európa) csupán szórványosan jelennek meg. Ennek elsődleges oka alapvetően a lassabban modernizálódó régiókból származó időjárási információk elenyésző mennyisége, ugyanakkor szerepe van benne a vállalás óriási nagyságának is. A Kárpát-medence területe például csak elvétve kerül említésre, elsősorban a cseh tartományokból származó, néhány a Magyar Királyságra vonatkozó feljegyzés erejéig, valamint néhányszor hivatkoznak Rácz eredményeire. Mindez azért tűnik némileg problematikusnak, mivel a Magyar Királyságra vonatkozóan Réthly Antalnak köszönhetően egy viszonylag terjedelmes időjárás-történeti forrásbázis áll rendelkezésre, melyet ráadásul Rácz Lajos a Pfister-index metodikájával fel is dolgozott. Ezek szélesebb körű beépítésének elmaradása feltehetően a nyelvi problémákra vezethető vissza, ugyanakkor jól rámutat a nemzetközi együttműködés szükségességére a klímátörténetben.

Európa éghajlattörténete három alapvető korszakra bontható. Ezek a középkori klímaoptimum (1000–1300), a kis jégkorszak időszaka (1300–1900), valamint a rövid 20. század felmelegedési időszaka, amely tovább bontható a 1988 előtti lassabb, valamint a jelenkori gyorsabb időszakra. A középkori klímaoptimum egyik jellegzetessége volt a viking telepek megjelenése Grönlandon, melyek az északi félteke kis jégkorszakának hatására számolódtak fel a 15. század elején. Intő jel azonban a jelenkori emberiség számára, hogy az északi sarki jégkiterjedés a középkori klímaoptimum idején sem volt annyira alacsony, mint napjainkban. A nagy éghajlattörténeti korszakok hőmérsékleti szempontból egyáltalán nem homogének, és regionális szinten eltérő klimatikus helyzetekkel találkozhatunk. Ugyanaz a jelenség, például a Tambora kitörése, eltérő anomáliákat okozott Európa régióiban. Ezt jól demonstrálja, hogy a jelenkori rekordokat leszámítva az elmúlt ezer év legmelegebb évtizedei pont a kis jégkorszakba esnek (1540-es és 1570-es évtized). Ugyanakkor a kis jégkorszak idején találjuk az elmúlt 1000 év leghűvösebb telét is 1709-ben. Az éghajlattörténeti rekonstrukció eredményeit századonként és azon belül évszakokra bontva bemutató rész nem tartozik a kötet legolvasmányosabbjai közé, a monotonitást leginkább a szélsőségek (pl.: velencei lagúnák befagyása, nagyobb európai folyamat tartós befagyása, téli gyümölcsfavirágzás stb.) és a mellékletekben közölt történetek (a Canossa-járás, farkastámadások a középkorban, a spanyol armada pusztulása stb.) törik meg. A 11. fejezet, amely Európa klímátörténetének utolsó ezer évét összegzi, jól átláthatóvá és érthetővé teszi a 7–9. fejezetben leírtakat.

A 10. fejezet klíma és ember szövevényes kapcsolatrendszerét veszi górcső alá. Erre már a korábbi fejezetekben is láthattunk számos utalást. A kis jégkorszak hűvös és csapadékos éveit például nemcsak a termésmennyiségek elmaradása révén jelentettek kihívást, hanem rontották a piaci értékesítés és a tárolás lehetőségeit is, s ugyanez az aszályos évekről is elmondható, ahol a folyók alacsony vízállásai akadályozták a vízi közlekedést, sőt a gabona vízimalmokkal történő őrlését is, amely jelentősen nehezítette az ellátást. A legnagyobb problémát elsősorban azok az évek jelentették, amikor egy esős őszt hosszú tél és hűvös, csapadékos nyárközep követt, az elmúlt ezer évből 33 ilyenről van tudomásunk. A társadalom klímaingadozásokkal kapcsolatos kiszolgáltatottsága az agrártársadalmak időszakában volt a legnagyobb, amikor a szinte egyetlen energiaforrást jelentő biomassza mennyisége az éves szoláris energiamentisegtől függött. Ezen az ipari forradalom jelentős mértékben változtatott, amikortól a klimatikus kihívások a fosszilis energiahordozókra támaszkodva voltak mérsékelhetőek, például a szállítás forradalmával, amely lehetővé tette a biomasszahozam területi eltéréseinek korrekcióját. Noha a kötet elsősorban klíma és társadalom hosszabb távú folyamatainak mélyebb kölcsönhatásaira fókuszál (pl.: demográfiai összefüggések, a klíma és a pestisjárványok kapcsolata), megemlíti számos rövidebb távú összefüggést is, például hogy a viszonylag ritka sztratoszférikus folyamatok által okozott extrém telek között éppen 1812-re és 1941-re esett. Ahogyan azt már említettem, a kötet távol áll az éghajlati determinizmustól, ennek ékes példája a demográfiai összefüggések elemzése, amelyben kimutatják, hogy bár a középkori klímaoptimumnak kétségtelenül szerepe lehetett a korszak kiemelkedő népességnövekedésében, a második nagy demográfiai robbanást Európa népessége még a kis jégkorszakban produkálta, szintén egy agrárforradalommal (tengerentúli növények elterjedése, vetésforgó stb.) összefüggésben. A szorosabb kapcsolat a klíma és a demográfia között tehát a 18. század közepéig tűnik jellemzőnek.

A klímatörténet művelésének egyik fontos célja – ahogyan azt a szerzők már a bevezetőben is lefektetik –, hogy a jelenkori klímát össze tudjuk hasonlítani az elmúlt korokéval, vagyis értékelni tudjuk magát a klímaváltozást. Ugyanezen gondolatmenet mentén lehetnek érdekesek az elmúlt korok klímakiadvásai és az arra adott társadalmi válaszok. Az ezeréves áttekintésből származó egyik legfontosabb következtetés, hogy először fordul elő a föld éghajlattörténetében a bolygó egészére kiterjedő, mindenütt rekordokat döntő felmelegedés. Az utolsó fejezetben bemutatásra kerül a jelenkori klímaváltozás, az ember által kibocsátott üvegházhatású gázok ebben való szerepe, valamint a klímaváltozásról való eddigi diskurzus is. Ebben a fejezetben is igyekeznek feltárni legkomplexebb összefüggéseket is, többek között azt, hogy a 20. század második felében tapasztalható olajbőség hogyan eredményezte a centrumterületek életmódjának markáns átalakulását, növelte meg az ökológiai lábnyomot, és okozta a CO²-kibocsátás drasztikus megnövekedését. Az olcsó kőolaj megjelenése

környezettörténeti szempontból egy sokkal fontosabb esemény, mint a politikai-közgazdaságtani okokból sokat emlegetett olajárrobbanás.

Általánosan elmondható, hogy a kötet a környezettörténet mindegyik fő kérdéséhez (a környezet hatása a társadalmi fejlődésre, az emberi tevékenység hatása a környezetre, a környezetről való gondolkodás alakulása) hozzátesz. A környezettörténeti kutatásokra nézve komoly veszély a környezetvédelmi mozgalmakhoz fűződő kapcsolat, mivel ezek gyakran eszközként tekintenek a múltra, olyan kutatásokat vagy akár konklúziókat „kényszerítve ki” a terület művelőiből, melyek nem felelnek meg a tudományos normáknak. Pfister és Wanner azonban mindvégig tartózkodik attól, hogy olyan következtetésekre ragadtassa el magát, amely nem alapulhat egy nagyrészt indexskálákra építő s időben és területileg sem teljesen egyenletes forrásbázison nyugvó kutatáson. Noha bizonyos szempontból indokolható lenne, a kötetre nem jellemző a pesszimizmus sem, bár kétségtelen, hogy a művet végigolvasva kénytelenek vagyunk elgondolkodni azon, hogy a címben szereplő „utolsó ezer év” kifejezést hogyan is kellene értelmeznünk.

RÓZSA SÁNDOR

Számunk szerzői

Ballabás Dániel

történész, PhD, EKKE

Berde Imre

PhD-hallgató, EKKE

Borbély Zoltán

történész, PhD, EKKE

Demeter Gábor

történész, PhD, HUN-REN, Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet

Gaucsik István

történész, PhD, Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézet

Guszmán Gergely

történész, PhD, EKKE

Majtényi György

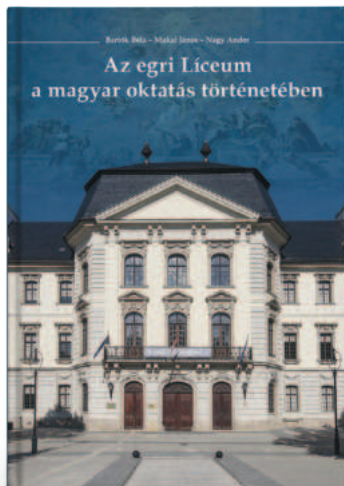
történész, DSc, EKKE

Rózsa Sándor

történész, PhD, EKKE

Szilágyi Adrienn

történész, PhD, HUN-REN, BTK, TTI

BARTÓK BÉLA – MAKAI JÁNOS – NAGY ANDOR

Az egri Líceum a magyar oktatás történetében

Nyelv: magyar

Oldalszám: 236

Méret: 210 × 297 mm

ÁR: 6 900 FT

Kötetünk az egri Líceumban immár 250 éve folyó tanítás évfordulójára készült. A hazai oktatás történetében igen ritka – a felsőfokúban alighanem egyedülálló –, hogy ugyanabban az épületben tanítanak ma is, mint annak idején.

A kezdetekhez képest csaknem negyed évezred telt el, amíg az alapító püspök elképzelése megvalósulhatott. Az eleve egyetemnek szánt intézmény 2016-ban kapta meg ezt a rangot és 2021-ben került katolikus egyházmegyei fenntartásba. Hogy milyen utat járt be az 1774. évi kezdet óta eddig az időpontig, arról szól ez a könyv, amely távolról sem előzmények nélküli. A korábbi munkák ellenére úgy gondoljuk, hogy indokolt a szerzők új kutatási eredményeire támaszkodó, tudományos igényű, gazdagon illusztrált kötetnek a megjelentetése, amelyben mindenekelőtt a 20. és a 21. századi eseményekhez kapcsolódó képek – amelyek, amellet, hogy a leírtakat hitelesítik, egyszersmind kortörténeti dokumentumként is szolgálnak – egy része még sehol nem jelent meg. Éspedig nemcsak az aktuális, a kerek évforduló miatt. Hanem azért is, mert a szerzők igyekeztek a korábbi munkákétól eltérő szempontot is érvényesíteni: az egri felsőoktatásban történeteket az országos oktatáspolitikai alakulásával összefüggésben, mintegy annak tükrében bemutatni.

PÁL JUDIT:
**A Habsburg Monarchia
története
1526–1848.**

Nyelv: magyar

Oldalszám: 442

Méret: 165 x 235 mm

ÁR: 3 890 FT

Pál Judit munkája hiánypótló jellegű, hiszen egy olyan korszakot dolgoz fel monografikus jelleggel, melyben a modern Magyarország alapjai megteremtődtek. A történeti munkák hagyományosan általában más korszakhatárokkal dolgoznak, ezt az időszakot kettő vagy három periódusra tagolják. Ez az írás azonban egységesen tekint 300 év időszakára, vállalva a korszakhatárok átlépésének nehéz feladatát.

A másik erénye a munkának, hogy a szerző nem Magyarország-, és nem Ausztria-történetet alkotott, hanem a monarchia egységét mutatja be írásában. Igen gyakori hiba ugyanis, melybe elsősorban a magyar történészek szeretnek beleesni, hogy Magyarország történelmét a monarchia keretére való tekintet nélkül szemlélik csupán.

A kötetet hosszas ausztriai és magyarországi kutatás alapozta meg, mely során a szerző áttekintette az elmúlt évek releváns szakirodalmát, és szintetizáló jelleggel készített egy olyan munkát, mely egyszerre szól a szakmának és az érdeklődő nagyközönségnek.

Messze túlmerészkedett szorosan vett szakterületén, szintetizáló szándékkal közelítette meg a kérdést. A második kiadás nem egyszerűen ismétli az első megjelenést, hanem a szerző több, újonnan megjelent releváns munkát feldolgozott, és pontosította a korábbi szöveget.

FEJÉRDY ANDRÁS – SOÓS ISTVÁN:
**Giuseppe Garampi
és az egri
Eszterházy-könyvtár
gyarapítása, 1776–1790**

Nyelv: magyar, latin, olasz

Oldalszám: 406

Méret: 168 × 238 mm

ÁR: 3 900 FT

Az Eszterházy Károly egri püspök (1725–1799) líceumi könyvtárának történetét feltáró gazdag szakirodalom korábban is foglalkozott Giuseppe Garampi bécsi pápai nunciusnak és montefiesconei érseknek (1725–1792) a könyvtár gyarapításában szerzett elvülhetetlen érdemeivel. Az itáliai tudós főpap és Eszterházy Károly, illetve Büky József egri püspöki könyvtáros 1777–1790 közötti, a könyvtár fejlesztése ügyében folytatott levelezés teljes körű összegyűjtésével és közzétételével Fejérdy András és Soós István a további kutatásokhoz kínálnak biztos alapot. A széles körű levéltári kutatásokon alapuló kötet pontosítja a Garampi közreműködésével folyó egri könyvgyűjtések kronológiáját, és minden korábbinál teljesebb képet rajzol a bécsi nunciusnak az egri könyvtár létrehozásában játszott – a művek beszerzésén vagy ajánlásán túl a bibliotéka teljes gyűjtőkörének meghatározására és a beszerzett könyvek tudományos szakrendjének kialakítására is kiterjedő – szerepéről. A korabeli európai könyvpiacot kitűnően ismerő Garampi itt közölt levelei nem csupán az egri és hazai könyvtártörténet, hanem a 18. század végi könyvkereskedelem, illetve Garampi művelődéstörténeti szerepének kutatói számára is jól hasznosítható, eddig nagyrészt ismeretlen adatokat tartalmaznak.

Bővebb információ, illetve kiadványaink teljes listája megtalálható a Líceum Kiadó webshopjában:
webshop.uni-eszterhazy.hu

A Kelet-Közép-Európai Történelmi Tanulmányok című folyóirat egy lektorált, nyílt hozzáférésű periodika, melynek célja tudományos fórumot biztosítani a hazai és határon túli Kelet-Közép Európára vonatkozó kutatásokat folytató kollégák számára.

A folyóirat évente kétszer magyar és angol nyelvű tanulmányokkal jelenik meg az Eszterházy Károly Katolikus Egyetem Történelemtudományi Intézete gondozásában.

A lap az „Acta Universitatis de Carolo Eszterházy Nominatae. Sectio Historiae” c. tudományos folyóirat jogutódja.

Kelet-Közép-Európai Történelmi Tanulmányok
(Korábban Acta Universitatis de Carolo Eszterházy Nominatae.
Sectio Historiae)

H-3300 Eger, Eszterhézy tér 1.

E-mail: tortenelem@uni-eszterhazy.hu

Honlap: <https://ojs.uni-eszterhazy.hu/>

A kiadásért felelős
az Eszterházy Károly Katolikus Egyetem rektora

Megjelent az Líceum Kiadó gondozásában

Kiadóvezető: Nagy Andor

Felelős szerkesztő: Kusper Judit

Nyomdai előkészítés, borítóterv: Csombó Bence

Megjelent: 2024-ben

Készítette: az Eszterházy Károly Katolikus Egyetem nyomdája

Felelős vezető: Kérészy László

TARTALOM / CONTENTS

Szerkesztői előszó 5

TANULMÁNYOK / STUDIES

BORBÉLY ZOLTÁN

A földbirtoklási formák változásai a 16-17. században Felső-Magyarországon 11

RÓZSA SÁNDOR

Az ártér birtokjoga, környezeti jellemzői és használati értéke a Nagykunságban az átfogó Tisza-szabályozást megelőzően 35

DEMETER GÁBOR

A kisbirtok és nagybirtok jövedelmezőségének differenciái (1780–1930) 63

Szilágyi Adrienn

A Károlyi család közös birtokkormányzatának hivatali hálózata
1827 és 1877 között..... 95

BALLABÁS DÁNIEL

Hitbizományok, földbirtokpolitika és nacionalizmus Magyarországon
a 19–20. század fordulóján..... 119

GAUCSÍK ISTVÁN

Az első csehszlovák földreform cseh és szlovák percepciója és historiográfiája 137

MŰHELY / WORKSHOP

BERDE IMRE

„...bejön Magyarországra egy olasz honpolgár...” Három interpelláció, három botrány,
egy körút. Parlamenti interpellációk a „Kossuth-járvánnyal” kapcsolatban 159

GUSZMANN GERGELY

A földbirtokviszonyok változásai délnyugat Amerikában a 17–19. században 179

TÖRTÉNELMI IRODALOM / REVIEWS

MAJTÉNYI GYÖRGY

Fogyasztói magatartás és etnikai identitás a gábor roma közösségekben 205

RÓZSA SÁNDOR

Gleccserek, vikingek, járványok – Európa éghajlattörténete a történész és
a természettudós szemüvegén keresztül 209

Számunk szerzői..... 215